

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Χριστίνα Μπολτσή

Ταυτότητα και μνήμη στην τοπογραφία της πρωτο-Ρώμης

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΑΘΗΝΑ 2016

Χριστίνα Μπολτσή

Ταυτότητα και μνήμη στην τοπογραφία της πρωτο-Ρώμης

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΟΠΤΡΙΑ: Σ. Παπαϊωάννου

ΕΠΙΤΡΟΠΗ: Α. Ν. Μιχαλόπουλος

Μ. Γκαράνη

ΑΘΗΝΑ 2016

Copyright ©, **Χριστίνα Μπολτσή, 2016**

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

*Στους γονείς μου και στους δασκάλους μου,
μικρούς και μεγάλους.*

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η διπλωματική αυτή εργασία αποτελεί την κατακλείδα των μεταπτυχιακών μου σπουδών στο τμήμα Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Η συμβολή της επόπριάς μου, Δρ. Σοφίας Παπαϊωάννου, σε κάθε βήμα αυτής της πορείας είναι ανεκτίμητη. Την ευχαριστώ που με μύησε στον κόσμο των λατινικών σπουδών και με ενθάρρυνε να ακολουθήσω μεταπτυχιακές σπουδές. Την ευχαριστώ για την αστείρευτη κατανόηση και ανιδιοτελή υποστήριξη όλα αυτά τα χρόνια, και, φυσικά, για τα εύστοχα σχόλιά της, την εποικοδομητική κριτική και την πάντοτε άμεση ανταπόκρισή της, που έκαναν δυνατή την ολοκλήρωση αυτής της εργασίας.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τους καθηγητές μου, Δρ. Ανδρέα Ν. Μιχαλόπουλο και Δρ. Μυρτώ Γκαράνη, που με ενθουσιασμό δέχθηκαν να συμμετάσχουν στην τριμελή επιτροπή της εργασίας αυτής και προσέφεραν χρήσιμες παρατηρήσεις για τη βελτίωσή της, συμβάλλοντας στη σφαιρικότερη αντιμετώπιση ορισμένων ζητημάτων. Η βοήθειά τους καθόλη τη διάρκεια των σπουδών μου ήταν πολύτιμη.

Τέλος, δεν υπάρχουν λόγια για να ευχαριστήσω τους γονείς μου, Λάμπρο και Πανωραία Μπολτσή, για την υποστήριξη, την ενθάρρυνση, την υπομονή και την κατανόησή τους.

Οποιαδήποτε αβλεψία ή αστοχία βαρύνει, φυσικά, αποκλειστικά εμένα.

Χριστίνα Μπολτσή

Αθήνα, 2016

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:

	Σελ
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11
I. Μνήμη και ταυτότητα	12
I.i. Η <i>memoria</i> στη ρωμαϊκή σκέψη	14
I.ii. <i>Memoria ac Historia</i>	15
I.iii. Βασικά χαρακτηριστικά της συλλογικής μνήμης: η πολιτισμική μνήμη	17
I.iv. Η <i>memoria</i> και η αντίληψη της ρωμαϊκής ταυτότητας	19
I.v. Τα <i>monumenta</i> και η σημασία της λογοτεχνίας στη διαμόρφωση της πολιτισμικής μνήμης	22
I.vi. Ο Αύγουστος και η χειραγώγηση της μνήμης	23
II. Η ανοικοδόμηση της Ρώμης	24
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Η MEMORIA ROMANA ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΑΙΝΕΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟ-ΡΩΜΗ (8.184-368)	35
I. Ο μύθος του Ηρακλή και του Κάκου – η <i>Ara Maxima</i>	39
II. <i>Porta Carmentalis</i>	47
III. <i>Asylum</i>	49
IV. <i>Lupercal</i>	50
V. <i>Argiletum</i>	52
VI. Το Καπιτώλιο	54
VII. <i>Ianiculum & Saturnia</i>	58
VIII. Ο Παλατίνος Λόφος	60
IX. Συμπεράσματα	62
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η MEMORIA ROMANA ΣΤΗΝ ΑΥΓΟΥΣΤΕΙΑ ΠΟΙΗΣΗ	
I. Τίβουλλος, 2.5	69
II. Προπέρτιος, 4.1, 4.4, 4.9	76
II.i. 4.1: ο <i>hospes</i> στη Ρώμη	77
II.ii. 4.4: η Ταρπηία στο Καπιτώλιο	83
II.iii. 4.9: ανακαλύπτοντας τον Ηρακλή	88
III. Οβίδιος	94
III.i. <i>Fasti</i>	95
III.i.i. Η σύγκριση μεταξύ παρελθόντος και παρόντος	96
III.i.ii. Ο Εύανδρος στους <i>Fasti</i> : η <i>Ara Maxima</i>	97
III.i.iii. Ο Ρωμύλος στους <i>Fasti</i> (I): η σύγκριση με τον Αύγουστο	102
III.i.iv. Ο Ρωμύλος στους <i>Fasti</i> (II): τα <i>Lupercalia</i>	105
III.ii. <i>Tristia</i> 3.1: ένα βιβλίο ξεναγείται στη Ρώμη	112
IV. Συμπεράσματα	115
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	121
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	131

ΕΙΣΑΓΩΓΗ:

Θέμα της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η πρόσληψη της τοπογραφίας της πρωτο-Ρώμης και των σχετικών με αυτή αιτιολογικών μύθων από τους ποιητές της εποχής του Αυγούστου, ο τρόπος με τον οποίο η πρόσληψη αυτή διαλέγεται με το οικιστικό πρόγραμμα του Αυγούστου και η επίδραση που έχει στη διαμόρφωση της ταυτότητας και της μνήμης των Ρωμαίων πολιτών.

Αρχικά, θα εξεταστεί η σημασία που είχε η **μνήμη** για τους Ρωμαίους μέσα από κείμενα του Κικέρωνα, αλλά και την *praefatio* του Λίβιου. Στη συνέχεια, μέσω της βοήθειας και σύγχρονων θεωριών θα διατυπωθεί η συμβολή της μνήμης στη δημιουργία της **εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας**. Τέλος, θα αναφερθούν συνοπτικά οι βασικές αρχές και στοχεύσεις του οικιστικού προγράμματος του Αυγούστου. Στόχος της αναφοράς αυτής είναι η εξοικείωση με τις βασικές παραμέτρους της (αν)οικοδόμησης της πρωτεύουσας, ώστε να είναι δυνατό να γίνουν οι διάφοροι συσχετισμοί μεταξύ του προγράμματος του Αυγούστου και της πρόσληψης της πόλης ως ιδέας και συμβόλου από τους ποιητές.

Κείμενο-κορμός της παρούσας εργασίας αποτελεί το 8^ο βιβλίο της *Αινειάδας* του Βιργιλίου και συγκεκριμένα η περιήγηση του Αινεία στο Pallanteum και η ξενάγησή του από τον γέροντα Εύανδρο. Το πρώτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στο πώς η περιήγηση αυτή διαμορφώνει τη *memoria Romana*. Αρχικά, θα παρουσιάσω τα μνημεία τα οποία εμφανίζει ο Βιργίλιος στο απόσπασμα εντοπίζοντας τις μεταβολές που έχει επιφέρει στην προγενέστερή του παράδοση. Ως βασικές λατινικές πηγές για την παράδοση αυτή χρησιμοποιώ τον Λίβιο, του οποίου το έργο θεωρώ προγενέστερο του Βιργιλίου, και τον Βάρρωνα.¹ Αφού εντοπίσω τις τυχόν μεταβολές, θα αναλύσω τους τρόπους με τους οποίους ο ποιητής διαλέγεται με την οικιστική πολιτική του Αυγούστου. Στο τέλος του κεφαλαίου στοχεύω να απαντήσω σε ακόμη δύο ερωτήματα. Πρώτον, αν είναι ενσυνείδητη η προσπάθεια του Βιργιλίου να ανακινήσει μνήμες στους Ρωμαίους μέσω της παρουσίας των μνημείων του και, δεύτερον, αν έχει τη δύναμη να το κάνει.

Το δεύτερο κεφάλαιο θα μελετήσει στοχευμένα τη *memoria Romana* στην υπόλοιπη αυγουστέια ποίηση. Συγκεκριμένα, θα ασχοληθώ με την ελεγεία 2.5 του Τιβούλλου, τις ελεγείες 4.1, 4.4 και 4.9 του Προπερτίου, αλλά και χωρία από τους *Fasti* του Οβιδίου, καθώς και την ελεγεία 3.1 των *Tristia*. Ο λόγος που επέλεξα τα κείμενα αυτά είναι διότι διαλέγονται εντονότερα με την παρουσίαση της πρωτο-Ρώμης στο έργο του Βιργιλίου καθιστώντας

¹ Για την πρωιμότητα του Λιβίου βλ. Santoro (1938), Rostagni (1942), Vasaly (2015).

δυνατή τη δημιουργία ενός διαλόγου εντός της πρόσληψης των απαρχών της Ρώμης. Το παραπάνω υλικό θα μελετηθεί στη βάση δύο αξόνων. Αρχικά, θα εντοπιστεί ο τρόπος που διαλέγεται με το βιργιλιανό κείμενο σε πρώτο επίπεδο και με το οικιστικό πρόγραμμα του Αυγούστου σε δεύτερο. Τέλος, θα επιχειρηθεί να αναλυθεί η ποιητική στόχευση βάσει του τρόπου με τον οποίον ο εκάστοτε υπό μελέτη ποιητής ξεχωριστά επιλέγει να συμπληρώσει την προγενέστερη παράδοση, να την επεκτείνει ή να διαφοροποιηθεί από αυτή.

Στα συμπεράσματα, αφού ανακεφαλαιωθούν τα βασικά ευρήματα των δύο κεφαλαίων του κυρίου σώματος της εργασίας, στόχος είναι να απαντηθούν δύο ερωτήματα. Αφενός, κατά πόσον ταυτίζεται η συχνότητα εμφάνισης συγκεκριμένων μνημείων στην αυγούστεια ποίηση με την έμφαση που έδωσε ο Αύγουστος σε αυτά κατά τη διαμόρφωση του οικιστικού του προγράμματος. Και αφετέρου τι δηλώνει η ενασχόληση των ποιητών σε τόσο μεγάλο βαθμό με τη συγγραφή *κτίσεων* της Ρώμης για τη σχέση τους με το καθεστώς. Με άλλα λόγια σε τι βαθμό προβαίνουν οι ποιητές σε μία πολιτική ή ποιητολογική δήλωση και τι σημασία έχει αυτή για τον τρόπο που και οι ίδιοι οι Ρωμαίοι θα αντιλαμβάνονται και θα «θυμούνται» την πόλη στην οποία ζουν.

I. ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Προτού ξεκινήσει η περιήγηση του αναγνώστη στο Pallanteum, θεωρώ σκόπιμη μία θεωρητική τεκμηρίωση του όρου της μνήμης και της σχέσης του με τον όρο ταυτότητα. Και αυτό γιατί η μνήμη αποτελεί κυρίαρχη πτυχή ειδικά στο 8^ο βιβλίο του έπους. Πράγματι, τόσο στην ξενάγηση στο Pallanteum όσο και στην ασπίδα του Αινεία περιγράφονται τόποι και γεγονότα γνωστά στους αναγνώστες του Βιργιλίου που ενεργοποιούν διάφορες μνήμες και πτυχές της προϊστορίας τους, αφού το 8^ο βιβλίο κινείται σε διαφορετικά χρονικά επίπεδα αναλόγως της οπτικής γωνίας που υιοθετείται. Η δράση του έργου τοποθετείται μεν στο (απότατο) ηρωικό παρελθόν, αλλά η αφήγηση γίνεται μέσω της οπτικής γωνίας του παρόντος αλλά και του πιο πρόσφατου, ιστορικού παρελθόντος, γεγονός που επιτρέπει την έντονη διασύνδεση προϊστορίας/ θρύλου/ ιστορίας – αυγούστειου παρόντος.² Έτσι για τον Αινεία, τα αξιοθέατα της πρωτο-Ρώμης και το παρελθόν τους αποτελούν παρόν, τα γεγονότα της ασπίδας το μέλλον. Για τον Ρωμαίο αναγνώστη, ωστόσο, όλα αποτελούν μέρος του μακρινού ή εγγύτερου παρελθόντος του. Επομένως, πρόκειται για στοιχεία εγγεγραμμένα στη μνήμη

---

² Tarrant (1997) 177. Βλ. George (1974) 71, Galinsky (2005) 344 και Zetzel (1997) 189, όπου υποστηρίζεται ότι η διασύνδεση παρόντος – παρελθόντος είναι ιδιαίτερα έντονη στο 8^ο βιβλίο, καθώς από το μικρό και αγροτικό Pallanteum του Ευάνδρου μεταφερόμαστε στην τελευταία σκηνή της ασπίδας στον τριπλό θρίαμβο του Αυγούστου μετά τη ναυμαχία στο Άκτιο (29 π.Χ.). Έτσι ο αναγνώστης γίνεται μάρτυρας της πορείας της Ρώμης από τις ταπεινές απαρχές της στον ρόλο της ως κοσμοκράτειρας δύναμης, πρωτεύουσας μιας αυτοκρατορίας.

του, τα οποία ασκούν μεγαλύτερη ή μικρότερη επίδραση στην ταυτότητά του και οδηγούν στη δημιουργία μιας νομοτελειακής ιστορικής γραμμής μεταξύ παρόντος και παρελθόντος.

Αυτό που διαφέρει, ωστόσο, είναι ο βαθμός στον οποίο τα μνημεία αυτά ήταν εγγεγραμμένα στη συλλογική μνήμη των Ρωμαίων πολιτών. Αν δεχθούμε ως αληθή τη δήλωση του Σουητώνιου (*Aug.* 30.2) ότι ο Αύγουστος αναπαλαίωσε ιερά τα οποία είχαν καταστραφεί είτε λόγω της πολυκαιρίας είτε από κάποια πυρκαγιά, τότε είναι πιθανό κάποια από τα μνημεία τα οποία ο Βιργίλιος αναφέρει να ήταν εντελώς κατεστραμμένα την εποχή του και να επανιδρύνονται από τον Αύγουστο. Τα μνημεία αυτά, επομένως, αποτελούν την ανασύσταση ενός παρελθόντος, για το οποίο κανείς δε γνωρίζει παρά ελάχιστα, κάτι παράλληλο με τη *respublica restituta*. Η έλλειψη πηγών σχετικά με την κατάσταση στην οποία βρίσκονταν τα μνημεία, τα οποία ο Βιργίλιος και οι υπόλοιποι ποιητές αναφέρουν, πριν την ανακαίνισή τους από τον Αύγουστο, καθιστά σχεδόν ακατόρθωτο το να αναγνωριστούν ανάλογες τέτοιες περιπτώσεις.³ Ωστόσο ίσως η κατάσταση των μνημείων να μην έχει και τόσο μεγάλη σημασία, καθώς η απαλοιφή από τη μνήμη κάποιου χώρου δε συνδέεται πάντοτε με τη φυσική του κατάσταση.⁴ Είναι πιθανό, λοιπόν, η ανασύσταση αυτή να είναι στην ουσία μία εστίαση σε μνημεία τα οποία για διάφορους λόγους δεν είχαν αξιοποιηθεί πολιτικά τα προηγούμενα χρόνια ή είχαν αξιοποιηθεί σε μικρότερο βαθμό. Αυτή η μεταβολή της εστίασης σε μνημεία τα οποία είχαν ξεχαστεί, αλλά και η δημιουργία ενός ιστού που θα

---

³ Μία από αυτές θα μπορούσε πιθανότατα να είναι το Lupercal. Οι πηγές που έχουμε αφορούν τον μύθο (Dion. Hal. 1.79.8, 1.80.1, Plut. *Rom.* 21.4-5) και αναφέρουν την ύπαρξη μιας σπηλιάς. Το μόνο που μαθαίνουμε σχετικά με αυτή τη σπηλιά είναι ότι το 154 π.Χ. ο Κάσσιος έχτισε ένα θέατρο πίσω από το Lupercal προς τον Παλατινό Λόφο. Η αναφορά, ωστόσο, ανήκει στον Velleius Paterculus (1.15.3), ο οποίος είναι εξοικειωμένος με την τοπογραφία της Ρώμης του Αυγούστου και είναι πιθανό να προβάλλει την κατασκευή του Κάσσιου στην τοπογραφία της εποχής του. Έπειτα μαθαίνουμε από τον Αύγουστο (*RG* 19) ότι «έχτισε» (*feci*) το Lupercal. Το παράδοξο του να μπορεί κάποιος να «χτίσει» κάτι που στην παράδοση θεωρείται σπηλιά υποδεικνύει κατά τον Aicher (2004) 150 πως πρόκειται για κάτι σαν τεχνητό σπήλαιο, περισσότερο κτήριο παρά σπηλιά. Η (αν)οικοδόμηση ενός «κατεστραμμένου» Lupercal από τον Αύγουστο θα ταίριαζε με την εικόνα ανασύστασης της Ρώμης και τη σύνδεση του Αυγούστου με τον Ραμύλο, αλλά παράλληλα θα έδινε την ευκαιρία σε μία αναβίωση του μύθου, καθώς η γιορτή των Λουπερκαλίων αποκτά ένα καινούριο Lupercal. Αντίστοιχη περίπτωση είναι και το Άσυλο, το οποίο την εποχή του Αυγούστου χαρακτηριζόταν ως *locus saeptus* (Λίβιος 1.8.5) ωστόσο ως μνημείο δεν πρέπει να ήταν υπαρκτό, καθώς μέρος του μόνο πρέπει να επιβίωσε στην αυγούστεια εποχή ως κομμάτι του Tabularium, το οποίο πιθανόν να οδηγούσε από το Forum στον ναό του Veiovis. Για τη σχέση του Ασύλου με το Tabularium και τον ναό του Veiovis βλ. Wiseman (1993) 130, La Rocca (1995) 25-29, Sommella (1997) 427-8, 631-4, 437-8, 442.

⁴ Η πλειοψηφία των σύγχρονων Ελλήνων, για παράδειγμα, δεν έχει παρά καθόλου ή αμυδρή μνήμη για τον ναό του Ηφαίστου στο Θησείο και τους συμβολισμούς του, μολονότι είναι από τους καλύτερα διατηρημένους αρχαίους ναούς. Αντίθετα, όλοι σχεδόν γνωρίζουν τον Παρθενώνα. Δεν είναι η φυσική κατάσταση των μνημείων που κάνει το δεύτερο σημαντικότερο για την πολιτισμική μνήμη των Ελλήνων από το πρώτο, αλλά οι πολιτικές συνδηλώσεις και προεκτάσεις κάθε μνημείου (το Θησείο δεν ανήκε στο οικιστικό πρόγραμμα του Περικλή και, άρα, δε συνδεόταν με τον χρυσό Αιώνα στο βαθμό που συνδεόταν ο Παρθενώνας, ο οποίος προβλήθηκε ως το κατεξοχήν οικοδόμημα της ακμής της αθηναϊκής δημοκρατίας) και η έμφαση η οποία διαχρονικά δόθηκε σε αυτό.

συνέδεε διάφορα μνημεία της πόλης σε ένα ενιαίο αφήγημα, θα επιτύγχανε το ίδιο αποτέλεσμα με την εκ θεμελίων ανασύσταση κατεστραμμένων μνημείων.

I.i. Η *memoria* στη ρωμαϊκή σκέψη

Σε οποιαδήποτε περίπτωση η λογοτεχνική και οικιστική αξιοποίηση των μνημείων στοχεύει στην ενεργοποίηση και ως σε κάποιο βαθμό χειραγώγηση της μνήμης. Ωστόσο, χρήσιμο είναι να διασαφηνιστεί ποια είναι η σημασία του όρου μνήμη (*memoria* στα λατινικά) για τους Ρωμαίους.⁵ Η λέξη *memoria* μπορεί να σημαίνει τόσο το περιεχόμενο της μνήμης όσο και τη διαδικασία της απομνημόνευσης και μπορεί να περιλαμβάνει τις αναμνήσεις που κληροδοτούν οι προηγούμενες γενιές στις επόμενες, την πρακτική της *damnatio memoriae*, την απομνημόνευση λογοτεχνικών έργων εν είδει σχολικής άσκησης, αλλά και την αντίληψη του ίδιου του *mos maiorum* ως ενός είδους μνήμης.⁶ Για τους Ρωμαίους είχε μεγάλη σημασία το πώς οι μελλοντικές γενιές θα θυμούνται το παρόν. Η λήθη φαίνεται να θεωρούταν ατιμωτική, όπως αποδεικνύει και η τιμωρία της *damnatio memoriae*, που στόχευε στο να σβήσει από το μνημονικό των επόμενων γενεών τα ονόματα όσων προσέβαλαν τη ρωμαϊκή πολιτεία.⁷ Η μνήμη, επομένως, αποτελούσε σημαντικό κομμάτι όλων των πτυχών της καθημερινής ζωής, από την εκπαίδευση ως την πολιτική, και συσχετιζόταν με τον *mos maiorum*, τα μυθολογικά και ιστορικά *exempla*, ακόμη και την κατασκευή μνημείων. Πράγματι, οι Ρωμαίοι, των οποίων ο πολιτισμός ήταν κατά βάση οπτικός, κυρίως λόγω της περιορισμένης εγγραμματοσύνης του αρχαίου κόσμου, αναγνώριζαν τον συσχετισμό της μνήμης με την κατασκευή μνημείων, πράγμα που μαρτυρείται από τη λειτουργία διάφορων κτηρίων στη Ρώμη ως υπομνημάτων ατόμων ή γεγονότων, αλλά και από την προσπάθεια να οριστεί μέσω αυτών το παρελθόν και να διαφυλαχθεί ότι οι μελλοντικές γενιές θα το θυμούνται με έναν συγκεκριμένο τρόπο.⁸

Για τον Κικέρωνα ‘*memoria est firma animi rerum ac verborum ad inventionem perceptio*’ (*De Inventione* 1.9) και ‘*memoria est, per quam animus repetit illa, quae fuerunt*’ (*De Inventione* 2.160). Η μνήμη λοιπόν αφορά τον νου, δεν περιορίζεται μόνο σε πράγματα, αλλά και σε λόγια και γενικά είναι το μέσο με το οποίο μπορεί ο νους να επαναλάβει εκείνα

⁵ Η μνήμη στην αρχαιοελληνική και λατινική γραμματεία έχει απεικονιστεί με διάφορες μεταφορές: ως κέρινες πλάκες (Pl. *Theaet.* 191c-d, [Cic.]. *Rhet. ad Herenn.* 2.30-31, Cic. *Part. Orat.* 26, *De oratore* 2.360), ως πάπυρος ([Cic.] *Rhet. ad Herenn.* 2.30), ως σφραγίδα (Arist. *De memoria* 450a-b), ως κλουβί πουλιών (Pl. *Theaet.* 197c-199c) και ως αποθηκευτικός χώρος ([Cic.] *Rhet. ad Herenn.* 2.28). Στην παρούσα εργασία θα ασχοληθώ με την αντιμετώπιση της μνήμης από τους Λατίνους θεωρητικούς και φιλόσοφους, οπότε αποκλείω από τη συζήτησή μου τις θεωρητικές προσεγγίσεις του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη.

⁶ Seider (2013) 5.

⁷ Seider (2013) 16.

⁸ Gowing (2008) 454, Rea (2007a) 10, 83-4, Seider (2013) 16, cf. Sumi (2009) 168.

τα οποία συνέβησαν, ενώ σημαντικό ρόλο σε αυτή παίζει η τοποθέτηση των αναμνήσεων στον χώρο. Στο έργο του *De oratore* (2.86.351-4) ο Κικέρωνας διηγείται την ιστορία του πώς ο Σιμωνίδης ανακάλυψε την τέχνη της απομνημόνευσης και αναφέρει πως για να μπορέσει κανείς να εξασκήσει τη μνήμη του θα πρέπει να συνδέει τις αναμνήσεις του με συγκεκριμένα μέρη κατασκευάζοντας νοητικές εικόνες που θα σχετίζονται με τα μέρη αυτά. Η σημασία αυτή των *loci memoriae* τονίζεται στο *De oratore* 2.87.358 όταν ο Κικέρωνας αναφέρει τα χαρακτηριστικά που θα πρέπει αυτοί να έχουν. Έτσι θα πρέπει να είναι διακριτοί και σχετικά κοντά ο ένας στον άλλον, ενώ οι εικόνες οι οποίες θα προκαλούν να μπορούν να διαπερνούν τον νου και να εντυπώνονται σε αυτόν. Αναλόγως στη *Rhetorica ad Herennium* (3.28-40) ορίζεται η μνήμη ως ένα σύστημα σχέσεων το οποίο πρωτίστως βασίζεται στην τοποθέτηση νοητικών αντικειμένων μέσα σε ένα νοητό αντίγραφο ενός πραγματικού τόπου. Η σημασία του χώρου έγκειται στο ότι δύναται να συμπεριλάβει συμβολικά διάφορα παρελθοντικά γεγονότα, υπογραμμίζοντας τη συνεχή φυσική παρουσία ενός παλιμνηστικού παρελθόντος, ορατού στην τοπογραφία και την αρχιτεκτονική, στο εκάστοτε παρόν.⁹ Στη διαδικασία αυτή το σημαντικότερο ρόλο έπαιζε η όραση (*De orat.* 2.87.357). Όπως παρατηρεί η Yates (1966:4) η έλλειψη της τυπογραφίας, αλλά και του χαρτιού, οδήγησε τον αρχαίο κόσμο στο να θεωρεί τη μνήμη, η οποία βασιζόταν στην οπτική απομνημόνευση, ζωτικής σημασίας για την επιβίωσή του.

I.ii. *Memoria ac Historia*

Σε αντίθεση με τη σημερινή εποχή, για τους Ρωμαίους υπήρχε αναπόσπαστη σύνδεση ανάμεσα στη μνήμη και την ιστορία. Σύμφωνα με τον Gowing (2005:12) η ιστορία ενεργοποιεί τη μνήμη και η μνήμη, αντίστοιχα, κρατά ζωντανή την ιστορία. Το *OLD* παραθέτει ως μία από τις σημασίες της μνήμης την ιστορία (s.v. *memoria* 7). Ο Κικέρωνας αναφέρει πως ‘**Historia** vero testis temporum, lux veritatis, **vita memoriae**, magistra vitae, nuntia vetustatis, qua voce alia nisi **oratoris** immortalitati commendatur?’ (*De orat.* 2.36).¹⁰ Ο Λίβιος στην αρχή της τρίτης παραγράφου της *Praefatio* του γράφει ‘utcumque erit, iuvabit tamen **rerum gestarum memoriae**¹¹ principis terrarum populi pro virili parte et ipsum consuluisse’ και στη συνέχεια (*Praef.* 10): ‘hoc illud est praecipue in cognitione rerum salubre ac frugiferum, omnis te exempli documenta in inlustri posita **monumento** intueri’. Τα παραθέματα αυτά πέραν του ότι συνδέουν την ιστορία με τη μνήμη και τα μνημεία, οδηγούν

⁹ Neumann (2008) 340.

¹⁰ Η σύνδεση μνήμης και ιστορίας είναι εμφανής και σε άλλα κείμενα της λατινικής γραμματείας: Sal. *Jug.* 41.6, Cat. 1.3, Sen. *Suas.* 6.4.15, Tac. *Agr.* 1.2, Quint. *Inst.* 10.1.31.

¹¹ Οι Kraus-Woodman (1997) 51 θεωρούν την περίφραση *memoria rerum gestarum* συνώνυμη του *historia*.

σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα ως προς το τι αντιλαμβάνονταν οι Ρωμαίοι ως *historia*. Όταν ο Λίβιος συγγράφει το έργο του, αντιλαμβάνεται το πόνημά του ως ιστορία. Ωστόσο, ο Κικέρωνας θεωρεί πως είναι χρέος της φωνής του ρήτορα να διαφυλάξει την ιστορία και τη μνήμη και ο ίδιος αλλού παραθέτει ως ιστορική πηγή τον Έννιο (Cic. *Brut.* 57.60). Φαίνεται, λοιπόν, πως για τους Ρωμαίους ο όρος *historia* είναι πολύ ευρύτερος από τον αντίστοιχο δικό μας. Όπως παρατηρεί ο Gowing (2005: 11), στη ρωμαϊκή σκέψη ο όρος *historia* αποτελούσε μία γενίκευση η οποία περιελάμβανε όχι μόνο την ιστοριογραφία, αλλά συλλήβδην κάθε προσπάθεια μεταφοράς του παρελθόντος με αποτέλεσμα να ορίζει περισσότερο μια θεματική, παρά ένα λογοτεχνικό είδος. Ο ορισμός αυτός εντάσσει μέσα στην *historia* την ποίηση, τα μνημεία και τις επιγραφές.

Η ένταξη της ποίησης στην *historia* τη χρωματίζει με μια υποκειμενικότητα. Και εφόσον η *historia* και η *memoria* είναι άρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους, η *memoria* αποκτά και η ίδια μια υποκειμενικότητα λειτουργώντας ως ένα είδος «ανοιχτού κειμένου».¹² Κατά τον Farrell (1997: 375) η μνήμη για τους Ρωμαίους είναι μια διαδικασία μέσω της οποίας μία συγκεκριμένη ανάμνηση του παρελθόντος αναπαράγεται εντασσόμενη σε μία νέα μορφή που να ταιριάζει στο παρόν και, τελικά, τροποποιείται με τέτοιο τρόπο ώστε να αξιοποιηθεί στο μέλλον. Έτσι, η *historia* (η οποία είναι η μητέρα της μνήμης) είναι *salubre ac frugiferum* (Liv. *Praef.* 10). Για τον Λίβιο, μόνο μέσω της μνήμης μπορεί το παρόν (και άρα και το μέλλον) να βρει μια έξοδο διαφυγής από τον φαύλο κύκλο της παρακαμής, στον οποίο έχει βυθιστεί.¹³

Για τον Miles (1995: 73-4) τα κείμενα έχουν την ικανότητα να δημιουργούν μνήμη ή να καθιερώνουν συγκεκριμένες αναμνήσεις. Έτσι, μέσω της διήθησης της ιστορίας από τη λογοτεχνία, το παρελθόν διαρκώς αναδιαμορφώνεται από τους συγγραφείς οι οποίοι νοσηματοδοτούν με διαφορετικούς τρόπους το παρόν.¹⁴ Η *memoria*, άρα, ως διαδικασία είναι δυναμική και περιλαμβάνει την επικοινωνία ενός μηνύματος από κάποιον πομπό σε κάποιον δέκτη. Από την πλευρά του ο δέκτης είναι και ο ίδιος φορέας ιδεών και προσωπικών αναμνήσεων, οι οποίες μπορούν να ανανοηματοδοτήσουν το περιεχόμενο του μηνύματος εισάγοντας σε αυτό νέες πτυχές.¹⁵ Αν κανείς λάβει υπόψη του το γεγονός ότι σε πολλές περιπτώσεις η πληθώρα παραλλαγών στο μυθολογικό υπόστρωμα καθιστούσε την πρόταξη

¹² Ανοιχτό σύμφωνα με τη θεωρία της Λογοτεχνίας είναι το κείμενο το οποίο επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες από τους αναγνώστες. Οι ερμηνείες αυτές λειτουργούν παράλληλα αποτελώντας ένα υπερκείμενο, το οποίο ανανοηματοδοτείται διαρκώς. Για την έννοια του ανοιχτού κειμένου βλ. Eco (1984), Barthes (1977).

¹³ Kraus – Woodman (1997) 52-3.

¹⁴ Gowing (2005) 10.

¹⁵ Gowing (2008) 454, Sumi (2009) 169.

αποκλειστικά και μόνο μίας εκδοχής πρακτικά αδύνατη, φαίνεται πως η *memoria* αποτελούσε μία ιδιαίτερα πολύπλοκη διαδικασία, το αποτέλεσμα της οποίας θα μπορούσε να διαφέρει κάθε φορά που τροποποιούταν κάποια από τις παραμέτρους. Με άλλα λόγια, το τι και σε ποιο ποσοστό τελικά θα ανακαλούσε στη μνήμη του ο εκάστοτε δέκτης εξαρτιόταν από τον ίδιο, τον πομπό, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο το μήνυμα παρουσιάζονταν στο κοινό. Στη Ρώμη αυτό το εύρος ερμηνειών, κατά τη Favro (1996: 9), πρέπει να ήταν περισσότερο διευρυμένο απ' ό,τι στη σύγχρονη εποχή, καθώς παρατηρείται μεγαλύτερο πολιτισμικό, ταξικό, αλλά και χάσμα παιδείας μεταξύ των διαφόρων κατηγοριών παρατηρητών.

I.iii. Βασικά χαρακτηριστικά της συλλογικής μνήμης: η πολιτισμική μνήμη.

Ο συλλογικός χαρακτήρας της *memoria* οδηγεί στη συζήτηση περί συλλογικής μνήμης. Ο Halbwachs (1992:43) υποστηρίζει ότι δεν είναι δυνατό να αναπτυχθεί μνήμη έξω από τα πλαίσια που οι άνθρωποι μιας κοινωνίας χρησιμοποιούν για να καθορίσουν και να ανακτήσουν τις αναμνήσεις τους. Άρα η μνήμη αναπτύσσεται εντός μιας κοινωνίας και ακολουθεί τους κανόνες που η ίδια η κοινωνία έχει θέσει. Παράλληλα, συνεχίζει, το άτομο διατηρεί και αναπαράγει διαρκώς αναμνήσεις από κάθε εποχή της ζωής του, οι οποίες ωστόσο προσλαμβάνονται διαφορετικά σε κάθε ανάκληση (1992: 47. Βλ και Assman (1995) 130). Αυτή η διαφορετική πρόσληψη, η ανακατασκευή των αναμνήσεων, συμβαίνει υπό την πίεση της κοινωνίας (1992: 51). Οι διάφορες ομάδες, οι οποίες αποτελούν την κοινωνία είναι ικανές ανά πάσα στιγμή να ανακατασκευάσουν το παρελθόν, συνεχίζει ο Halbwachs (1992: 182), καθώς το άτομο θα ξεχνούσε (ή και δε θα μάθαινε ποτέ, για να προσθέσω μία ακόμη παράμετρο στη θεωρία του Halbwachs) πολλά γεγονότα ή λεπτομέρειές τους αν η κοινωνία δε φρόντιζε να κρατήσει την ανάμνησή τους ζωντανή. Όταν κάτι εγγραφεί στο συλλογικό μνημονικό, υποστηρίζει, γίνεται σύμβολο και εντάσσεται στο σύστημα αξιών της κοινωνίας, η οποία έχει τη δυνατότητα να επιλέξει πότε και αν θα το αξιοποιήσει και το οποίο αν αξιοποιηθεί θα καταστεί φορέας σημαντικών μηνυμάτων (1992: 188). Για να στεφθεί επιτυχώς η αξιοποίηση αυτή, όμως, είναι αναγκαίο, πριν καταστεί σύμβολο, ό,τι εγγραφεί στη συλλογική μνήμη να έχει αποκρυσταλλωθεί (με διάφορους τρόπους ταυτόχρονα π.χ λογοτεχνία, αρχιτεκτονική κλπ), και να στηριχθεί από τους θεσμούς.¹⁶ Ο Le Goff (1992: 9) υποστηρίζει ότι έντονη αξιοποίηση της συλλογικής μνήμης παρατηρείται κυρίως κατά την περίοδο της ανάκαμψης μετά από περιόδους κρίσης και θεωρεί πως τόσο οι ομάδες όσο και

¹⁶ Για την ανάλυση των χαρακτηριστικών αυτών της συλλογικής μνήμης, τα οποία εδώ παρουσιάζονται συνοπτικά βλ. Assman (1995) 130-1.

τα μεμονωμένα άτομα τα οποία κυριάρχησαν στις κοινωνίες της ιστορικής περιόδου είχαν ως έναν από τους πρωταρχικούς τους στόχους να καταστήσουν τους εαυτούς τους κύριους χειριστές της συλλογικής μνήμης (1992: 54).

Στην εργασία αυτή ασχολούμαι με αυτό το κομμάτι της συλλογικής μνήμης που αποτελεί την πολιτισμική μνήμη (cultural memory) και ορίζεται, σύμφωνα με την Erll (2008:2), ως η αλληλεπίδραση παρελθόντος και παρόντος εντός κοινωνικοπολιτικών συμφραζομένων, τα οποία περιλαμβάνουν όψεις κοινωνικές (κοινωνικές σχέσεις, θεσμοί), υλικές (υλικά κατασκευάσματα, MME) και πνευματικές (νοοτροπίες) (2008: 4). Ακολουθώντας τη θεωρία του Holbwachs για τη συλλογική μνήμη, η Erll (2008: 5) διαπιστώνει δύο επίπεδα πολιτισμικής μνήμης: το πρώτο αφορά τη βιολογική μνήμη και το γεγονός ότι (όπως παρατήρησε ο Holbwachs) καμία μνήμη δεν είναι καθαρά ατομική, αλλά πάντοτε κληρονομήσιμη εντός ενός κοινωνικοπολιτικού πλαισίου και πάντοτε διαμορφώσιμη από τη συλλογική μνήμη, ενώ το δεύτερο αναφέρεται στη συμβολική τάξη, στα μέσα, τις πρακτικές και τους θεσμούς μέσω των οποίων κοινωνικές ομάδες κατασκευάζουν ένα κοινό παρελθόν. Η πολιτισμική μνήμη, όπως και η συλλογική στην οποία αυτή εντάσσεται, μπορεί να επινοηθεί. Επινοήση δε σημαίνει, ωστόσο, δημιουργία από το πουθενά αλλά ανακατασκευή από το ήδη προϋπάρχον σώμα, κάτι αντίστοιχο με τη ρητορική *inventio*.¹⁷

Αντιστοίχως με το ατομικό επίπεδο έτσι και σε συλλογικό επίπεδο η μνήμη αποτελεί την εξαίρεση σε ένα συνεχές λήθης, αφού ο άνθρωπος ευκολότερα ξεχνά παρά θυμάται. Η Assman (2008: 97-8) υποστηρίζει πως, όσον αφορά την πολιτισμική μνήμη, η λήθη μπορεί να επέλθει με δύο τρόπους. Αφενός υπάρχει η «ενεργητική λήθη» στην οποία υπάγονται πράξεις όπως η καταστροφή μνημείων, αφετέρου η «παθητική λήθη» στην οποία υπάγονται πράξεις όπως η παραμέληση και εγκατάλειψη μνημείων, τα οποία πέφτουν σε αχρησία. Στη Ρώμη της ρεπουμπλικανικής εποχής παρατηρείται η «παθητική λήθη». Τα παλαιά μνημεία σπάνια καταστρέφονταν ή γκρεμίζονταν για να χτιστούν νέα μνημεία, αντίθετα αναπαλαιώνονταν.¹⁸ Έτσι, η λήθη επιτυγχάνεται μέσω της φυσικής φθοράς που επέρχεται στα μνημεία, και τη διαφορετική ανά εποχές εστίαση σε διαφορετικά μνημεία, τα οποία επιλέγεται να αναπαλαιωθούν. Αναλόγως διαμορφώνονται και η «ενεργητική» και «παθητική μνήμη». Η πρώτη αντιμετωπίζει το παρελθόν ως παρόν, ενώ η δεύτερη το παρελθόν ως παρελθόν. Τα μνημεία ανήκουν στην πρώτη, ενώ τα διάφορα αρχεία στη δεύτερη. Και τα δύο, ωστόσο, αποτελούν εξωτερικά σύμβολα, τα οποία συμβάλλουν στη διαμόρφωση της πολιτισμικής

¹⁷ Harth (2008) 86.

¹⁸ Gowing (2005) 132.

μνήμης. Στη Ρώμη του Αυγούστου τα σύμβολα αυτά ήταν πρωτίστης σημασίας για το πολιτικό πρόγραμμα του *princeps*, καθώς η σύνδεσή τους με εορτές του ημερολογίου προσέφεραν αυτό που ο Schmidt (2008: 196) ορίζει ως ‘remembering occasions’, περιστάσεις δηλαδή ενεργοποίησης της μνήμης.

Ο συλλογικός χαρακτήρας της πολιτισμικής μνήμης την καθιστά ιδιαίτερα σημαντική στη διαμόρφωση και διατήρηση της συλλογικής εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας. Η συλλογική πολιτισμική μνήμη (η οποία κατά τον Assman (1995: 132) περιλαμβάνει το επαναχρησιμοποιούμενο σώμα κειμένων, εικόνων και τελετουργιών μιας κοινωνίας από εποχή σε εποχή) ανταποκρίνεται στην ανάγκη που έχουν όλες οι ανθρώπινες κοινωνίες να διαιωνιστούν μέσω της μεταβίβασης του πολιτισμικού κεφαλαίου τους στις επόμενες γενιές, αφού αυτή αποτελεί τον μηχανισμό που μεταφέρει τη γνώση γεγονότων τα οποία θα καθορίσουν την εξέλιξη της κοινωνίας.¹⁹ Έτσι διατηρεί τη συνοχή της κοινωνικής ομάδας και εξασφαλίζει ταυτόχρονα και τη συνέχεια της ταυτότητάς της.²⁰ Παράλληλα, διαμορφώνεται η εθνική και πολιτισμική ταυτότητα της κοινωνίας, ορίζεται τι ανήκει σε αυτή και τι όχι, σταθεροποιείται και μεταδίδεται ο τρόπος που η ίδια αντιλαμβάνεται τον εαυτό της.²¹

I.iv. Η *memoria* και η αντίληψη της ρωμαϊκής ταυτότητας

Οι παραπάνω διαπιστώσεις της σύγχρονης ψυχολογίας και κοινωνιολογίας φαίνεται να ανταποκρίνονται στον τρόπο που οι ίδιοι οι Ρωμαίοι προσλάμβαναν τη σχέση της *memoria* με την πολιτισμική και εθνική ταυτότητα. Για τον Κικέρωνα (*De orat.* 2.52) η *historia* είναι το μόνο μέσο διατήρησης της συλλογικής μνήμης και η μνήμη είναι αναγκαία για τη συνέχεια της ρωμαϊκής κοινωνίας (*Rep.* 6.2.3-4.1). Κι όχι μόνο αυτό, αλλά η λήθη οδηγεί στον εκμαυλισμό και την παρακμή (*Rep.* 5.1.2). Επομένως, φαίνεται να επικρατεί η άποψη πως η μνήμη ήταν αναγκαίος συνδετικός κρίκος του παρελθόντος με το παρόν και, με τον τρόπο αυτό, βοηθούσε τους Ρωμαίους να διατηρήσουν την αίσθηση του εαυτού τους και της ταυτότητάς τους.²²

Η ρωμαϊκή ταυτότητα, όπως και κάθε άλλου είδους ταυτότητα, αποτελεί ένα ιστορικό κατασκεύασμα το περιεχόμενο του οποίου μεταβάλλεται στον χρόνο. Πράγματι, η μετατροπή της Ρώμης από μία μικρή αγροτική πόλη σε κοσμοκρατορία επηρέασε σημαντικά την ταυτότητα των κατοίκων της, αλλά και οδήγησε σε μία διεύρυνσή της. Σε ένα πρώτο στάδιο

¹⁹ Μαντόγλου (2005: 22).

²⁰ Assman (1995) 126, Assman J. (2008) 109.

²¹ Assman (1995) 130,132. Για το ζήτημα αυτό βλ. Ben-Amos – Weissberg (1999) με πλούσια βιβλιογραφία.

²² Seider (2013) 17-18, Dench (2005) 68.

το δικαίωμα του Ρωμαίου πολίτη δόθηκε μετά τον Συμμαχικό Πόλεμο στους κατοίκους ορισμένων ιταλικών πόλεων, οι οποίες συμμάχησαν με τους Ρωμαίους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να γεννηθεί η ανάγκη να ενταχθούν οι Ιταλοί στη ρωμαϊκή ταυτότητα με κάποιον τρόπο, αφού η αντίληψη για τους Ιταλούς ως μη-Ρωμαίους ήταν ιδιαίτερα έντονη έως και τον 2^ο αιώνα. Έτσι προβλήθηκε η αντίληψη του Συμμαχικού Πολέμου ως εμφυλίου, σε μία προσπάθεια επανασυγγραφής του παρελθόντος²³ και προωθήθηκε η ιδέα της ενότητας της Ιταλίας. Ο Κικέρωνας πρώτος εισάγει την ιδέα της *tota Italia* (*Phil.* 10.19). Ο Βάρρωνας (*De Rustica*) και ο Βιργίλιος (*Γεωργικά*) απεικονίζουν την Ιταλία ως αναπόσπαστο κομμάτι της Ρώμης. Το έδαφος ήταν ιδιαίτερα εύφορο για την εισαγωγή μιας τέτοιας αντίληψης, αφού οι Ρωμαίοι κατασκεύαζαν στις περισσότερες από τις ιταλικές *coloniae* Καπιτώλιο στην προστάτιδα τριάδα της Ρώμης (Jupiter, Juno, Minerva).²⁴ Η ιδέα αυτή της *tota Italia*, αποκτά σημασία και στην ρητορική του Αυγούστου, ο οποίος όμως προσπαθεί να εντάξει και ουσιαστικά τους Ιταλούς στη ρωμαϊκή ταυτότητα επεκτείνοντας τη βάση του, για να συμπεριλάβει τους κατοίκους ολόκληρης της Ιταλίας. Στις *Res Gestae* ο *princeps* αναφέρει: 'Iuravit in mea verba **tota Italia** sponte sua, et me belli quo vici ad Actium ducem deposcit' (βλ. και Suet. *Aug.* 46). Παράλληλα, ενίσχυσε πολιτικά *novos homines*, οι οποίοι δεν κατάγονταν από τη Ρώμη (π.χ. ο M. Agrippa).²⁵ Πέρα από αυτά ενδυνάμωσε τη σχέση της Ιταλίας με τη Ρώμη με την κατασκευή οδικού δικτύου που συνέδεε την πρωτεύουσα με τις υπόλοιπες περιοχές της Ιταλίας (Dio Cass. 54.8.4), την οποία διαίρεσε σε 11 διοικητικές περιφέρειες (Pl. *N. H.* 3.46). Η διαίρεση αυτή έγινε με βάση τα εθνικά ονόματα των περιοχών και βασίστηκε σε μία κοινή μυθολογία των κατοίκων της κάθε περιοχής.²⁶ Η *tota Italia* στην ουσία αποτελούσε μέρος μιας σύνθετης ιδεολογίας που συνένωνε πολιτικά τη Ρώμη και την Ιταλία, διατηρώντας όμως παράλληλα και την ιδιαίτερη ταυτότητα των ιταλικών περιοχών.²⁷

Η ενσωμάτωση νέων περιοχών και πληθυσμών στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία κατά τον 2^ο αι. π.Χ., αλλά και η επαφή των Ρωμαίων με ξένους πολιτισμούς και κυρίως τον ελληνικό δημιούργησε ανησυχία στη Ρώμη σχετικά με το ζήτημα της νοθείας της εθνικής ταυτότητας και της απομάκρυνσης από τον *mos maiorum*, με φωνές όπως αυτή του Κάτωνα του Τιμητή να απορρίπτουν την εισαγωγή ελληνικών ηθών και στοιχείων στη Ρώμη. Η διαδικασία, ωστόσο, της διεύρυνσης της ρωμαϊκής ταυτότητας είχε ήδη αρχίσει, ήταν μη αναστρέψιμη

²³ Dench (2005) 213.

²⁴ Beard *et al.* (1998) 334-337. Η πρακτική αυτή επεκτάθηκε και στις επαρχίες εκτός της Ιταλίας κατά τα αυτοκρατορικά χρόνια ενισχύοντας τη σύνδεσή τους με την πρωτεύουσα.

²⁵ Bennett (1997) 4-5.

²⁶ Nicolet (1991) 194.

²⁷ Laurence (1999) 175-6. Ως παράδειγμα θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ο Προπέρτιος, ο οποίος δηλώνει στην 4.1 *Romanus Callimachus*, αλλά αναφέρει πως κατάγεται από την Umbria.

και έγινε περισσότερο έντονη τον 1^ο αιώνα π.Χ., με την επίτευξη της συμφιλίωσης μεταξύ της ελληνικής και ρωμαϊκής κουλτούρας μέσω της προώθησης από τον Αύγουστο μιας αρμονικής σύνθεσης του ελληνικού και ρωμαϊκού στοιχείου στον σύγχρονό του ρωμαϊκό πολιτισμό.²⁸ Έτσι, όταν ο Βιργίλιος γράφει την *Αινειάδα* του, η ταυτότητα του ήρωά του – η οποία συνεκδοχικά μεταφέρεται σε ολόκληρο τον ρωμαϊκό λαό – είναι μία έννοια πολυδιάστατη, πράγμα που αποδεικνύεται τόσο στην ιδεολογική μεταμόρφωση του Αινεία, αλλά και στον ρόλο του Ηρακλή και του Ευάνδρου στο 8^ο βιβλίο.²⁹

Κατά τον Reed (2007: 2) η ταυτότητα στην *Αινειάδα* είναι κάτι το προσωρινό και υποκειμενικό, καθώς τα δίπολα αντιθέσεων που τη συνθέτουν δεν είναι ποτέ σταθερά. Τα όρια ανάμεσα στο ελληνικό, το ασιατικό (τρωικό) και το ιταλικό στοιχείο είναι ρευστά και η ρωμαϊκή ταυτότητα δεν ορίζεται ως μία εθνικότητα, αλλά ως μία δυναμική σύνθεση εθνικοτήτων. Αυτός ο ορισμός της ταυτότητας εντός του έπους συμφιλιώνεται πλήρως με την πολιτική του Αυγούστου η οποία προωθούσε την πολιτισμική ενσωμάτωση της Ιταλίας και των κατακτημένων περιοχών, ιδιαίτερα της Ελλάδας και των ανατολικών περιοχών, την ανεκτικότητα και την αρμονική αφομοίωση.³⁰ Ο Αινείας, επομένως, ο Τρώας πρίγκιπας που κατατρεγμένος από την πατρίδα του αναγκάζεται να απεκδυθεί μέρος της ταυτότητάς του και να υιοθετήσει μία νέα, εμποτισμένη τόσο με το ιταλικό όσο και με το ελληνικό στοιχείο, αποτελεί τον ιδανικό ήρωα, στο πρόσωπο του οποίου προβάλλονται όλα τα παραπάνω αιτήματα της εποχής του Αυγούστου.³¹

Συνοψίζοντας, η πολιτισμική μνήμη, μια διαδικασία δυναμική και πολύπλοκη, κατέχει πολύ σημαντική θέση στη Ρώμη και σχετίζεται με την ταυτότητα. Η τελευταία αποτελεί ένα κατασκεύασμα τα όρια του οποίου διαρκώς διευρύνονται καθιστώντας το μία διαλεκτική και δυναμική σύνθεση επιμέρους στοιχείων προερχόμενων από διαφορετικούς πολιτισμούς

---

²⁸ Papaioannou (1998) 54, Galinsky (2005) 346, Fowler (1918) 51. Το ελληνικό στοιχείο κατά κάποιο τρόπο εξυπηρετούσε τη διεύρυνση της ρωμαϊκής ταυτότητας και την πολιτισμική ενσωμάτωση των κατοίκων τόσο της Ιταλίας όσο και του ελλαδικού χώρου. Για το ζήτημα βλ. Dench (2005) 198 κεξ.

²⁹ Γενικά για το ελληνικό στοιχείο στην *Αινειάδα* βλ. Papaioannou (1998). Για την επίδραση του ελληνικού στοιχείου στη ρωμαϊκή ταυτότητα και για τη σχέση του με αυτή βλ. Gruen (1992).

³⁰ Papaioannou (1998) 61, Orlin (2007) 75.

³¹ Δεν είναι τυχαίο ότι η κανονικοποίηση του ιδρυτικού μύθου της Ρώμης γίνεται επί εποχής του Αυγούστου, σύμφωνα με τον Gruen (1992) 6. Βλ. και Galinsky (2005) 346: Η ανάμειξη των λαών αποτελεί βασικό θεματικό μοτίβο του έπους. Η τρωική καταγωγή του Αινεία τον συνέδεε τόσο με την Ελλάδα όσο και με την ανατολή. Ωστόσο, η συστηματική προπαγάνδα που παρουσίαζε την ανατολή ως χώρο εκμαυλισμένο, χαρακτηριζόμενο από άκρατη πολυτέλεια και εκθήλυνση, καθιστούσε επιτακτική την ανάγκη ο Αινείας να «αποασιατικοποιηθεί» και να αποκτήσει ρωμαϊκή ταυτότητα μέσω του εμποτισμού του στις ρωμαϊκές αξίες και αρετές. Επομένως, πέραν της απλής ανάμειξης των Λατίνων με τους Τρώες ήταν απαραίτητο να κατασκευαστεί μία νέα ταυτότητα. Cf. Toll (1997) 44, 51.

(ιταλικό, ελληνικό κλπ.). Η επιλογή του Αινεία ως πρωταγωνιστή του έπους αποδεικνύει ακριβώς αυτή τη διάσταση της ρωμαϊκής ταυτότητας.

I.v. Τα *monumenta* και η σημασία της λογοτεχνίας στη διαμόρφωση της πολιτισμικής μνήμης

Η όραση και η τοπογραφία είναι, όπως προαναφέρθηκε, ιδιαίτερα σημαντικές για τη μνήμη. Και τα τρία αυτά στοιχεία (όραση – τοπογραφία – μνήμη) συνενώνονται στα μνημεία (*monumenta*). Όταν κανείς κινούμενος στον χώρο συναντά ένα μνημείο, οι σκέψεις του ανατρέχουν στο πρόσωπο, περιστατικό ή τόπο του οποίου το μνημείο αποτελεί υπόμνηση και τα οποία προβάλλονται μέσω του παρόντος στο μέλλον.³² Τα *monumenta*, επομένως, μπορούν να οδηγήσουν σε μία *memoria rerum gestarum*, η οποία θα εμπνεύσει τους πολίτες να ξεπεράσουν τα επιτεύγματα του παρελθόντος.³³ Έτσι, τα μνημεία, τα οποία εγγράφονταν σε δημόσιους χώρους ως φορείς μνήμης, είχαν ως στόχο την καλλιέργεια αναμνήσεων και ο ρόλος τους ήταν ιδιαίτερα σημαντικός στη διαμόρφωση της πολιτισμικής ταυτότητας των Ρωμαίων.³⁴ Όταν ο Κικέρωνας στο *De Finibus* 5.1 βάζει τον Piso να λέει πως κάθε φορά που βλέπει την *Curia Hostilia* του έρχονται στο μυαλό ο Σκιπίωνας, ο Κάτονας, ο Λαίλιος και όλοι οι πρόγονοί του, αποδεικνύει αυτό ακριβώς.

Τα μνημεία είναι μόνο ένας από τους τρόπους με τους οποίους διατηρούταν η *memoria publica*. Τα δημόσια αρχεία, οι διάφορες δημόσιες θρησκευτικές τελετές, οι τάφοι, οι επιγραφές, τα μνημεία, αλλά και οι λόγοι των ρητόρων, οι οποίοι παρείχαν *exempla virorum* ήταν ορισμένοι από αυτούς. Και φυσικά η λογοτεχνία, της οποίας η μνήμη και οι διαδικασίες επίτευξής της υπήρξαν πάντοτε κυρίαρχα θέματα.³⁵ Η λογοτεχνία αποτελεί φορέα μνήμης. Όπως υποστηρίζει η Lachmann (2008: 306) στις δυνατότητες της λογοτεχνίας να δημιουργεί μνήμη περιλαμβάνονται η αναπαράσταση και μετάδοση της γνώσης της εκάστοτε κοινωνίας. Επειδή, όμως, η λογοτεχνία εμπλέκεται και με άλλα συστήματα τα οποία προωθούν την πολιτισμική μνήμη, όχι μόνο εγγράφει στο σώμα της προγενέστερα συστήματα, αλλά μπορεί να τα επηρεάσει.³⁶ Δηλαδή, τα διάφορα λογοτεχνικά κείμενα έχουν τη δυνατότητα να δίνουν έμφαση σε περιθωριακά πολιτιστικά στοιχεία ή στοιχεία τα οποία έχουν υποπέσει σε λήθη, παρέχοντας έτσι ένα νέο αφήγημα, παράλληλο στο «ορθόδοξο».³⁷ Επιπρόσθετα, συνενώνοντας πολλαπλές, ακόμη και ασύμβατες ή συγκρουόμενες εκδοχές του

³² Jaeger (1997) 17.

³³ Kraus – Woodman (1997) 38.

³⁴ Rea (2007a) 68, 132-3.

³⁵ Neumann (2008) 333.

³⁶ Neumann (2008) 341.

³⁷ Neumann (2008) 341, Rigney (2008) 348.

παρελθόντος, τα λογοτεχνικά κείμενα, κατά τη Neumann (2008: 341), διατηρούν ζωντανό τον διάλογο σχετικά με τη φύση του συλλογικού παρελθόντος και τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία πρέπει να το θυμάται. Με τον τρόπο αυτό η λογοτεχνία μπορεί να ανανεώνει συνεχώς την πολιτισμική μνήμη.³⁸ Η Ann Rigan (2008: 350-351) μελετώντας τους διαφόρους τρόπους με τους οποίους λειτουργούν τα λογοτεχνικά κείμενα εντός της πολιτισμικής μνήμης κατέληξε σε ένα σύστημα πέντε διαφορετικών ρόλων. Βάσει αυτού ένα λογοτεχνικό κείμενο μπορεί να αναμεταδίδει την παράδοση, να τη σταθεροποιεί στη μνήμη, να την μεταβάλλει τροποποιώντας την εστίαση σε ζητήματα εντός αυτής, να γίνεται επίσης μέρος της παράδοσης και να διαλέγεται με τις κυρίαρχες πρακτικές διαμόρφωσης της συλλογικής μνήμης εντός της κοινωνίας. Κάθε κείμενο, αναλόγως της δυναμικής του, ενδέχεται να εκπληρώνει τμήμα ή και το σύνολο των παραπάνω ρόλων. Τελικά, η λογοτεχνία επιτρέπει στους αναγνώστες να παρατηρούν τόσο το παρελθόν όσο και τις διαδικασίες διαμόρφωσής του, αφού ο συγγραφέας παράλληλα χτίζει τη μνήμη, αλλά και παρατηρώντας την προβληματίζεται σχετικά με αυτή.³⁹

Τη σημασία αυτή της λογοτεχνίας στη διατήρηση της μνήμης, αλλά και των μνημείων αναγνωρίζει ο Βάρρονας (apud Aug. *Civ. Dei* 6.2) όταν παραδέχεται πως με το έργο του έσωσε τα μνημεία από τη φυσική καταστροφή καταγράφοντάς τα και μέσω των βιβλίων του διατήρησε τη μνήμη τόσο των μνημείων όσο και των γενναίων ανδρών που συνδέονταν με αυτά.

I.vi. Ο Αύγουστος και η χειραγώγηση της μνήμης

Ο Αύγουστος, με την άνοδό του στην εξουσία προσπάθησε να ελέγξει τη μνήμη κατανοώντας τη σημασία της για την επιτυχία του προγράμματός του. Κατά τον Gowing (2005: 18-9) αυτό προσπάθησε να το επιτύχει με δύο τρόπους: αρχικά επεδίωξε να ξεχαστούν τα μέσα με τα οποία ο ίδιος ήρθε στην εξουσία και στη συνέχεια έλεγξε τον τρόπο με τον οποίο οι πολίτες θα πρέπει να θυμούνται το ρωμαϊκό παρελθόν. Έτσι, το 36 π.Χ. κατέστρεψε όλα τα έγγραφα τα οποία περιείχαν τις πράξεις της Τριανδρίας (Αππιανός *BC* 5.132.548). Επιπλέον απαγόρευσε τη δημοσίευση των πρακτικών της Συγκλήτου στερώντας έτσι από τους Ρωμαίους τη δυνατότητα να γνωρίζουν και να θυμούνται τις αποφάσεις που αυτή πήρε εξ ονόματός τους (Suet. *Aug.* 36). Αντίστοιχα, ενίσχυσε τη δική του εικόνα με την προβολή

³⁸ Neumann (2008) 341.

³⁹ Erll (2008b) 391.

των επιτυχιών και του έργου του. Όπως αναφέρει ο Zanker (1988: 15), μέσω της οπτικής εικονοποιίας μία νέα μυθολογία της Ρώμης και μία νέα μορφή εξουσίας δημιουργήθηκαν. Λόγω της απλότητάς του, συνεχίζει ο Zanker, ο μύθος μπορούσε εύκολα να αναπαραχθεί στην καθημερινότητα και να πείσει τους Ρωμαίους πως ζούσαν στον καλύτερο τόπο την πιο κατάλληλη στιγμή. Ο Αύγουστος αγκάλιασε και προέβαλε το ρεπουμπλικανικό παρελθόν και τη μυθική προϊστορία της Ρώμης αφενός γιατί αποτελούσε ένα γόνιμο χώρο εύρεσης ηθικών παραδειγμάτων, αφετέρου επειδή την ίδια στιγμή ήταν δυνατό να προωθηθεί η άποψη πως η εξουσία του Αυγούστου ήταν το προδιαγεγραμμένο τέλος της *res publica* (cf. Suet. Aug. 8.5). Ακόμη, η μυθική προϊστορία της πόλης ήταν ένα από τα μέσα με τα οποία θα μπορούσε ο ίδιος ο Αύγουστος να πείσει τον λαό της Ρώμης να αποδεχθεί σε συναισθηματικό επίπεδο την εξουσία του και να αναγνωρίσει ότι όλες οι θυσίες του παρελθόντος δικαιώθηκαν.⁴⁰ Στην προσπάθεια αυτή χειραγώγησης της μνήμης, ο Αύγουστος τοποθετεί τον εαυτό του παντού σε τέτοιο βαθμό, ώστε να καθίσταται αδύνατο να μιλήσει κανείς για ήρωες της ρεπουμπλικανικής περιόδου χωρίς να γίνει κάποια σύγκριση –ή έστω σύνδεση – με τον ίδιο.⁴¹

Παραπάνω εξετάστηκε η σημασία της *memoria* για τους Ρωμαίους, η σχέση της με τη *historia*, τη συλλογική μνήμη και την εθνική και πολιτισμική ταυτότητα. Επιπλέον παρουσιάστηκαν οι τρεις βασικοί πυλώνες της ρωμαϊκής ταυτότητας (τρωικός, ιταλικός, ελληνικός) και πώς εντάχθηκαν σε αυτή. Τέλος, έγινε αναφορά στον τρόπο που η λογοτεχνία διαμορφώνει τη μνήμη, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο ο Αύγουστος προσπάθησε να χειραγωγήσει τη μνήμη των πολιτών. Στην επόμενη ενότητα τα ζητήματα αυτά θα εξεταστούν ειδικότερα, στο πλαίσιο της οικιστικής πολιτικής του Αυγούστου.

II. Η ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗ ΤΗΣ ΡΩΜΗΣ

Όταν ο Αύγουστος γύρισε νικητής στη Ρώμη από τη ναυμαχία στο Άκτιο και καθιερώθηκε ως ο αδιαφιλονίκητος ηγέτης, παρέλαβε μία πόλη ταλαιπωρημένη από τους πολυετείς εμφύλιους πολέμους. Μέρος της πολιτικής του αποτέλεσε και η αναδιαμόρφωση του οικιστικού τοπίου της Ρώμης, το οποίο άλλαξε⁴² μέσω της ανοικοδόμησης νέων

⁴⁰ Rea (2007a) 3-4.

⁴¹ Gowing (2005) 20.

⁴² Ο βαθμός στον οποίο ο Αύγουστος μετέβαλε πράγματι την εικόνα της Ρώμης είναι δύσκολο να διαπιστωθεί. Η Favro δημιούργησε μια αναπαράσταση της Ρώμης στο πρόγραμμα City Engine Web Viewer, όπου μπορεί κανείς να δει τις διαφορές στην πόλη στο διάστημα 44π.Χ. με 14 μ.Χ. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι μόνο λίγα από τα κτήρια που έχτισε ο Αύγουστος ήταν μαρμάρινα και αυτά δεν ήταν ιδιαίτερα ορατά στο οικιστικό τοπίο. Αυτό φυσικά έρχεται σε αντίθεση με τις λογοτεχνικές μαρτυρίες. Η Favro συμπεραίνει ότι πιθανότατα λόγω του γεγονότος ότι υπήρχαν στη Ρώμη πολλά εργοτάξια σε διάφορες περιοχές οι κάτοικοι της πόλης είχαν την ψευδαίσθηση (η οποία φυσικά τροφοδοτούταν από την πολιτική ηγεσία) ότι η πόλη είχε μεταμορφωθεί, ενώ στην ουσία οι αλλαγές που συνέβησαν δεν ήταν τόσο μεγάλες (για το project και τα συμπεράσματα βλ.

μνημείων, αλλά και της συντήρησης και αναπαλαίωσης των παλαιότερων. Το αρχιτεκτονικό αυτό πρόγραμμα συνοδεύτηκε από το αντίστοιχο κείμενο (*Res Gestae*), αλλά και από μία αντίστοιχη κοινωνική και θρησκευτική αναμόρφωση, η οποία στήριζε αφενός την παράδοση διευρύνοντας όμως τη δυνατότητα συμμετοχής σε αξιώματα και τελετουργίες ανθρώπων που μέχρι τότε δεν είχαν τη δυνατότητα αυτή.⁴³

Σε ολόκληρη την ενότητα θα αναφερθώ στις βασικές αρχές και χαρακτηριστικά του προγράμματος του Αυγούστου. Ωστόσο, θα πρέπει να καταστεί σαφές ότι κατά τη διάρκεια των πενήντα περίπου χρόνων που ο *princeps* έμεινε στην εξουσία, το πρόγραμμα αυτό προσαρμοζόταν στις εκάστοτε ανάγκες του.⁴⁴ Έως και τη ναυμαχία στο Άκτιο, ο Οκταβιανός έδωσε περισσότερη έμφαση στα μνημεία τα οποία σχετίζονταν με τον Ιούλιο Καίσαρα και παρουσίαζε τον εαυτό του ως αντίπαλο του Αντωνίου.⁴⁵ Η εγκατάσταση του τελευταίου στην Ανατολή αξιοποιήθηκε από τον Αύγουστο στο πλαίσιο της αντι-αντώνειας προπαγάνδας και μεταφράστηκε ως αδιαφορία για τη Ρώμη, σε αντίθεση με το ενδιαφέρον που ο ίδιος δείχνει.⁴⁶ Μέχρι και το 29 π.Χ. εξακολουθούσε να μην υπάρχει κάποια ενιαία αφήγηση στο πλαίσιο των αυγουστειων οικοδομημάτων πέραν από τη στήριξη της καταγωγής του Οκταβιανού από τον Καίσαρα και την ανάδειξή του ως συνεχιστή του οικιστικού και λοιπού έργου του. Και αυτό γιατί μέχρι και τη νίκη στο Άκτιο ο Οκταβιανός δεν είναι σε θέση να προβεί σε κάποια μεγάλη οικιστική αναμόρφωση, καθώς δε διαθέτει ούτε την αδιαφιλονίκητη εξουσία ούτε και τους οικονομικούς πόρους. Από το 28 π.Χ ξεκινά η κυρίως οικοδομική δραστηριότητα. Ο Αύγουστος προσπαθεί με διάφορους τρόπους (οικοδόμηση και ανακαίνιση μνημείων, μετακίνηση της ημερομηνίας εορτασμού τους) να συνδέσει τον εαυτό του και την οικογένειά του με διάφορα σημεία στην πόλη. Όπως, για παράδειγμα, παρατηρεί η Favro (1996: 107) συνήθως ο ίδιος άλλαζε την ημερομηνία εορτασμού για τις 23 Σεπτεμβρίου (τα γενέθλιά του) μνημείων τα οποία βρίσκονταν στην περιοχή του Circus Flaminius και ήταν συνδεδεμένα με προηγούμενους στρατηγούς που είχαν επιτύχει παλαιότερα θριάμβους. Ακόμη και όταν ανεγείρει οικοδομήματα στο όνομα «άλλων» ή όταν αρνείται να βάλει το όνομά του σε κάποια ανακαίνιση που έκανε, η κίνησή του αυτή είναι υπολογισμένη. Οι

<https://idre.ucla.edu/featured/from-brick-to-marble-did-augustus-really-transform-rome>). Για τους σκοπούς της παρούσας εργασίας λίγη σημασία έχει το αν πραγματικά η Ρώμη μεταλλάχθηκε ραγδαία ή όχι την εποχή του Αυγούστου. Αυτό το οποίο ενδιαφέρει είναι το πώς οι ποιητές της εποχής του Αυγούστου προσέλαβαν το οικιστικό του πρόγραμμα και τις προεκτάσεις που ο *princeps* ήθελε να δώσει σε αυτό, μέσω του βασικού του συνθήματος της «ανανέωσης» με ταυτόχρονη «ανασύσταση» του παρελθόντος. Για τον λόγο αυτό μας ενδιαφέρει η πρόσληψη των μνημείων και της ανοικοδόμησης της πόλης και όχι τα ίδια τα μνημεία και η ίδια η πόλη.

⁴³ Kellum (1997) 180.

⁴⁴ Favro (1996) 20.

⁴⁵ Favro (1996) 95-6.

⁴⁶ Favro (1996) 98.

«άλλοι» είναι η οικογένειά του (η σύζυγος, τα εγγόνια, η αδερφή του ή τα ανίψια του, βλ. Suet. Aug. 29) και η απόφασή του να μη βάλει το όνομά του παρουσιάζεται ως αξιομνημόνευτο γεγονός στις *Res Gestae* (20). Έτσι, μέχρι και το 17 π.Χ. όπου εγκαινιάζεται ο *χρυσός αιώνας*, ο Αύγουστος προσπαθεί με μεγάλη φροντίδα να αναδιαμορφώσει ολόκληρη την πόλη δημιουργώντας για πρώτη φορά στην ιστορία της πόλης ένα ενιαίο αφήγημα, στο οποίο περιλαμβάνονται ως περιφερειακά στοιχεία η πρόσληψη της Ρώμης από τον εκάστοτε παρατηρητή διαχρονικά, καθώς ο Αύγουστος επέτρεπε την ύπαρξη πολλαπλών ερμηνειών στα μνημεία του.⁴⁷ Από το 17 π.Χ. μέχρι το 14 μ.Χ. και τον θάνατό του ο Αύγουστος στην ουσία περνά σε μία φάση συντήρησης του οικιστικού του προγράμματος, ενισχύοντας τα στοιχεία που τον συνδέουν με τις θετικές συνδηλώσεις της πόλης, αλλά και την εικόνα της συνέχειας της δυναστείας.⁴⁸

Η εικόνα της Ρώμης τα ρεπουμπλικανικά χρόνια ήταν αποτέλεσμα πρόχειρου και ασυντόνιστου σχεδιασμού, αφού οι διάφοροι στρατηγοί κατασκεύαζαν αποκλειστικά οικοδομήματα για να προβάλλουν τις νίκες τους και να αποκτήσουν την εύνοια του λαού, στόχος που δεν ικανοποιούνταν από την κατασκευή υποδομών στην πόλη ή ακόμη και την ανακαίνιση ναών.⁴⁹ Η ανοικοδόμηση θεάτρων, γυμνασίων ή δημοσίων λουτρών απαγορευόταν από τη Σύγκλητο στο πλαίσιο περιορισμού των εισαγόμενων από την Ελλάδα συνηθειών και, έτσι, η οικοδομική δραστηριότητα των πολιτικά ισχυρών περιοριζόταν σε θρησκευτικά μνημεία της νίκης, αφιερωμένα σε κάποιο θεό και τοποθετημένα στην ιδιωτική περιουσία αυτού που έκανε την αφιέρωση.⁵⁰ Κατά την περίοδο αυτή η Σύγκλητος, μολονότι μπορούσε να απαγορεύσει την ανέγερση ορισμένου τύπου κτηρίων, η ίδια δεν ήταν σε θέση να χτίσει μεγάλα δημόσια κτήρια εντός ενός συνεκτικού πολεοδομικού σχεδίου, με τα οποία οι πολίτες θα μπορούσαν να ταυτιστούν.⁵¹ Οι Ρωμαίοι, λοιπόν, δεν είχαν στη διάθεσή τους κάποιο συλλογικό αφήγημα εντός του τοπίου της πόλης, ώστε να κατέχουν μία συνεκτική πολιτισμική μνήμη, η οποία θα σύσφιγγε τους δεσμούς κοινωνίας μεταξύ των πολιτών. Αυτό που συμβαίνει από την εποχή του Αυγούστου είναι ότι σηματοδοτείται η συστηματοποίηση της αστικής αρχιτεκτονικής, αλλά και των διακοσμητικών συμβόλων και των νοημάτων

---

⁴⁷ Favro (1996) 141-2, 226.

⁴⁸ Favro (1995) 225.

⁴⁹ Zanker (1988) 20, Edwards (1995) 21.

⁵⁰ Zanker (1988) 20. Όταν για παράδειγμα ο Πομπήιος σπάει την παράδοση αυτή το 57 π.Χ. «ξεγελάει» την Σύγκλητο υποστηρίζοντας πως το τεράστιο θέατρό του αποτελούσε στην ουσία διακοσμητικό στοιχείο του ναού στη Venus Victrix, τον οποίο έχτισε δίπλα του.

⁵¹ Zanker (1988) 21.

τους,⁵² πράγμα που έδωσε την ευκαιρία στον Αύγουστο μέσω ενός ευρέος πολεοδομικού σχεδίου να συνδέσει τον εαυτό του με τους ιδρυτές της προϊστορίας της πόλης.⁵³

Ο Ιούλιος Καίσαρας ασχολήθηκε λίγο πριν πεθάνει με το ζήτημα της εμφάνισης της Ρώμης. Το όραμά του, όπως παρατηρεί ο Zanker (1988: 19), ήταν ουτοπικό: ήθελε να αλλάξει τη ροή του Τίβερη, να χτίσει ένα τεράστιο θέατρο που να απλώνεται από τη βάση του Καπιτωλίου έως τον Campus Martius και να δημιουργήσει μια νέα ελληνιστικού τύπου πρωτεύουσα (Suet. *Caes.*44, Cic. *Ad. Att.* 13.33a.1). Αυτός όμως ο οποίος αποδείχθηκε ο σημαντικότερος πάτρωνας για την ανέγερση νέων κτηρίων στη Ρώμη ήταν ο γιος του, Αύγουστος, κατά τη δεκαετία του 30 π.Χ. Πέραν της ανεγέρσεως ή συντηρήσεως ναών, το οικιστικό πρόγραμμα του Αυτοκράτορα περιλάμβανε διάφορα μνημεία, το *Forum Augustum*, αλλά και διάφορα εγγειοβελτιωτικά έργα και έργα υποδομής.⁵⁴

Το σχέδιο ανοικοδόμησης της Ρώμης δεν ήταν απλώς μία ακόμη επίδειξη των ηγετικών ικανοτήτων του Οκταβιανού, αλλά σκόπευε, όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, στον έλεγχο της εικόνας της πόλης και μέσω αυτής στον έλεγχο της εικόνας που έχουν για την πόλη οι ίδιοι της οι κάτοικοι, αλλά και των αναμνήσεων που αυτή θα τους προκαλεί. Ο ισχυρισμός, για παράδειγμα, ότι ο Αύγουστος μετέτρεψε τη Ρώμη από μια πόλη μαρμάρου σε πόλη χρυσού και την γλίτωσε από την αδιαφορία και την εγκατάλειψη [*‘Urbem neque pro maiestate imperii ornatam et inundationibus incendiisque obnoxiam excoluit adeo, ut iure sit gloriatus marmoream se relinquere, quam latericiam accepisset.’* (Suet. *Aug.* 28.3) *‘Aedes acras uetustate conlapsas aut incendio absumptas refecit easque et ceteras opulentissimis donis adornauit’*, (Suet. *Aug.*30.2) *‘Rivos aquarum compluribus locis vetustate labentes refeci’* (*RG* 20.2)] τονίζει όχι τόσο τη δική του συμβολή, όσο το γεγονός ότι οι προγενέστεροί του άφησαν την πόλη να παρακμάσει, συλλογισμός όχι και τόσο έγκυρος, καθώς στη ρεπουμπλικανική εποχή η ανέγερση όσο και συντήρηση των κτηρίων βασιζόταν, όπως αναφέρθηκε, στην ιδιωτική πρωτοβουλία, πρωτοβουλία που ατόνησε λόγω των αναταραχών των εμφυλίων πολέμων.⁵⁵

Έμφαση δόθηκε και στην κατασκευή έργων υποδομής. Γενικά, η συντήρηση της πρωτεύουσας ήταν υπό την προστασία της πόλης μέσω των *aediles*. Από το αξίωμα αυτό το

---

⁵² Zanker (1988) 335.

⁵³ Rea (2007a) 6.

⁵⁴ Για μια σύντομη επισκόπηση στο οικιστικό πρόγραμμα του Αυγούστου βλ. Favro (2005) και Wardle (2014) 233-4. Εκτενής αναφορά στην τοπογραφία της πόλης δίνεται στον Zanker (1988) με έμφαση στη διακόσμηση και την εικόνα και στη Favro (1996). Για τη σχέση μεταξύ του κοινωνικού φύλου (gender) και της εξουσίας με τη συμβολική του αυγουστείου προγράμματος βλ. Kellum (1997).

⁵⁵ Wallace-Hadrill (2005) 78, Scheid (2005) 177.

33 π.Χ. ο Αγρίππας αναδιοργάνωσε ολόκληρο το σύστημα υδραγώγησης και αποχέτευσης της Ρώμης και αναγορεύτηκε σε *curator aquarum*.⁵⁶ Από τη θέση αυτή ολοκλήρωσε το 19 π.Χ. την κατασκευή της Aqua Virgo. Η στενή σχέση του Αγρίππα με τον Αύγουστο στην ουσία μεταφέρει το αντίστοιχο ενδιαφέρον του πρώτου στον δεύτερο. Έτσι ο *princeps* μέσω του κύκλου του φαίνεται να φροντίζει όχι μόνο για την εικόνα της πόλης, αλλά και για την ποιότητα ζωής των κατοίκων της.

Το οπτικό στοιχείο ήταν ιδιαίτερα σημαντικό στον ρωμαϊκό πολιτισμό, λόγω των υψηλών ποσοστών αναλφαβητισμού, και αυτό καθιστούσε αυτομάτως τα μνημεία και τα διάφορα δημόσια κτήρια ζωτικής σημασίας στη διαδικασία της μνήμης και της διαμόρφωσης ταυτότητας, σημασία η οποία τονίστηκε ιδιαίτερα κατά την περίοδο της εξουσίας του Αυγούστου.⁵⁷ Το γεγονός ότι η πλειοψηφία των πολιτών ταξίδευε με τα πόδια και ότι δεν υπήρχαν ονόματα στους δρόμους ή χάρτες οδηγούσε τους ανθρώπους να αντιλαμβάνονται τη χωροταξία μιας πόλης μέσω των μνημείων της.⁵⁸ Κατά τη ρεπουμπλικανική περίοδο, τα διάσπαρτα οικοδομήματα, τα οποία χτιζόνταν από μεμονωμένους ευγενείς, επιχειρούσαν μέσω της σύνδεσής τους με ένα κοινό μυθολογικό υπόβαθρο να συσχετιστούν μεταξύ τους προβάλλοντας διάσπαρτες αφηγήσεις πάνω στον καμβά της Ρώμης.⁵⁹ Η έλλειψη, ωστόσο, συστηματικότητας δημιουργούσε πολλές παράλληλες αφηγήσεις. Ο Αύγουστος, μέσω του προγράμματός του, επιχείρησε την τυποποίηση και τον περιορισμό των αφηγήσεων αυτών με στόχο την αναδιαμόρφωση της μνήμης και τη χειραγώγησή της.

Το πρόγραμμα του *princeps* για την πολιτική, πολιτισμική και κοινωνική ανανέωση περιλάμβανε στην τέχνη απεικονίσεις εύφορων τοπίων, αφθονίας και γονιμότητας, ενώ παράλληλα τόσο η τέχνη όσο και η αρχιτεκτονική της εποχής έδιναν έμφαση στις αξίες της *pietas* και του *labor*, στην εγκαθίδρυση της αυγούστειας ειρήνης, αλλά και προπαγάνδιζαν την επιστροφή στα παλαιά ήθη.⁶⁰ Οι φιγούρες του Αινεία και του Ρωμύλου κυριαρχούν όχι σε αντιθετική σχέση μεταξύ τους, αλλά σε παραπληρωματική: ο Αινείας καθίσταται *exemplum pietatis* και ο Ρωμύλος *exemplum virtutis*.⁶¹ Φυσικά και με τους δύο συνδεόταν ο Αύγουστος. Με τον πρώτο μέσω της Venus, από την οποία κρατούσε η καταγωγή της *gens Iulia*, και με τον δεύτερο μέσω του Mars Ultor, θεού που τον βοήθησε να εκδικηθεί τους δολοφόνους του

⁵⁶ Favro (1996) 111.

⁵⁷ Gowing (2008) 465, Favro (1996) 4.

⁵⁸ Favro (1996) 5.

⁵⁹ Favro (1996) 10.

⁶⁰ Rea (2007a) 6, Kleiner (2005) 218, Papaioannou (1998) 167, Seider (2013) 19-20, Hardie (1986) 133, Rothwell (1996) 829. Για τον συμβολισμό των διάφορων αναπαραστάσεων βλ. Zanker (1988).

⁶¹ Zanker (1988) 203.

πατέρα του. Και φυσικά και με τους δύο μέσω της διαδικασίας επανίδρυσης της πόλης. Επειδή ακριβώς ο Αύγουστος παρουσιάζει το έργο του ως «επανίδρυση» της πόλης, απέφυγε καινοτόμους ή εντελώς ξένους και μη αφομοιωμένους αρχιτεκτονικούς ρυθμούς ή τύπους οικοδομημάτων και προτίμησε μία συντηρητική ως ένα βαθμό αρχιτεκτονική άμεσα αναγνωρίσιμη, καθώς ήταν ευθυγραμμισμένη με τις αρχές της ρεπουμπλικανικής τεχνοτροπίας.⁶²

Το ρωμαϊκό με το ελληνικό στοιχείο, στην «εξευγενισμένη» μορφή του, η οποία δε νοθεύει τη ρωμαϊκή ταυτότητα και δεν αποτελεί πια ταμπού,⁶³ το παρόν με το παρελθόν αναμειγνύονται συνθέτοντας μία ενδιαφέρουσα αφήγηση της ρωμαϊκής προϊστορίας και του ρωμαϊκού πεπρωμένου. Οι νωπές αναμνήσεις από τις βιαιότητες των εμφυλίων πολέμων συνδέθηκαν με γεγονότα από το απώτερο μυθολογικό παρελθόν της Ρώμης, ώστε να δοθεί έμφαση στην ανθεκτικότητα της πόλης στις κακουχίες και στην πορεία της προς τη δόξα μέσω διαρκών και κοπιωδών αγώνων, γι' αυτό και ανάμεσα στους πρώτους ναούς που ανακαίνισε ο Αύγουστος ανήκαν ναοί στενά συνδεδεμένοι με το μυθολογικό παρελθόν της Ρώμης.⁶⁴ Μέσω της έμφασης στις απαρχές της Ρώμης, η ρωμαϊκή ιστορία ήταν δυνατόν να ξαναγραφεί οδηγώντας στην προσέγγιση του μυθολογικού παρελθόντος και της διακυβέρνησης του Αυγούστου.⁶⁵

Μία από τις βασικές αλλαγές που έκανε ο Αύγουστος στην πόλη και η οποία θα αναλυθεί διεξοδικά στα δύο κεφάλαια του κυρίου σώματος είναι η μεταφορά της εστίασης από τον Καπιτωλίνο λόφο και τον ναό του Jupiter Optimus Maximus, όπου παραδοσιακά βρισκόταν, στον Παλατίνο λόφο και στον ναό του Apollo Palatinus. Η μεταβολή αυτή έγινε, όπως θα δούμε, με ιδιαίτερη προσοχή και με μία παράλληλη προσπάθεια στήριξης του Καπιτωλίου με τη μνημειώδη ανακαίνιση του ναού του Jupiter Optimus Maximus και την ανοικοδόμηση τόσο του ναού του Jupiter Stator όσο και μιας δεύτερης καλύβας του Ρωμούλου. Στην πραγματικότητα, όμως, οι σημαντικότερες από τις λειτουργίες του Jupiter Optimus Maximus μεταφέρθηκαν στους ναούς του Apollo Palatinus, στον Παλατίνο και Mars Ultor στο *Forum*. Με τον τρόπο αυτό ο Αύγουστος ενέγραψε τον εαυτό του στα σημαντικότερα από τα μνημεία της Ρώμης, αποφεύγοντας την ίδια στιγμή δυσάρεστες

⁶² Favro (2005) 248, Favro (1996) 218.

⁶³ Zanker (1988) 337. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι κατά τη ρεπουμπλικανική περίοδο τα ελληνικά έργα τέχνης επιτρέπονταν στη Ρώμη επίσημα μόνο για να ικανοποιήσουν θρησκευτικούς σκοπούς (βλ. Gruen (1992) 103). Ο Αύγουστος καταφέρνει να εντάξει στο αρχιτεκτονικό του πρόγραμμα το ελληνικό στοιχείο πάντοτε όμως έχοντας ως βάση τους παραδοσιακούς ρεπουμπλικανικούς ρυθμούς, στο πλαίσιο της πολιτικής του για την ανασύσταση της πολιτείας.

⁶⁴ Rea (2007a) 4, Edwards (1996) 49.

⁶⁵ Rea (2007a) 6.

συνδέσεις με όσους προσπάθησαν να οικειοποιηθούν το Καπιτώλιο με στόχο να καταλύσουν τη *res publica* (π.χ. Μάνλιος ή Ταρπηία).

Ο Οκταβιανός μετατρέπει την πόλη σε μία πραγματική πρωτεύουσα. Σε αντίθεση με τη ρεπουμπλικανική περίοδο οπότε και ελάχιστα από τα κτήρια που ανεγείρονταν ήταν κατασκευασμένα από πολυτελή υλικά, την εποχή του Αυγούστου ο πλούτος και η ειρήνη της Αυτοκρατορίας επιτρέπουν την εισαγωγή πολύτιμων υλικών.⁶⁶ Έτσι, τα οικοδομήματα του Αυγούστου, φτιαγμένα από μάρμαρο και στολισμένα με πολύχρωμες πέτρες και πολύτιμα μέταλλα, ξεχώριζαν στη Ρώμη μεταβάλλοντας το οικιστικό τοπίο. Μολονότι μια τέτοια κίνηση φαίνεται να αντιβαίνει στην παραδοσιακή αρετή της *frugalitas*, η πολυτέλεια στα δημόσια κτήρια και στους ναούς δε φαίνεται να είναι κατακριτέα, καθώς υποδηλώνει την ανωτερότητα της πόλης έναντι των υποτελών σε αυτή πόλεων, τον κοσμοπολιτισμό της, αλλά και την εισαγωγή σε μια νέα εποχή που χαρακτηρίζεται ως χρυσή, αλλά επιδεικνύει και σεβασμό στο παρελθόν της.⁶⁷ Ταυτόχρονα παρατηρείται και μια εξωστρέφεια. Όπως υποστηρίζει ο Zanker (1988: 83), μέχρι και την εποχή του Αυγούστου τα μνημεία της Ρώμης προορίζονταν κυρίως για εσωτερική κατανάλωση. Η δημιουργία, όμως, μιας αυτοκρατορίας με κέντρο αναφοράς τη Ρώμη είχε ως αποτέλεσμα η συμβολική των ρωμαϊκών μνημείων να μπορεί να εξαπλωθεί σε ολόκληρο το εύρος της επικράτειας. Ο ίδιος ο Οκταβιανός έδειξε ενδιαφέρον για τις επαρχίες και τις ενέταξε (σε μικρότερο βέβαια βαθμό) στο πρόγραμμά του. Στα *Res Gestae* (24.1) αναφέρει: ‘In templis omnium civitatum provinciae Asiae victor ornamenta reposui quae spoliatis templis is cum quo bellum gesseram privatim possederat’ (Ο ίδιος επέστρεψα σε όλους τους ναούς των πόλεων της επαρχίας της Ασίας, αφού κέρδισα στο Άκτιο, τα ιερά αντικείμενα τα οποία κλάπηκαν από τον αντίπαλό μου), ενώ ο Σουητώνιος αναφέρει (*Aug.* 46) ότι ο Αύγουστος κατασκεύασε στην Ιταλία δημόσια μνημεία.

Στην προσπάθειά του να καταστήσει την πόλη μία πραγματική πρωτεύουσα ο Αύγουστος ενθαρρύνει την κατασκευή θεάτρων και χώρων αναψυχής, αλλά διοργάνωσε και πολλούς και μεγαλοπρεπείς αγώνες:

Ludos feci **meo nomine quater, aliorum autem magistratum vicem ter et viciens**. Pro conlegio XV virorum magister conlegii collega M. Agrippa **ludos saeculares** C. Furnio C. Silano cos. feci. Consul XIII **ludos Martiales primus feci** quos **post id tempus deinceps in sequentibus annis s.c. et legfecerunt consules**. **Venationes bestiarum** Africanarum meo nomine aut filiorum meorum et nepotum in circo aut in foro aut in **amphitheatris** populo dedi **sexiens et viciens**, quibus **confecta**

⁶⁶ Favro (2005) 254, Favro (1996) 183-5.

⁶⁷ Favro (2005) 254, (1995) 186, Galinsky (1996) 97, (2005) 347.

sunt bestiarum circiter tria millia et quingentae. Navalis proeli spectaculum populo dedi trans Tiberim in quo loco nunc nemus est Caesarum, cavato solo in longitudinem mille et octingentos pedes, in latitudinem mille et ducenti, in quo **triginta rostratae naves triremes aut biremes, plures autem minores inter se conflixerunt**; quibus in classibus pugnaverunt praeter remiges **millia hominum tria circiter** (RG 22.2-23).⁶⁸

Η επιμονή αυτή του Αυγούστου στο θέατρο και τα δημόσια θεάματα είχε κατά τον Zanker (1988: 149) διπλή σκοπιμότητα. Πρώτον, έφερνε σε επαφή τον *princeps* με τον λαό, εμπνέοντάς στον τελευταίο και την αίσθηση της κοινότητας [Favro (1996: 114)]. Ταυτόχρονα, όμως, είχε μία πολιτισμική και διδακτική χρησιμότητα, αντίστοιχη με αυτή του θεάτρου στην αρχαία Αθήνα, τουλάχιστον όπως ο Αύγουστος το αντιλαμβανόταν. Το θέατρο είναι αναπόσπαστο κομμάτι του πολιτισμού των ελληνικών πόλεων, και χωρίς την ύπαρξη θεάτρων η Ρώμη θα δυσκολευόταν να δικαιολογήσει τη θέση της ως πολιτισμικού κέντρου της Αυτοκρατορίας.⁶⁹

Ενώ τα οικιστικά προγράμματα κατά τη ρεπουμπλικανική περίοδο αφήνονταν στην πρωτοβουλία επιφανών ευγενών που ήθελαν να διατηρήσουν τη μνήμη της οικογένειάς τους και του εαυτού τους (ή να την ανακατασκευάσουν όταν δεν υπάρχει ικανή προγονική μνήμη ή αυτή που υπάρχει εμφανίζεται προβληματική), τα κτήρια που κατασκευάστηκαν με εντολή του Αυγούστου χαρακτηρίζονται από ομοιογένεια, με αποτέλεσμα να σχηματίζουν μία συνεκτική ομάδα στο μυαλό των πολιτών.⁷⁰ Έτσι, από τον Αύγουστο και εξής η κεντρική εξουσία φαίνεται να έχει πάρει υπό την αιγίδα της τη διαμόρφωση της αστικής εικόνας και να λειτουργεί ως πομπός μηνυμάτων. Ωστόσο, δεν ήταν μόνο ο Αύγουστος που κατασκεύαζε μνημεία την εποχή εκείνη, αλλά η έκταση του προγράμματός του, με το κόστος του και με τα μεγάλα του έργα όπως ο ναός του Απόλλωνα και το Μουσουλείο επισκίασε όλους τους υπόλοιπους.⁷¹ Η αλήθεια είναι πως ο ίδιος ο Αύγουστος ενθαρρύνει τα μέλη της οικογενείας του, αλλά και τα μέλη του στενού του κύκλου στο να χτίσουν ή να ανακαινίσουν μνημεία (π.χ. η ανακαίνιση του ιερού της Bona Dea από τη Λιβία, *Fasti* 5.157-8). Σύμφωνα με τον

⁶⁸ «Διοργάνωσα αγώνες τέσσερις φορές στο όνομά μου και 23 φορές στο όνομα άλλων αξιωματούχων. Εκ μέρους του σώματος των quindecimviri, ως πρόεδρος τους, διοργάνωσα με τον Μ. Αγρίππα ως συνεργάτη τους ludos Saeculares κατά την υπατεία των G. Furnius και G. Silanus. Κατά τη 13η υπατεία μου ήμουν ο πρώτος που διοργάνωσα τους αγώνες προς τιμήν του Άρη, οι οποίοι στο εξής διοργανώνονταν κάθε χρόνο από τους ύπατους με διάταγμα της Συγκλήτου. Διοργάνωσα και μονομαχίες με αφρικανικά θηρία στο όνομά μου ή στο όνομα των γιων και των εγγονών μου στο circus, την αγορά ή το αμφιθέατρο 26 φορές, στις οποίες σκοτώθηκαν περίπου 3.500 άγρια ζώα. Διοργάνωσα και μία ναυμαχία, θέαμα για τους ανθρώπους, στο μέρος πέρα από τον Τίβερη, όπου τώρα βρίσκεται το άλσος των Καισάρων, όπου σκάφτηκε ένας λάκος μήκους 1800 ποδίων και πλάτους 1200 ποδίων. Εκεί τριάντα τριήρεις ή διήρεις και μερικά ακόμη μικρότερα πλοία ναυμάχησαν. Περίπου 3.000 άνδρες, πέραν των κωπηλατών, πολέμησαν σε αυτή»

⁶⁹ Zanker (1988) 149, Favro (1996) 117.

⁷⁰ Favro (2005) 254, Morwood (1991) 218.

⁷¹ Zanker (1988) 65.

Σουητόνιο (*Aug.* 29.4-5): ‘sed et ceteros principes uiros saepe hortatus est, ut pro facultate quisque monumentis uel nouis uel reffectis et excultis urbem adornarent. multaue a multis tunc extracta sunt, sicut a Marcio Philippo aedes Herculis Musarum, a L. Cornificio aedes Dianae, ab Asinio Pollione atrium Libertatis, a Munatio Planco aedes Saturni, a Cornelio Balbo theatrum, a Statilio Tauro amphitheatrum, a M. uero Agrippa complura et egregia.’ Ορισμένοι από αυτούς συνειδητά αντέγραφαν την τεχνοτροπία των κτηρίων του Αυγούστου, άλλοι φαίνεται να ακολουθούσαν απλώς τη μόδα, το αποτέλεσμα όμως και στις δύο περιπτώσεις είναι το ίδιο: όλα τα κτήρια αυτά ανεξαρτήτως του ποιος ήταν ο δωρητής τους φαίνεται για το κοινό αίσθημα να εγγράφονται υπό το όνομα του Αυγούστου, έτσι ώστε η ανοικοδόμηση της Ρώμης να ταυτίζεται στα μάτια των πολιτών με το όραμα του *princeps*.⁷²

Η έμφαση που δίνεται από το καθεστώς στην επιστροφή στις πατροπαράδοτες αξίες διαλέγεται με την ανοικοδόμηση της πόλης και την ισχυρή κεντρική εξουσία που κατείχαν οι πρώτοι ιδρυτές της, με αποτέλεσμα σημαντικοί χώροι της πόλης να περιλαμβάνουν αναμνήσεις από την ίδρυση της Ρώμης πριν και κατά την εποχή του Ρωμύλου.⁷³ Για παράδειγμα, όπως παρατηρεί ο Zanker (1988: 103), το 29 π.Χ ο Αύγουστος ξεκινά μια προσπάθεια θρησκευτικής αναμόρφωσης με την αναβίωση πολλών παλιών ρεπουμπλικανικών λατρειών:⁷⁴ λατρείες οι οποίες υπήρχαν πια μόνο κατ’ όνομα επανιδρύθηκαν με νέα αγάλματα, τελετουργικά, ιερατεία και ύμνους που είτε αναβίωσαν είτε, όπου αυτό ήταν αδύνατο, δημιουργήθηκαν εκ νέου ακολουθώντας όμως την αρχαϊκή τεχνοτροπία. Ένα χρόνο αργότερα ολοκληρώθηκε και η κατασκευή του Παλατινού Απόλλωνα και ξεκίνησε το εκτεταμένο πρόγραμμα ανακαίνισης των ναών, καθώς η τοπογραφία έπαιζε σημαντικό ρόλο και στη θρησκεία.⁷⁵ Ο ίδιος ο Αύγουστος (*RG* 20.4) αναφέρει πως ο ίδιος ανακαίνισε 82 ναούς. Η θρησκευτική αυτή αναδιαμόρφωση συνοδεύτηκε από μία αντίστοιχη αναμόρφωση του ημερολογίου με τον Αύγουστο να προσθέτει σε αυτό και διάφορους αγώνες οι οποίοι θα τιμούσαν τα κατορθώματά του.

Υπό αυτές τις συνθήκες κάθε άλλο παρά τυχαίο είναι το γεγονός ότι στη λογοτεχνία της περιόδου παρατηρείται συχνά η απεικόνιση *κτίσεων πόλεων*. Φυσικά, οι περιγραφές της

⁷² Favro (2005) 259, Favro (1995) 219.

⁷³ Rea (2007a) 10, Zanker (1988) 192.

⁷⁴ Φυσικά, όπως και η αντίστοιχη ανασύσταση του ρωμαϊκού παρελθόντος και σύνδεσή του με το παρόν έτσι και η θρησκευτική ανασυγκρότηση ήταν σε μεγάλο βαθμό αυθαίρετη, δεδομένου ότι πολλές από τις λατρείες αυτές ήταν ανενεργές για πολύ καιρό (π.χ. η θέση του *flamen Dialis* δεν είχε καλυφθεί για περίπου εβδομήντα χρόνια). Επίσης το γεγονός ότι οι γιορτές οι οποίες αναφέρονται σε διάφορα αρχαία δε συνοδεύονται και από τον αιτιολογικό ή λατρευτικό τους μύθο, καθιστά δυνατή την επανερμηνεία και επαναξιολόγησή τους. Για το ζήτημα αυτό βλ. το πρώτο κεφάλαιο στο Beard *et. al.* (1998).

⁷⁵ Beard *et al.* (1998) 167.

ίδρυσης και δημιουργίας πόλεων έχουν τις ρίζες τους στην ελληνιστική παράδοση,⁷⁶ ωστόσο η άνθιση του είδους την εποχή όπου τα οικοδομικά έργα στη Ρώμη βρίσκονταν στο απόγειό τους δε θα μπορούσε να δικαιολογηθεί μόνο ως ποιητολογική επιλογή, αλλά πρέπει να έχει και πολιτικές συνδηλώσεις. Όλοι οι εκπρόσωποι της αυγούστεια λογοτεχνίας, από διαφορετικές αφετηρίες και με διαφορετικές στοχεύσεις, κάνουν αναφορές στον προϊστορικό χώρο της Ρώμης, στο μυθολογικό παρελθόν, σε θρησκευτικές τελετές και σε κτήρια που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με την οικιστική πολιτική του Αυγούστου. Ανοίγει επομένως ένας διάλογος σχετικά με την πολιτική αυτή και τα ζητήματα της *res publica restituta*.⁷⁷ Το ενδιαφέρον όσον αφορά τους ποιητές είναι ότι, αντίθετα με τους αρχιτέκτονες και τους γλύπτες ή ζωγράφους στους οποίους είχε ανατεθεί η ανοικοδόμηση και η διακόσμηση των κτισμάτων, είχαν τη δυνατότητα να εκφράσουν τις εντυπώσεις τους, τον έπαινο ή την κριτική τους, με όποιο τρόπο επιθυμούσαν.⁷⁸ Μέσω της λογοτεχνικής απεικόνισης της πρωτο-Ρώμης οι ποιητές της Ρώμης αξιοποιούν τις δυνατότητες που η ποίηση δίνει στη συνδιαμόρφωση και αναδιαμόρφωση της μνήμης. Αυτό οδηγεί σε ενδιαφέρουσες ειδολογικές, μυθολογικές και εκφραστικές επιλογές για την αποτύπωση της πρόσληψης των διαφόρων μνημείων, οι οποίες θα εξεταστούν στο κύριο σώμα της εργασίας.

---

⁷⁶ Βλ. Το έργο *Κτίσεις των εν Φωκίδι πόλεων και περί τῆς πρὸς Ἀθηναίους συγγενείας αὐτῶν* του Πολέμονα από το Ἰλίο (αρχές 2^{ου} αι. π.Χ., FGrH 337) ή ακόμη και κάποια ποιήματα του Απολλώνιου του Ρόδιου (Powell frs. 1-3) cf. Rea (2007a) 86-7.

⁷⁷ Βλ. και Rea (2007a) 10.

⁷⁸ Zanker (1988) 107-8.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Η MEMORIA ROMANA ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΑΙΝΕΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟ- ΡΩΜΗ (Virg. Aen. 8. 184-368)

Η παραπάνω σύντομη εισαγωγή σχετικά με την έννοια της μνήμης και της ταυτότητας στη Ρώμη, αλλά και την οικιστική πολιτική του Αυγούστου αποτελεί απαραίτητη βάση για την εξέταση της τοπογραφίας της πρωτο-Ρώμης, όπως εμφανίζεται στο όγδοο βιβλίο της *Αινειάδας*, του ιδρυτικού έπους των Ρωμαίων από την εποχή του Αυγούστου και εξής.

Η απουσία μίας πόλης που θα μπορέσει να εκπληρώσει τα πεπρωμένα στην *Αινειάδα* δημιουργεί ένα κενό, το οποίο έρχεται να καλύψει το όραμα της Ρώμης.⁷⁹ Το όραμα αυτό σε όλη τη διάρκεια του έπους αντιτίθεται σε άλλα μοντέλα πόλεων (Τροία, Βουθρωτό, Καρχηδόνα) και οι απαρχές του εμφανίζονται στην επίσκεψη του Αινεία στο Pallanteum. Το παρόν κεφάλαιο θα ασχοληθεί διεξοδικά με την παρουσίαση των μνημείων του Pallanteum από τον Ευάνδρο στον Αινεία. Αρχικά, θα εξετάσω την επιλογή του Ευάνδρου ως ξεναγού, ενώ στη συνέχεια η οπτική μου γωνία θα ακολουθήσει τους δύο ήρωες στο ταξίδι τους εξετάζοντας τα μνημεία με τη σειρά που εμφανίζονται στο έπος. Στόχος είναι να εντοπιστούν σημεία στα οποία ο Βιργίλιος διαφοροποιείται από την προγενέστερη παράδοση. Τέλος, θα διερευνηθεί συνολικά η σχέση του Βιργιλίου με το πρόγραμμα του Αυγούστου και θα απαντηθούν τα ερωτήματα του κατά πόσον ο ποιητής θέλει και έχει τη δυνατότητα να αναδιαμορφώσει τη *memoria Romana*.

Σε αντίθεση με τον Τίβουλλο (2.5) και τον Προπέρτιο (4), όπου η φιγούρα τόσο του Ευάνδρου (όσο και του Αινεία) είναι σχεδόν απύσχα, το όγδοο βιβλίο της *Αινειάδας* δίνει στον Έλληνα ήρωα προνομιακή θέση. Ως ιδρυτής της πρωτο-Ρώμης θεωρείται ο πλέον κατάλληλος να εισαγάγει τον Αινεία στην τοποθεσία και τους θεσμούς από τους οποίους θα προκύψει η πρωτεύουσα των απογόνων του και το νέο έθνος των Ρωμαίων.⁸⁰ Παράλληλα, για τον Βιργίλιο ο Ευάνδρος έχει το ρόλο του εκπολιτιστή, καθώς καταφέρνει να οργανώσει μία ιστορική κοινότητα εντός του προϊστορικού παρελθόντος και να δημιουργήσει εντός της κοινότητάς αυτής την επίγνωση του παρελθόντος και ένα είδος συλλογικής μνήμης.⁸¹ Μέσω

---

⁷⁹ Morwood (1991) 217.

⁸⁰ Papaioannou (1998) 164.

⁸¹ Papaioannou (1998) 178-9, (2003) 693. Ο Ευάνδρος εμφανίζεται ως εκπολιτιστής και στη διήγηση του Διονύσιου του Αλικαρνασσεά (1.32.3-5), όπου θεωρείται θεμελιωτής ιερών, αλλά και αυτός που έφερε τη γραφή και την ενόργανη μουσική στην Ιταλία. Βλ. και Liv.1.7.8. Στον Τίτο Λίβιο ο Ευάνδρος παρουσιάζεται μόνο δύο φορές, αλλά σε σημαντικά αιτιολογικά συμφραζόμενα (Ara Maxima, Lupercalia). Μέσω του χαρακτήρα αυτού, ο Λίβιος αποσκοπεί στο να δημιουργήσει μία αίσθηση ιστορικού βάθους, την οποία αποφεύγει γενικότερα στα γεγονότα της προϊστορίας της Ρώμης βλ. Fox (1996) 104.

του προσώπου του τονίζεται η ελληνική επίδραση και συμβολή στην πολιτισμική και πολιτική πρόοδο της Ιταλίας.⁸²

Ο ρεαλισμός στην περιγραφή της πρωτο-Ρώμης στο όγδοο βιβλίο του έπους έχει ήδη επισημανθεί.⁸³ Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται η παρουσίαση της Ρώμης ήδη από την εποχή του Ευάνδρου ως μιας πόλης με προϊστορία, με ήδη διαμορφωμένο παρελθόν και με προδιαγεγραμμένο μέλλον.⁸⁴ Στην παρουσίαση αυτή συμβάλλουν οι αναφορές σε γεγονότα του παρελθόντος, αλλά και διάφορα αναχρονιστικά σχόλια του ποιητή, τα οποία στρέφουν τη σκέψη των αναγνωστών σε γεγονότα γνωστά μεν σε αυτούς, που ανήκουν όμως σε μεταγενέστερο από την εποχή του Αινεία χρόνο. Έτσι, ο Βιργίλιος όταν περιγράφει τη διαδρομή που ακολούθησαν οι δύο ήρωες αναφέρεται ονομαστικά σε περιοχές μεταγενέστερες, με τις οποίες οι ακροατές του πιθανόν θα ήταν εξοικειωμένοι, όπως για παράδειγμα ο Ταρπήιος βράχος (*Tarpeia sedes*) ή η αγορά και η συνοικία των Καρίνων.⁸⁵ Μοιάζει, λοιπόν, σαν να λαμβάνουν χώρα στο έργο δύο ξεναγήσεις. Από τη μια, ο Ευάνδρος ξεναγεί τον Αινεία στο Pallanteum. Παράλληλα, από τον Ευάνδρο – ξεναγό ο αναγνώστης πληροφορείται την ιστορία του Ηρακλή και του Κάκου και την ίδρυση της *Ara Maxima*, τη χρυσή εποχή του Κρόνου και την άφιξη του Ευάνδρου στο Λάτιο. Από τη στιγμή που οι δύο ήρωες φτάνουν στην *porta Carmentalis*, η φωνή του Ευάνδρου σιγεί. Ο ίδιος και ο επισκέπτης του συνεχίζουν την περιήγησή τους, αλλά ο αναγνώστης απολαμβάνει μία δεύτερη ξεναγήση με ξεναγό τον ποιητή – αφηγητή. Η φωνή του Ευάνδρου επανέρχεται, όταν η αφήγηση φτάσει στην περιγραφή του Καπιτωλίου και στην υποδοχή του Αινεία στον Παλατινό λόφο, την κατοικία του γέροντα βασιλιά.

Επομένως, θα μπορούσαν να διακριθούν δύο οπτικές γωνίες: η οπτική γωνία του ήρωα Αινεία και η οπτική γωνία του αναγνώστη. Η πρώτη ορίζεται από τον Ευάνδρο, ο οποίος γνωρίζει μόνο το παρελθόν της πρωτο-Ρώμης και εφοδιάζει τον Αινεία με τις απαραίτητες για τη διαμόρφωση μνήμης πληροφορίες. Ο ήρωας έχει ήδη πληροφορηθεί πολλές φορές το πεπρωμένο του στα πρώτα έξι βιβλία του έπους και μετά την παρέλαση των ηρώων κατά την κατάβασή του στον Κάτω Κόσμο έχει πάρει μία πρόγευση και του μέλλοντος. Επομένως, η έκφραση η οποία του παρουσιάζεται κατά την επίσκεψή του στην πρωτο-Ρώμη έρχεται να επιβεβαιώσει αυτή την προγενέστερη γνώση. Με άλλα λόγια, ο Αινείας γνωρίζει πως θα πρέπει να αποκτήσει μια νέα ταυτότητα, ώστε να καταφέρει να

⁸² Papaioannou (2003) 681.

⁸³ Papaioannou (1998) 178, (2003) 687, Clausen (2002) 159.

⁸⁴ Papaioannou (1998) 179, (2003) 688, Fordyce (1977) xxiv, Rothwell (1996) 832.

⁸⁵ Papaioannou (1998) 180, Binder (1971) 112, Seider (2013) 53-4, Williams (1998) 245, Galinsky (1966) 21-2.

οδηγήσει τον *labor* του στην ολοκλήρωση, ωστόσο, δεν έχει ακόμη λάβει απτά οπτικά ερεθίσματα.⁸⁶ Αυτό συμβαίνει με την επίσκεψή του στο Pallanteum.

Η δεύτερη οπτική γωνία ορίζεται από τον ποιητή – αφηγητή, ο οποίος έχει γνώση και έλεγχο τόσο του παρελθόντος όσο και του παρόντος και μέλλοντος του χρόνου της ιστορίας. Η γνώση αυτή του επιτρέπει να κινείται ελεύθερα στα χρονικά επίπεδα. Οι μελλοντικές ως προς τον χρόνο της ιστορίας αναφορές δε στοχεύουν στον Αινεία, ο οποίος ούτε είναι σε θέση να ακούσει τη φωνή του αφηγητή, αλλά ούτε (ακόμη και σε περίπτωση που ήταν) θα μπορούσε να καταλάβει τις προεκτάσεις των πληροφοριών τις οποίες εκείνος του δίνει. Αντίθετα, στοχεύουν στον αναγνώστη, η μνήμη του οποίου ενεργοποιείται ή και (ανα)διαμορφώνεται μέσω της ξενάγησης. Ο ίδιος δημιουργεί μία ιστορική γραμμή που συνδέει την προϊστορία με το παρόν και προεκτείνεται ως το μέλλον αποκτώντας συναίσθηση της ταυτότητάς του και του γεγονότος ότι η Ρώμη αποτελεί έναν χώρο του οποίου το λαμπρό μέλλον είναι προδιαγεγραμμένο ήδη από τις απαρχές του.⁸⁷

Η διάκριση αυτή της οπτικής γωνίας υπαγορεύει και μία διαίρεση των στόχων του επεισοδίου. Έτσι, η ξενάγηση στο Pallanteum εξυπηρετεί μέσα από διαφορετικά μέσα διαφορετικές στοχεύσεις αναλόγως του ακροατηρίου στο οποίο απευθύνεται. Για τον Αινεία, θα πρέπει να του καταστεί σαφές ότι η περιοχή στην οποία πρόκειται να ιδρυθεί η Ρώμη είναι ήδη μία πόλη με μεγάλη ιστορία – αυτό άλλωστε υποδεικνύει σε αυτή η ύπαρξη των ερειπίων των κτισμάτων του Κρόνου και του Ιανού – την οποία ο ίδιος σύντομα μέσω της σύγκρουσής του με τον Τύρνο θα κληθεί να τιμήσει και να εμπλουτίσει.⁸⁸ Παράλληλα, τα τοπικά έθιμα και ήθη που μαθαίνει μέσω της ξενάγησής του θα λειτουργήσουν ως μέσα οικοδόμησης της νέας ρωμαϊκής του ταυτότητας. Έτσι το Pallanteum αποτελεί ένα είδος *exemplum*.

⁸⁶ Δε θεωρώ πως οι σκιές των ψυχών των μελλοντικών Ρωμαίων που βλέπει ο Αινείας στον Άδη θα μπορούσαν να θεωρηθούν απτά οπτικά ερεθίσματα. Σε αυτό συντείνουν τόσο ο φασματικός χαρακτήρας τους όσο και η σκηνή της αποχώρησης του Αινεία από τον Κάτω Κόσμο. Αν οι ψυχές αποτελούσαν απτά, σαφή και πραγματικά οπτικά ερεθίσματα γιατί ο Αινείας να αποχωρεί από τον Κάτω Κόσμο μέσω της πόρτας που φέρνει τα ψεύτικα όνειρα; Αν το επεισόδιο της κατάβασης διαβαστεί συμπληρωματικά προς αυτό της επίσκεψης στη Ρώμη θα μπορούσε να δοθεί η απάντηση ότι οι ψυχές είναι κάτι το άυλο και πιθανότατα κάτι το απατηλό. Αποτελούν ένα πρώτο οπτικό ερέθισμα, αλλά δε μπορούν να κινητοποιήσουν τον ήρωα στη δημιουργία ιστορικής μνήμης. Αντίθετα, τα μνημεία της πρωτο-Ρώμης μπορούν. Για τη σύνδεση του επεισοδίου της Κατάβασης με την επίσκεψη στην πρωτο-Ρώμη βλ. Otis (1963) 331 κεξ., Kondratieff (2015).

⁸⁷ Μία αντίστοιχη διάκριση οπτικών γωνιών θα μπορούσε να υιοθετηθεί και για την έκφραση της ασπίδας του Αινεία. Ο ήρωας βλέπει την ασπίδα, αλλά το τι είναι σε θέση να καταλάβει από όσα βλέπει είναι ένα ζήτημα το οποίο δεν μπορεί να διαλευκανθεί. Παρόλο που μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η γνώση που έχει λάβει από την παρέλαση των ηρώων θα μπορούσε να τον βοηθήσει να αναγνωρίσει ορισμένες από τις μορφές (π.χ. τη μορφή του Αυγούστου), υπάρχουν άλλες σκηνές οι οποίες περισσότερο θα του έμοιαζαν με ευχάριστες ζωγραφιές, παρά θα ανακαλούσαν κάποια ανάμνηση. Για τον αναγνώστη, όμως, η περιγραφή της ασπίδας από την οπτική του Βιργιλίου αποτελεί σημαντικό ερέθισμα ενεργοποίησης της ιστορικής του μνήμης, καθώς όλες οι σκηνές που περιγράφονται του είναι γνωστές και έχουν συγκεκριμένες ιστορικοπολιτικές συνδηλώσεις. Για τη θεματική σύνδεση της εκφράσεως της πρωτο-Ρώμης με αυτή της ασπίδας βλ. Binder (1971), Kondratieff (2015).

⁸⁸ Papaioannou (1998) 180, (2003) 689.

Για τους σύγχρονους του Βιργιλίου Ρωμαίους η ξενάγηση στην πρωτο-Ρώμη αποτελεί απόδειξη της ιστορικής συνέχειας της πόλης: η Ρώμη της εποχής του Αυγούστου είναι η ίδια Ρώμη που ίδρυσε ο Ρωμύλος και η ίδια πρωτο-Ρώμη που επισκέφθηκε ο Αινείας, όχι κάποιο βουκολικό ουτοπικό τοπίο, αλλά ένα συγκεκριμένο σημείο στις όχθες του Τίβερη το οποίο μπορεί να περιγραφεί ρεαλιστικά και με λεπτομέρεια.⁸⁹ Ταυτόχρονα, η αιτιολογική τεκμηρίωση της προέλευσης διαφόρων παραδόσεων και θεσμών στον ελληνικής καταγωγής Εύανδρο επιτυγχάνει την απεικόνιση του ελληνικού στοιχείου στη βάση της ιστορίας της Ρώμης, συμφιλώνοντάς το με το ρωμαϊκό και προωθώντας την ενσωμάτωσή του.⁹⁰ Μέσω της χρήσης των αναχρονισμών (οι οποίοι θα γίνονταν εύκολα αντιληπτοί από τους αναγνώστες κατά την ξενάγησή τους από τον ποιητή -αφηγητή) ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται τη Ρώμη ως ένα ιστορικό και λογοτεχνικό παλίμψηστο,⁹¹ με ιστορική συνέχεια και ενιαία ταυτότητα, καθώς η κοινότητα του χώρου αναδεικνύεται σε βασικό άξονα θεμελίωσης της περιγραφής του οικισμού. Κάτι τέτοιο είναι απαραίτητο δεδομένου πως οποιαδήποτε κοινότητα της ταυτότητας μεταξύ των διάφορων οικισμών που προηγούνται της ίδρυσης της πόλης μπορεί να στηριχθεί αποκλειστικά σε αυτή την τοπογραφική ομοιότητα.⁹²

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω γενικές παρατηρήσεις, θα ακολουθήσουμε την πορεία του Εύανδρου και του Αινεία στην πρωτο-Ρώμη, όπως περιγράφεται από τον ποιητή -αφηγητή. Η επιλογή των μνημείων ακολουθεί στην αφήγηση μία σε γενικές γραμμές χρονολογική σειρά, θυμίζει την πορεία της περιγραφής της ασπίδας και συνοψίζει τα κατορθώματα των Αινειαδών (*Ara Maxima, Porta Carmentalis*), τον οικιστικό ρόλο του ηγέτη (*Asylum, Lupercal*), εγκλήματα προδοσίας και τη δίκαιη τιμωρία τους (*Argiletum, Tarpeia sedes*), την παντοδυναμία του Δία ως σύμβολο της παντοδυναμίας της Ρώμης (Καπιτώλιο), το ρωμαϊκό μέλλον (το ρωμαϊκό *Forum* και οι *Carinae*), και, τέλος, το κέντρο της αυγούστειας Ρώμης, τον Παλατίνο Λόφο.⁹³ Ο Εύανδρος και ο Αινείας περνούν από ορισμένους από αυτούς τους χώρους (για πολλούς από τους οποίους όπως είδαμε ο Βιργίλιος κάνει προβολές στο μέλλον της ιστορίας), ενώ άλλους απλώς τους βλέπουν από μακριά.⁹⁴

⁸⁹ Papaioannou (1998) 181, Fordyce (1977) xxiv, Putnam (1965) 105, Binder (1971) 77, Seider (2013) 52.

⁹⁰ Papaioannou (1998) 192.

⁹¹ Edwards (1996) 31.

⁹² Reed (2007) 4.

⁹³ Papaioannou (1998) 178 n.323, Gransden (1976) 36, Hardie (1986) 117, Rothwell (1996) 832.

⁹⁴ Gransden (1976) 32, Grimal (1948), Spencer (2010) 52.

I. Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΗ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΑΚΟΥ – Η *ARA MAXIMA*

Η *Αινειάδα* θα μπορούσε να διαβαστεί ως ένα είδος *κτίσεως*, δεδομένου ότι πρόκειται για ένα έπος που αφορά την ίδρυση του ρωμαϊκού έθνους και την προϊστορία του και, επομένως, εύλογα περιλαμβάνει αρκετούς αιτιολογικούς μύθους οι οποίοι αφορούν κυρίως κοινωνικοπολιτικούς και θρησκευτικούς θεσμούς της εποχής του Saturnus, του Ηρακλή και του Ευάνδρου και οι οποίοι λειτουργούν ως προοικονομία της ιδεολογίας που καθιερώθηκε στο αυγούστειο παρόν.⁹⁵

Όταν ο Αινείας καταφτάνει στο Pallanteum, βρίσκει τον Ευάνδρο να θυσιάζει στον Ηρακλή στον βωμό της *Ara maxima*, στο νότιο άκρο του *Forum Boarium*. Αυτή είναι η αφορμή για τον πρώτο να διηγηθεί τη μάχη του Ηρακλή με τον Κάκο,⁹⁶ η οποία αποτελεί και το *αίτιον* για την ίδρυση του βωμού.⁹⁷ Η χρήση μιας αιτιολογικής αφήγησης αφενός ταιριάζει με τα αισθητικά κριτήρια της αλεξανδρινής ποίησης, ενώ παράλληλα αποτελεί ένα όχημα για τη συνένωση παρόντος – παρελθόντος,⁹⁸ άρα ικανοποιεί τους στόχους του ποιητή όπως αναπτύχθηκαν παραπάνω. Ταυτόχρονα, όμως, η μυθολογική αυτή ιστορία λειτουργεί ως *exemplum* για τον Αινεία, καθώς ο άθλος του Ηρακλή είναι παράλληλος στον δικό του επικείμενο άθλο.⁹⁹

Στους στίχους 185 έως 275 ο Ευάνδρος διηγείται στον Αινεία πώς ο Ηρακλής απάλλαξε τους κατοίκους της περιοχής από τον Κάκο, ένα *monstrum* που κατοικούσε στον Αβεντίνο λόφο της Ρώμης. Ο Κάκος,¹⁰⁰ ο τερατόμορφος γιος του Ηφαίστου, ζούσε απομονωμένος σε μια σπηλιά, έβγαζε φωτιά από το στόμα και αποτελούσε διαρκή απειλή για τους κατοίκους της περιοχής. Όταν ο Ηρακλής πέρασε από τη Ρώμη γυρνώντας από την Ισπανία με τα βόδια του Γηρυόνη, ο Κάκος εξαιτίας του θράσους του και της μανίας που κατέλαβε τον νου του ('*furis Caci mens effera*', 8.205) έκλεψε τέσσερις ταύρους και τους οδήγησε με γυρισμένα τα νώτα στη σπηλιά του κρύβοντάς τους εκεί. Ο Ηρακλής ανίκανος να βρει τα χαμένα ζώα ετοιμάζεται να φύγει, όταν ξαφνικά στα μουγκρητά των βοδιών του ανταπαντά ένα μουγκρητό που ακουγόταν από τη σπηλιά του Κάκου. Σε μία μονομαχία επικών διαστάσεων ο Ηρακλής στραγγαλίζει τον αντίπαλό του και απελευθερώνει την περιοχή από την τρομοκρατία του. Γι' αυτό, καταλήγει ο Ευάνδρος, τιμάται ο Ηρακλής και

⁹⁵ Παραϊοαννου (1998) 195. Για μια επισκόπηση της σχέσης του 8^{ου} βιβλίου της *Αινειάδας* με τα καλλιμαχικά *Αίτια* βλ. George (1974).

⁹⁶ Για την εξέλιξη του μύθου βλ. Marinčić (2002) 143-162.

⁹⁷ Williams (1998) 240.

⁹⁸ George (1974) 105.

⁹⁹ Williams (1990) 240.

¹⁰⁰ Για την εξέλιξη του μύθου του Κάκου βλ. Small (1982).

έχει ιδρυθεί ο βωμός, ‘quae maxuma semper dicetur nobis et erit quae maxuma semper’ (8. 271-2). Οι Ποτίτιοι και οι Πινάριοι, οι δύο οικογένειες οι οποίες ήταν υπεύθυνες για τη λατρεία του Ηρακλή στη Ρώμη, αναφέρονται στη συνέχεια, ενώ το επεισόδιο κλείνει με τους νεαρούς του Pallanteum να τραγουδούν το τραγούδι των Σαλίων, έναν ύμνο στον Ηρακλή ο οποίος αφηγείται κάποια από τα κατορθώματά του: ξεκινά με το πνίξιμο των φιδιών από τον Ηρακλή – βρέφος και συνεχίζει με την καταστροφή της Τροίας και της Οιχαλίας, τους δώδεκα άθλους και την κατάβαση στον Άδη.

Στον Λίβιο (1.7) ο Κάκος εμφανίζεται ως ένας απλός βοσκός ο οποίος δείχνοντας υπερβολική εμπιστοσύνη στις δυνάμεις του και μαγεμένος από την ομορφιά των βοδιών τα κλέβει και τα οδηγεί με ανεστραμμένα τα νότα στη σπηλιά του.¹⁰¹ Όταν ο Ηρακλής ξύπνησε, μπερδεμένος άρχισε να απομακρύνει το κοπάδι του από την επικίνδυνη αυτή περιοχή. Τότε το μουγκρητό των βοδιών από τη σπηλιά πρόδωσε τον κλέφτη. Ο Ηρακλής σκοτώνει τον Κάκο με το ροπαλό του και ανακτά τα κλοπιμαία. Στη συνέχεια, όμως, κατηγορείται για φόνο και καλείται από τον Εύανδρο σε απολογία. Παρατηρώντας τη στάση και το παράστημά του, ο τελευταίος ζήτησε να μάθει την ταυτότητά του. Όταν πληροφορείται πως ο άνθρωπος που έχει απέναντί του είναι ο Ηρακλής, παραθέτει την προφητεία της μητέρας του Καρμέντης, η οποία είχε προβλέψει πως ο Ηρακλής θα έρθει στη Ρώμη και ένας βωμός θα ιδρυθεί προς τιμήν του: ‘te mihi mater, ueridica interpres deum, aucturum caelestium numerum cecinit, tibi que aram hic dicatum iri quam opulentissima olim in terris gens maximam uocet tuoque ritu colat’. (1.7.10)

Πράγματι, θεσμοθετείται από τον Εύανδρο η λατρεία του Ηρακλή, ιδρύεται η *Ara Maxima* και η πρώτη θυσία λαμβάνει χώρα με θύμα μία αγελάδα από το κοπάδι. Οι Ποτίτιοι και οι Πινάριοι προσκαλούνται από τον ίδιο τον Ηρακλή να συμμετάσχουν στο γεύμα. Οι δεύτεροι καθυστερούν και καταφθάνουν αφού το κρέας έχει φαγωθεί, με αποτέλεσμα να αποκλείονται εφεξής σε κάθε εορτασμό από την κατανάλωση του θυσιαστηρίου γεύματος. Απών από την εκδοχή του Λίβιου είναι ο Αινείας, ο οποίος δεν αποτελεί το ακροατήριο του Ευάνδρου. Ο μύθος τεκμηριώνει γιατί ο Ρωμύλος εισήγαγε μόνη από τις ξένες λατρείες αυτή του Ηρακλή στη ρωμαϊκή θρησκεία: ‘sacra dis aliis Albano ritu, Graeco Herculi ut ab Euandro instituta erant, facit’. (1.7.3). Πρόκειται για το μόνο συμβάν από την περίοδο πριν τους βασιλείς το οποίο ο Λίβιος αφηγείται διεξοδικά, για να δώσει μία αίσθηση ιστορικότητας

---

¹⁰¹ Για τη χρονολόγηση του έργου του Λιβίου σε σύγκριση με αυτό του Βιργιλίου και τη συζήτηση γύρω από το ζήτημα βλ. Paratore (1971). Στην παρούσα εργασία υιοθετώ την άποψη που θέλει τα πρώτα πέντε βιβλία του Λιβίου να προηγούνται της *Αινειάδος*. Ωστόσο, δε θα επεκταθώ στο ζήτημα της ύπαρξης ή όχι κάποιας επίδρασης του ενός συγγραφέα στον άλλον.

στον καθαγιασμό του χώρου της Ρώμης μέσω της χρήσης δύο τελετουργιών: μίας ελληνικής και μίας αλβανής.¹⁰² Στις απαρχές και πάλι της Ρώμης παρατηρείται η σύμπραξη του ελληνικού με το ρωμαϊκό στοιχείο.

Η μελέτη της εκδοχής του Λιβίου δείχνει το πώς ο Βιργίλιος διαφοροποίησε την παράδοση πριν από αυτόν. Τα σημεία αυτά διαφοροποίησης είναι που υποδηλώνουν την τροπή που ο ποιητής αποσκοπούσε να δώσει στον χειρισμό της ιστορίας και τις συνυποδηλώσεις με τις οποίες επιθυμούσε να τη χρωματίσει. Είναι ενδιαφέρον πως από τις εκδοχές της ιστορίας που σώζονται μόνο αυτή του Βιργιλίου και όσων επηρεάζονται άμεσα από αυτόν εμφανίζουν τον Κάκο ως τερατόμορφο. Σε αντίθεση με τις προγενέστερες αφηγήσεις ο Βιργίλιος εντείνει τη δραματικότητα, δίνει στον χαρακτήρα του Κάκου τερατόμορφη και υπερφυσική διάσταση,¹⁰³ αλλά και στην ίδια τη μάχη μία επιβλητικότητα που θυμίζει τη Γιγαντομαχία.¹⁰⁴ Η μετατροπή αυτή του Κάκου από έναν ληστή ή υπερόπτη βοσκό σε ένα τέρας που βγάζει φωτιές από το στόμα υπερτονίζει το κατόρθωμα του Ηρακλή, κάνοντάς το ανάλογο με τους άθλους τους οποίους περάτωσε. Ο Κάκος εμφανίζεται ως κάτι αντίστοιχο των υπερφυσικών τεράτων, τα οποία ο Ηρακλής συνάντησε στην πορεία του προς την εκπλήρωση των άθλων του και τα οποία νίκησε.

Ένα ακόμη σημείο διαφοροποίησης είναι το ποιος τελικά ήταν ο ιδρυτής της *Ara Maxima*. Γενικά, υπάρχει μια ρευστότητα σχετικά με το ζήτημα αυτό. Ο Λίβιος παρουσιάζει τον Εύανδρο ως ιδρυτή στο 1.7.4, αλλά και τον ίδιο τον Ηρακλή στο 9.34.18. Παράλληλα, στον Λίβιο η ίδρυση της *Ara Maxima* δεν ταυτίζεται χρονολογικά με την εισαγωγή της λατρείας του Ηρακλή στη Ρώμη, καθώς αυτή αποδίδεται στον Ρωμύλο. Φαίνεται, λοιπόν, πως το μνημείο προϋπάρχει χωρίς, ωστόσο, οι Ρωμαίοι πριν τον Ρωμύλο να το χρησιμοποιούν για την τέλεση κάποιας θρησκευτικής λατρείας. Επομένως, στην προ του Βιργιλίου παράδοση εισαγωγέας της λατρείας του Ηρακλή στη Ρώμη δεν είναι ο Εύανδρος, αλλά ο Ρωμύλος. Και στην *Αινειάδα* ο τύπος *statuit* προκαλεί σύγχυση. Η διόρθωση σε *statui* θα σήμαινε ότι ο Εύανδρος ίδρυσε τον βωμό. Ωστόσο, το τρίτο ενικό που υιοθετείται υποδηλώνει είτε τον ίδιο τον Ηρακλή είτε τον Ποτίτιο. Οι Ποτίτιοι και οι Πινάριοι είναι παρόντες στις αναφορές του Βιργιλίου και του Λιβίου. Οι οικογένειες αυτές ήταν υπεύθυνες για τη διεξαγωγή της λατρείας έως και το 312 π.Χ. οπότε και αυτή μεταφέρθηκε στην πολιτεία (Liv. 1.7.14).

¹⁰² Fox (1996) 100-1.

¹⁰³ Clausen (2002) 164, Galinsky (1972) 142, (1990) 288, Fowler (1918) 54-5.

¹⁰⁴ Hardie (1986) 110-8, Buccheit (1963) 129. Για μία εκτενή απαρίθμηση των διαφορών ανάμεσα στην ιστορία του Βιργιλίου και αυτή του Λιβίου και του Διονυσίου βλ. Buccheit (1963) 118-9.

Η εκδοχή του Βιργιλίου είναι και η μόνη που περιλαμβάνει τους Σαλίους. Οι τελευταίοι αποτελούσαν δύο ομάδες από χορευτές – ιερείς και παραδοσιακά η ίδρυσή τους αποδιδόταν στον Νουμά και τον Τύλλιο Οστίλιο (Tullus Hostilius).¹⁰⁵ Δύο φορές τον χρόνο κουβαλούσαν σε πομπή τα *ancilia* και τραγουδούσαν ένα ύμνο στον Κιρίνο (Quirinus) και τον Άρη (Dion. Hal. 2.70, cf. Ov. *Fasti* 3.259- 392 για τον αιτιολογικό μύθο). Στο σημείο αυτό ο ποιητής της *Αινειάδας* προβαίνει σε έναν κατάφωρο αναχρονισμό. Η σύνδεση του *Carmen saliare*¹⁰⁶ με τον Ηρακλή πιθανότατα να ανακαλεί στη μνήμη των Ρωμαίων την εισαγωγή του ονόματος του Αυγούστου στον ύμνο έπειτα από διάταγμα της Συγκλήτου προς τιμήν της νίκης του στο Άκτιο (cf. *RG* 10.1).¹⁰⁷ Μάλιστα, ο ύπατος που ήταν επικεφαλής το 29 π.Χ. στις ευχαριστήριες θυσίες της Ρώμης προς τιμήν του Οκταβιανού ήταν ο Βαλέριος Ποτίτιος.¹⁰⁸ Η αναφορά του ονόματος των Ποτιτίων στον στίχο 269 πιθανότατα να προσπαθεί να συσχετίσει στη μνήμη των Ρωμαίων τους δύο Ποτίτιους και άρα να συνδέσει ακόμη περισσότερο τον θρίαμβο του Αυγούστου με αυτόν του Ηρακλή.

Η παραπάνω αναφορά δεν είναι υπερβολική, αν αναλογιστεί κανείς ότι ο Αινείας φτάνει στη Ρώμη την ημέρα που γιορτάζεται η *Ara Maxima*, δηλαδή στις 12 Αυγούστου. Μία τέτοια ημερομηνία δεν ταιριάζει στο χρονολογικό πλαίσιο του έπους: ο Αινείας αποχωρεί θεωρητικά από την Καρχηδόνα στο τέλος του χειμώνα και περνά ένα πολύ μικρό χρονικό διάστημα στη Σικελία και την Ιταλία.¹⁰⁹ Πίσω από αυτή την αθέτηση του χρονικού πλαισίου πιθανότατα κρύβεται η προσπάθεια να συσχετιστούν η άφιξη του Αινεία στην πρωτο-Ρώμη με την επιστροφή του Αυγούστου στη Ρώμη μετά τον τριπλό θρίαμβο στο Άκτιο το 29 π.Χ.¹¹⁰ Ο Αινείας φτάνει στην Ρώμη την ίδια ημέρα με τον Ηρακλή. Την ίδια ακριβώς ημέρα θα φτάσει και ο Αύγουστος νικητής. Δεν είναι τυχαίο ότι στη Ρώμη ο τριπλός θρίαμβος του Αυγούστου γιορτάστηκε από τις 13 έως τις 15 Αυγούστου του 29 π.Χ.¹¹¹ Το γεγονός αυτό

¹⁰⁵ Gransden (1976) 119, Cooley (2009) 147, Williams (1998) 246. Βλ. και Διονύσιο Αλικαρνασσέα (2.70)

¹⁰⁶ Ο Miller (2014) παρατηρεί ότι το τραγούδι των Σαλίων για τον Ηρακλή είναι ο μόνος ύμνος εντός του έπους, ενώ η θεματική του ανακαλεί διάφορα άλλα τμήματα της *Αινειάδας*, το επεισόδιο Ηρακλή- Κάκου, την επίσκεψη του Αινεία στον Κάτω Κόσμο κλπ.

¹⁰⁷ Gransden (1976) 119, Eden (1975) 98, Marinčič (2002) 151, Camps (1969) 99. Για τον Miller (2014), ωστόσο, πρόκειται για μία αναφορά στο ιερατείο των Σαλίων, υπεύθυνο για τη λατρεία του Ηρακλή στο Tibur (452). Με τον τρόπο αυτό τονίζεται το ιταλικό στοιχείο της ρωμαϊκής ταυτότητας. Ακόμη υποστηρίζει (453) πως η αναφορά τους μπορεί να έχει ως βάση της το ελληνικό στοιχείο μέσω της παράδοσης που θέλει τον Αρκά Σάλιο να μαθαίνει στους Ρωμαίους τον χορό με πανοπλία (Plut. *Numa* 13.4). Σε ένα δεύτερο επίπεδο η αναφορά αυτή στην πολυπολιτισμική προέλευση ενός παραδοσιακού θρησκευτικού εθίμου είναι ιδιαίτερα πιθανή.

¹⁰⁸ Eden (1975) 98, Morgan (1998) 176, Camps (1969) 100.

¹⁰⁹ Eden (1975) 93.

¹¹⁰ Eden (1975) 93, Galinsky (1972) 141, (1990) 287, Fordyce (1977) xxvi, Grimal (1951) 55, 57, Binder (1971) 146.

¹¹¹ Morgan (1998) 176, Camps (1969) 100.

ενισχύει τη σύνδεση Ηρακλή – Αινεία – Αυγούστου και το αίσθημα συνέχειας μεταξύ της πρωτο-Ρώμης και της σύγχρονης Ρώμης.

Η λατρεία του Ηρακλή κατείχε ιδιαίτερα σημαντική θέση στο θρησκευτικό πρόγραμμα του Αυγούστου, μολονότι επρόκειτο για μία ελληνική στην καταγωγή της λατρεία. Ο Λίβιος (1.7) αναφέρει πως ήταν το μόνο ξένο θρησκευτικό έθιμο που εισήγαγε ο Ρωμύλος και παράλληλη είναι και η αναφορά του Ευάνδρου στην *Αινειάδα*: ‘non haec sollemnia nobis, has ex more dapnes, hanc tanti numinis aram vana superstitio veterumque ignara deorum imposuit’ (8.185-8). Για τον Λίβιο, ο Ρωμύλος εισήγαγε τη λατρεία του Ηρακλή, καθώς έβλεπε στο πρόσωπό του ένα παράδειγμα της αθανασίας που κερδίζεται μέσω της ανδρείας, κάτι το οποίο θα συνέβαινε και στον ίδιο (1.7.15). Στην *Αινειάδα* η αναφορά στη *superstitio* απηχεί την απαγόρευση των ξένων θρησκειών (και δη της λατρείας της Ίσιδος) από τον Αύγουστο στη Ρώμη (βλ. και Suet. Aug. 93). Ωστόσο, η τοποθέτηση της λατρείας του Ηρακλή τόσο βαθιά στο παρελθόν της Ρώμης είναι ένας ακόμη αναχρονισμός, καθώς η χρονολόγησή της βάσει των αρχαιολογικών ευτημάτων βρίσκεται στον 5^ο αιώνα.¹¹² Τοποθετώντας, επομένως, τη λατρεία του Ηρακλή στις απαρχές της Ρώμης οι συγγραφείς την καθιστούν λατρεία σύμφυτη με την ταυτότητα της πόλης,¹¹³ ενώ παράλληλα προβαίνουν σε μία πρόσμιξη του ελληνικού με το ιταλικό μυθολογικό στοιχείο.¹¹⁴ Η μίξη αυτή, ωστόσο, είναι εντονότερη στον Βιργίλιο, όπου η ίδρυση της λατρείας αποδίδεται σε έναν Έλληνα, τον Εύανδρο. Με τον τρόπο αυτό η ελληνικότητα της λατρείας του Ηρακλή τονίζεται ακόμη περισσότερο, σε αντίθεση με τον Λίβιο όπου η αναφορά στον Ρωμύλο φανερώνει μία προσπάθεια εκρωμαϊσμού της.

Η *Ara Maxima* ήταν ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της Ρώμης. Μέσω της περιγραφής του ιδρυτικού της μύθου από τον Βιργίλιο επιχειρείται μία σύνδεση του Ηρακλή με τον Αινεία και σε ένα δεύτερο επίπεδο με τον Αύγουστο. Αρχικά, κανείς πρέπει να έχει υπόψη του πως στόχος της *Αινειάδας* είναι να καταστήσει τον Αινεία, έναν ήρωα που μέχρι τότε συσχετιζόταν με λίγες οικογένειες ευγενικής καταγωγής, γενάρχη ολόκληρου του ρωμαϊκού έθνους και ήρωα του βεληνεκούς του Ηρακλή.¹¹⁵ Ο συσχετισμός των δύο γίνεται από την αρχή του έπους. Και οι δύο είναι εξόριστοι από την πατρίδα τους εξαιτίας της οργής της Ήρας, ενώ ο όρος *labor* χρησιμοποιείται διαρκώς για να τονίσει τη δυσκολία του έργου

¹¹² Ogilvie (1965) 56. Cf. Bömer (1944) 367-8

¹¹³ Gransden (1976) 105.

¹¹⁴ Ogilvie (1965) 55-6, Green (2004a) 247, Fordyce (1977) 223, Galinsky (1966) 46.

¹¹⁵ Galinsky (1972) 131-2, (1990) 277.

του Αινεία συνδέοντάς τον με τον κατεξοχήν εκτελεστή άθλων, τον Ηρακλή.¹¹⁶ Παράλληλα και οι δύο πραγματοποιούν καταβάσεις στον Κάτω Κόσμο, ενώ κατά τον Galinsky (1972: 135, 1990: 280) η αντίδραση του Αινεία στα *monstra* που συναντά στον Άδη θυμίζει την αντίστοιχη του Ηρακλή στον Μελέαγρο του Βακχυλίδη. Ομοιότητες, ωστόσο, παρατηρούνται και ανάμεσα στον Κάκο και τον Τύρνο: και οι δύο αντιπροσωπεύουν τον *furor*, ενώ οι συμπεριφορές τους παραλληλίζονται.¹¹⁷ Επομένως, η μάχη του Ηρακλή με τον Κάκο προοικονομεί αυτή του Αινεία με τον Τύρνο,¹¹⁸ λειτουργώντας τόσο ως αναδίπλωσή της όσο και ως ένα *exemplum*.¹¹⁹

Ο Ηρακλής σκοτώνει τον Κάκο και φέρνει την ειρήνη στο Pallanteum. Ο Αινείας σκοτώνει τον Τύρνο και εκπολιτίζει το Λάτιο. Ο Αύγουστος επικρατώντας του Αντωνίου και της Κλεοπάτρας εγκαινιάζει την περίοδο της ειρήνης για την αυτοκρατορία. Και οι τρεις τους συμβολίζουν την αιώνια πάλη της Ρώμης έναντι της βαρβαρότητας και του *impius furor* είτε αυτός έχει τη μορφή του Κάκου, του Μεζέντιου ή του Τύρνου, ακόμη και του Αντωνίου.¹²⁰ Οι ήρωες της Ρώμης διαφοροποιούνται από τους αντιπάλους τους, καθώς όντας φορείς του πολιτισμού και των ρωμαϊκών αρετών, χαρακτηρίζονται από δίκαιη οργή απέναντι στα εγκλήματα και την προδοσία των αντιπάλων τους και όχι από εκδικητική μανία.¹²¹

Η σύνδεση του Ηρακλή με τον Αύγουστο στην ιστορία του Ηρακλή και του Κάκου γίνεται έμμεσα μέσω της λατρείας της *Ara Maxima*, τη σύνδεση της άφιξης του Ηρακλή και του Αινεία με αυτή του Αυγούστου και την αναφορά στους Σαλίους και τον Ποτίτιο. Ωστόσο, πρόκειται για μια σύνδεση συχνή στην αυγούστεια λογοτεχνία που αναφέρεται υπαινικτικά στην ενδεχόμενη θεοποίηση του Αυγούστου, χωρίς βέβαια να είναι γνωστό σε τι βαθμό ενθαρρυνόταν από τον *princeps*.¹²² Πιθανότατα, οι συγγραφείς προωθώντας τη σύνδεση αυτή να θέλουν να αποδυναμώσουν τους ισχυρισμούς που κατά καιρούς έκαναν τόσο ο Πομπήιος όσο και ο Αντώνιος για την καταγωγή τους από τον Ηρακλή.¹²³ Έτσι, η μυθολογική φιγούρα του Ηρακλή μπορεί να συνδεθεί τόσο με τον Αύγουστο όσο και με τους αντιπάλους του αναλόγως της οπτικής γωνίας που θα υιοθετήσει ο συγγραφέας. Η θέση αυτή θα μπορούσε να

¹¹⁶ Galinsky (1972) 132, (1966), (1990) 278, Buchheit (1963) 121, 123, Rothwell (1996) 833.

¹¹⁷ Galinsky (1972) 144-5, (1990) 289-90, Buchheit (1963) 126-9.

¹¹⁸ Buchheit (1963) 120, Galinsky (1972) 144, (1990) 290.

¹¹⁹ Putnam (1965) 132.

¹²⁰ Otis (1963) 330, 335, Eden (1975) xxii, *EV* s.v. “Caco”, Rea (2007aa) 119-20, Camps (1969) 98-9 & 140, Binder (1971) 145.

¹²¹ Galinsky (1972) 145, (1990) 290.

¹²² Galinsky (1972) 139-40, (1990) 285, Gransden (1976) 38. Βλ. για παράδειγμα τη σύνδεση του Αυγούστου με τον Ηρακλή και τον Πολυδεύκη στον Οράτιο (*Carm.* 3.3). Για τον σχολιασμό της σύνδεσης αυτής βλ. Williams (1969) 34-9, Nisbet – Rudd (2004) 35-53, West (2002) 41-6, Binder (1971) 146-9.

¹²³ Galinsky (1972) 141, (1990) 286.

λειτουργήσει διαφωτιστικά στην ανάγνωση της ελεγείας 4.9 του Προπερτίου, με την οποία θα ασχοληθούμε στο επόμενο κεφάλαιο της εργασίας αυτής.

Η εκδοχή της ίδρυσης της *Ara Maxima* από τον Βιργίλιο συνδέει τον Ηρακλή άμεσα με τον Εύανδρο και έμμεσα με τον Αινεία και τον Αύγουστο. Η προσθήκη του Αινεία φαίνεται πως είναι βιργιλιανή επινόηση, καθώς ο ήρωας απουσιάζει από τον Λίβιο. Ο Αινείας αποτελεί τον συνδετικό κρίκο μεταξύ Ηρακλή και Αυγούστου, χωρίς να απηχεί τις αρνητικές συνδηλώσεις που είχε ο Ρωμύλος. Παράλληλα, ο Ηρακλής εντάσσεται στο ρωμαϊκό παρελθόν διατηρώντας την ελληνικότητά του σε μεγαλύτερο βαθμό.

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι για τον Λίβιο η σύνδεση του Ηρακλή με τον Ρωμύλο παραπέμπει στον Αύγουστο, δεδομένου ότι ο Αύγουστος σκεφτόταν να διεκδικήσει για τον εαυτό του το όνομα του Ρωμύλου, ενώ προσπαθούσε να προπαγανδίσει την εικόνα του ως δεύτερου ιδρυτή της Ρώμης (Suet. *Aug.* 7, Dio Cass. 53. 16. 7-8). Παράλληλα, η τοποθέτηση του επεισοδίου του Ηρακλή και του Κάκου ακριβώς στο σημείο της ιστορίας όπου ο Ρωμύλος οχυρώνει τον Παλατίνο Λόφο, μολονότι αυτό αποτελεί αναχρονισμό, συνδέει τον Ρωμύλο με τον Ηρακλή, αλλά και τον Αύγουστο, αν αναλογιστεί κανείς τη σημασία που είχε για το οικιστικό πρόγραμμα του Αυγούστου ο Παλατίνος Λόφος.

Υπάρχει, ωστόσο, στην *Αινειάδα* έστω κάποια κρυπτική αναφορά στον Ρωμύλο; Η απάντηση δίνεται αν ληφθεί υπόψη πού ο ποιητής τοποθετεί την κατοικία του Κάκου. Στον Λίβιο υπάρχει μία τοπογραφική ασάφεια σχετικά με το πού τοποθετείται η σπηλιά του Κάκου. Αντίθετα, άλλες πηγές (Diod. 4.21.2, Plut. *Rom.* 20.4) τοποθετούν τη σπηλιά του Κάκου στον Παλατίνο λόφο.¹²⁴ Αυτό θα μπορούσε να δικαιολογεί γιατί το μονοπάτι που οδηγούσε στο σπίτι του Ρωμύλου ονομαζόταν *Scalae Caci*.¹²⁵ Ο Βιργίλιος μεταφέρει την σπηλιά του Κάκου στον Αβεντίνο λόφο. Μία τέτοια επιλογή μπορεί να υπαγορεύθηκε απλώς από την οικονομία του έργου, καθώς ο Παλατίνος λόφος κατοικούνταν ήδη από τον Εύανδρο, τον φορέα του πολιτισμού στο Λάτιο. Ο Παλατίνος λόφος που αποτελεί πολιτικό κέντρο της Ρώμης δε θα ήταν δυνατό να κατοικείται από τον Κάκο, που ενσαρκώνει τον *impius furor*. Ωστόσο, ο Αβεντίνος λόφος οδηγεί και σε μία σειρά συνδηλώσεων. Σύμφωνα με την παράδοση συνδεόταν με τον Ρέμο, ο οποίος θανατώθηκε από τον Ρωμύλο, επειδή παραβίασε τα τείχη του. Μάλιστα το περιστατικό αυτό στον Λίβιο είναι το αμέσως προηγούμενο της

¹²⁴ Eden (1975) 75, Morgan (1998) 177, *EV* s.v. “Caco”, Green (2004a) 255.

¹²⁵ Κατά τον Richardson (1992) 344 η σχέση της με το *Atrium Caci* δεν είναι γνωστή. Ωστόσο αν δεχθούμε τον Παλατίνο λόφο ως τον τόπο που η προγενέστερη του Βιργίλιου παράδοση τοποθετεί τη σπηλιά πιθανότατα το ζήτημα να επιλύεται.

ιστορίας του Ηρακλή με τον Κάκο. Κάτι τέτοιο, φυσικά, δεν μπορεί να είναι τυχαίο. Η διαμάχη του Ρωμύλου και του Ρέμου γίνεται ένα ακόμη παράλληλο αυτής του Ηρακλή με τον Κάκο χρωματίζοντάς την πολιτικά και συνδέοντάς την με τους εμφυλίους πολέμους: Ο Ρωμύλος σκοτώνει τον Ρέμο για να ιδρύσει την πόλη, ο Ηρακλής σκοτώνει τον Κάκο και σώζει την πρωτο-Ρώμη.¹²⁶ Στο πλαίσιο αυτό και ο Αύγουστος κατατροπώνει τον Αντώνιο για να οδηγήσει τη Ρώμη στο απόγειο της δύναμής της.

Ο πολυεπίπεδος χαρακτήρας των ερμηνειών που μπορεί να δοθεί στον τρόπο που ο Βιργίλιος παρουσιάζει το επεισόδιο της ίδρυσης της *Ara Maxima* και που αποσκοπεί στη δημιουργία ενός πανοράματος το οποίο θα ενισχύει την ιστορική συνέχεια της πόλης δεν είναι ξένο προς τη γενικότερη τεχνοτροπία του ποιητή. Ο Βιργίλιος έχει την τάση να φωτίζει μία κατάσταση ή ένα ζήτημα από μία ποικιλία οπτικών γωνιών εγκολπώνοντας και αντιπαραθέτοντας στο έργο του διάφορα μοτίβα και ζητήματα.¹²⁷ Έτσι, ακόμη και η ιστορία του Ηρακλή, παρόλο που στοχεύει στο να ενισχύσει την ιστορική σύνδεση του ήρωα με τον Αινεία και τον Αύγουστο επισημαίνοντας τον ρόλο τους ως εκπολιτιστών, χρωματίζεται αρνητικά μέσω της σύνδεσης με τους εμφυλίους πολέμους δείχνοντας τις θυσίες οι οποίες απαιτούνται για την εκπλήρωση του πεπρωμένου. Στο πλαίσιο αυτό και ο ίδιος ο χαρακτήρας του Ηρακλή έχει σκοτεινά σημεία. Για παράδειγμα, η εκδοχή του Βιργιλίου δε δίνει κανένα στοιχείο για το τι έκανε ο Ηρακλής και δεν αντιλήφθηκε ότι ο Κάκος του έκλεβε το κοπάδι,¹²⁸ ενώ παρόλο που η οπτική του Ευάνδρου αποδίδει στον ήρωα Ηρακλή τον τίτλο του απελευθερωτή και εκπολιτιστή της Ιταλίας, δε θα πρέπει να παραβλέψει κανείς πως αυτόν τον τίτλο ο ήρωας τον παίρνει κατά λάθος. Στον Βιργίλιο ο Ηρακλής δεν είναι εξ αρχής φιλοξενούμενος του Ευάνδρου και, επομένως, δεν γνωρίζει εκ των προτέρων τη δραστηριότητα του Κάκου στην περιοχή. Εκδικείται την προσωπική αδικία που υπέστη και τυχαία αναδεικνύεται σε μέγιστο ευεργέτη.

Παρά τα διάφορα κενά σημεία της ιστορίας τα οποία φαίνεται να ρίχνουν μία σκιά στον χαρακτήρα του Ηρακλή, σε γενικές γραμμές οι μεταβολές τις οποίες ο Βιργίλιος επιφέρει στην παράδοση με την ένταση της δραματικότητας, τη σύνδεση του Ηρακλή με τον Αινεία, την εισαγωγή της λατρείας του Ηρακλή από τον Ευάνδρο, αλλά και την μετατόπιση

---

¹²⁶ Morgan (1998) 184-6.

¹²⁷ Galinsky (2005) 350.

¹²⁸ Βλ. Parkes (1975) όπου υποστηρίζεται ότι η μετακίνηση της σπηλιάς του Κάκου στον Αβεντίνο λόφο λειτουργεί ως υπόμνηση του μέρους όπου η Ρέα γέννησε τον γιο του Ηρακλή, τον Αβεντίνο. Στο 7.661-3 αναφέρεται ότι ο Ηρακλής αφού ήρθε στην Ιταλία έπειτα από τη νίκη του έναντι του Γηρυόνη συνευρέθηκε με την Ρέα. Πιθανότατα αυτός να είναι και ο λόγος που δεν πρόσεχε το κοπάδι του. Αν η υπόθεση αυτή ισχύει τότε η φιγούρα του Ηρακλή ήδη από τον Βιργίλιο αποκτά μία ελεγειακή απόχρωση, την οποία αργότερα εκμεταλλεύεται πλήρως ο Προπέρτιος.

της σπηλιάς του Κάκου από τον Παλατίνο στον Αβεντίνο λόφο εξυπηρετούν μία σειρά στοχεύσεων. Η δραματικότητα της ιστορίας ενισχύει τη σημαντικότητα του κατορθώματος του Ηρακλή, ενώ η σύνδεση με τον Αινεία λειτουργεί ως γέφυρα για τη σύνδεση με τον Αύγουστο. Παράλληλα, η εισαγωγή της λατρείας του Ηρακλή από τον Εύανδρο ενισχύει το ελληνικό στοιχείο στη βάση της ρωμαϊκής ταυτότητας και προβάλλει την πολυπολιτισμικότητα ως χαρακτηριστικό της. Τέλος, η μεταφορά της κατοικίας του Κάκου από τον Παλατίνο στον Αβεντίνο απομακρύνει τον τερατόμορφο βοσκό από το πολιτικό κέντρο της Ρώμης και συνδέει την ιστορία με την αδελφοκτονία και τους εμφυλίους πολέμους. Όλα τα παραπάνω αποτελούν ένα πλέγμα αναμνήσεων τις οποίες ο ποιητής προσπαθεί να δημιουργήσει στον αναγνώστη μέσω του χειρισμού της *Ara Maxima*.

II. *PORTA CARMENTALIS*

Οι εορτασμοί στην *Ara Maxima* φτάνουν στο τέλος τους και ο Εύανδρος με τον Αινεία προχωρούν μέσα από το *Forum Boarium* προς την *Porta Carmentalis* με τελικό προορισμό το σπίτι του πρώτου στον Παλατίνο λόφο. Στη διαδρομή μέσα από την αγορά ο Εύανδρος περιγράφει την ιστορία του Λατίου από τις απαρχές της έως και την άφιξή του.

Οι πρώτοι κάτοικοι της περιοχής, νύμφες και φαύνοι, δεν είχαν ούτε ήθη ούτε νόμους (8. 316). Πρώτος βασιλιάς της περιοχής ήταν ο Saturnus,¹²⁹ ο οποίος διωγμένος από τον Όλυμπο ήρθε να κρυφτεί ('*latuisset*', 8.323) στην Ιταλία και έδωσε στην περιοχή το όνομα Λάτιο. Αυτός εγκαινίασε τη χρυσή εποχή και κυβέρνησε τον λαό με ειρήνη. Αργότερα όμως άλλοι βασιλιάδες οδήγησαν την περιοχή στην παρακμή και σε πολέμους. Σε αυτή την κρίσιμη χρονική στιγμή κατέφθασε ο Εύανδρος, εξόριστος από τη μοίρα, στην Ιταλία βάσει ενός χρησμού της μητέρας του Καρμέντης και του θεού Απόλλωνα. Αναφορά στην *porta Carmentalis* υπάρχει στον Λίβιο (2.49.9), ωστόσο ο Βιργίλιος είναι ο πρώτος ο οποίος χειρίζεται εκτενώς την ιστορία της Καρμέντης.

Η λατρεία της Καρμέντης, η οποία εισάγεται από τον Εύανδρο στη Ρώμη σύμφωνα με τον Βιργίλιο, συνεχίζεται κατά την εποχή του Αυγούστου και η πύλη λειτουργεί ως μνημείο της πρωτο-Ρώμης του Ευάνδρου.¹³⁰ Η Καρμέντη πιθανότατα ήταν μία πολύ παλιά ιταλική θεότητα η οποία συνδεόταν με την εγκυμοσύνη και η οποία αργότερα συγκεράστηκε με τη Θέμιδα ή τη Νικοστράτη, τη μητέρα του Ευάνδρου στις ελληνικές εκδοχές του μύθου.¹³¹ Το

¹²⁹ Για την εξέλιξη του μύθου του Κρόνου βλ. Galinsky (1996) 95. Για τη βασιλεία του Αυγούστου ως αναδίπλωση της βασιλείας του Κρόνου βλ. Binder (1971) 82-95.

¹³⁰ Fordyce (1977) xxvii, 241.

¹³¹ *EV* s.v. "Carmenta", Fordyce (1977) 241, Binder (1971) 114, Gransden (1976) 128.

όνομα της Καρμέντης αξιοποιήθηκε από τους ποιητές, οι οποίοι της απέδωσαν μαντικό χάρισμα μέσω της παρετυμολογίας του ονόματος αυτού από τη λέξη *Carmen*.¹³² Η Καρμέντη έχει ήδη μαντικές ιδιότητες στον Λίβιο. Στο 1.7.10, όταν ο Εύανδρος ανακαλύπτει την ταυτότητα του Ηρακλή αναφέρει την προφητεία της μητέρας του: ‘Te mihi mater, ueridica interpretes deum, aucturum caelestium numerum cecinit, tibi que aram hic dicatum iri quam opulentissima olim in terris gens maximam uocet tuoque ritu colat’. Στον Βιργίλιο για πρώτη φορά η Καρμέντη προφητεύει την άφιξη του Αινεία. Και μάλιστα είναι η πρώτη η οποία προφήτευσε το μεγαλείο της Ρώμης¹³³ (χρονολογικά η προφητεία της προηγείται αυτής του Δία στο πρώτο βιβλίο της *Αινειάδας*), ωστόσο η προφητεία αυτή δεν αναφέρεται σε ευθύ λόγο στο έπος. Σε αντίθεση με τον Λίβιο, όπου η Καρμέντη προβαίνει σε μία προφητεία που αφορά κάτι το ελληνικό, στον Βιργίλιο, η Καρμέντη εμπλέκεται στο ρωμαϊκό *fatum*, ως εκφραστής του.

Εξίσου σημαντικό είναι ότι στον Βιργίλιο η Καρμέντη προφητεύει παρακινήμενη από τον Απόλλωνα, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως *deus auctor*. Ο Απόλλωνας ήταν ο θεός-προστάτης τόσο του Ευάνδρου, όσο και του Αινεία και του Αυγούστου.¹³⁴ Με τον τρόπο αυτό και πάλι ενισχύεται η γραμμικότητα της ιστορίας. Υπάρχει, όμως, και μια ακόμη πιο σημαντική λεπτομέρεια. Πριν την οικοδόμηση του ναού του Απόλλωνα στον Παλατίνο Λόφο από τον Αύγουστο (28 π.Χ.), ο μόνος ναός του Απόλλωνα στη Ρώμη βρισκόταν έξω από την *Porta Carmentalis*.¹³⁵ Ο ναός αυτός ανακαινίστηκε από τον Αύγουστο και αφιερώθηκε στον θεό την ημερομηνία των γενεθλίων του *princeps* (23 Σεπτεμβρίου) το 32 π.Χ.¹³⁶ Μέσω της αναφοράς στο μνημείο της *Porta Carmentalis*, λοιπόν, ο Απόλλωνας, προστάτης θεός του Αυγούστου και σημαντικός παράγοντας της αυγούστειας προπαγάνδας στη Ρώμη, εμφανίζεται ως ζωτικό κομμάτι της προϊστορίας της πόλης. Είναι αυτός που οδηγεί τον εκπολιτιστή Εύανδρο στο Pallanteum, εισάγοντας στην περιοχή το ελληνικό στοιχείο. Ο ίδιος θα οδηγήσει τον Αύγουστο στον μεγαλύτερό του θρίαμβο και την αυτοκρατορία στο ζενίθ της. Επομένως, στη μνήμη των Ρωμαίων κατασκευάζεται μία γραμμική νομοτελειακή πορεία από το απώτερο παρελθόν στο παρόν.

¹³² Williams (1998) 250, Green (2004a) 215, όπου δίνεται και μία ενδιαφέρουσα μεταποιητική τροπή στην ετυμολογία του Οβιδίου.

¹³³ Paschalis (1997) 282.

¹³⁴ Gransden (1976) 127.

¹³⁵ Gransden (1976) 33, 127.

¹³⁶ Gransden (1976) 127.

III. *ASYLUM*

Στη συνέχεια ο Εύανδρος δείχνει στον Αινεία ένα τεράστιο άλσος, όπου αργότερα ο Ρωμύλος θα ιδρύσει το Άσυλο. Η ίδρυση του Ασύλου παρατίθεται από τον Λίβιο (1.8.4-7). Φυσικά την εποχή εκείνη ο χώρος δεν έχει ακόμη οικοδομηθεί και η αναφορά του Βιργιλίου στο όνομα τόσο του Ασύλου όσο και του Ρωμύλου αποτελούν αναχρονισμό. Στον Λίβιο η δημιουργία του Ασύλου¹³⁷ αποσκοπεί στην αύξηση του πληθυσμού της πόλης για να εναρμονιστεί με την αύξηση του μεγέθους της. Ο Ρωμύλος, επομένως, εισάγει ξένο πληθυσμό στην πόλη, του οποίου αργότερα η εντοπιότητα θα υποστηριχθεί από κάποιο αφήγημα κατά την πάγια τακτική των ιδρυτών πόλεων: ‘*Consilio condentium urbes, qui obscuram atque humilem conciendo ad se multitudinem natam e terra sibi prolem ementiebantur*’ (1.8.5). Έτσι, στην περιοχή του Καπιτωλίου ανάμεσα από δύο άλση ιδρύεται το Άσυλο, το οποίο επιτυγχάνει πλήρως τον στόχο του.

Το άσυλο αποτελεί τον πρώτο χώρο ανάμειξης των λατινικών γενών και άρα η αναφορά του στο πλαίσιο της σύναψης συμμαχίας μεταξύ Ευάνδρου και Αινεία και προσέγγισης του ελληνικού και ρωμαϊκού στοιχείου αποτελεί ένα σχόλιο προς τη ρωμαϊκή ταυτότητα, η οποία περιλαμβάνει ένα αμάλγαμα εθνικοτήτων δυναμικά συσχετιζόμενων μεταξύ τους. Αυτό καθίσταται περισσότερο φανερό, αν αναλογιστεί κανείς ότι η ίδρυσή του εντάσσεται σε μία γενικότερη πολιτική αύξησης του ρωμαϊκού πληθυσμού μέρος της οποίας είναι και η αρπαγή των Σαβίνων γυναικών.¹³⁸ Αυτή η ανάμειξη των πληθυσμών, αλλά και η μη εντοπιότητα των Ρωμαίων στερεί την αξιοπιστία από οποιοδήποτε ιδρυτικό μύθο υποστηρίζει την ιθαγένεια των πρώιμων κατοίκων του Λατίου. Οι μύθοι που διατρανώνουν ότι κάποιος λαός είναι αυτόχθων δεν είναι παρά ψέματα (‘*ementiebantur*’). Πέρα από αυτό όμως η πολιτιστική ανάμειξη στον Λίβιο εγείρει κατά τη Dench (2005: 19) διάφορα ερωτήματα, καθώς εκτός από την ισχύ που αυτή προσέφερε στην πόλη (‘*idque primum ad coepta magnitudinem roboris fuit*’) πιθανώς να δημιουργήσει διάφορα προβλήματα, καθώς το πλήθος παρουσιάζεται πρόθυμο για αλλαγή (‘*anida novarum rerum*’), το πρόσημο της οποίας δεν προσδιορίζεται. Τις αρνητικές προεκτάσεις του ασύλου τις αναλύει, όπως θα δούμε, ο Οβίδιος στους *Fasti*. Αντίθετα, ο Βιργίλιος αναφέρεται υπαινικτικά στις θετικές του πτυχές, αν αντιτεθεί το άσυλο με μια σειρά μνημείων που αφορούν προδοσίες, όπως θα αναλυθεί παρακάτω.

¹³⁷ Γενικά για το Άσυλο βλ. *EV* s.v. “Asilo”, Ogilvie (1965) 62.

¹³⁸ Binder (1971) 119.

Παράλληλα ο ίδιος ο θεσμός του ασύλου είναι ελληνικός. Ο θεσμός ανάγεται στην Αθήνα, όπου ο ναός του Θησέα αποτελούσε καταφύγιο για τους σκλάβους και γενικότερα τους αδύναμους, όπως αναφέρει ο Πλούταρχος (*Thest.* 36): «ἔστι δὲ φύξιμον οἰκέταις καὶ πᾶσι τοῖς ταπεινοτέροις καὶ δεδιόσι κρείττονας, ὡς καὶ τοῦ Θησέως προστατικοῦ τινος καὶ βοηθητικοῦ γενομένου καὶ προσδεχομένου φιλανθρώπως τὰς τῶν ταπεινότερων δεήσεις».

Επομένως και πάλι στη βάση των απαρχών της Ρώμης μαζί με μία ελληνική λατρεία, αυτή του Ηρακλή, υπάρχει και ένας ελληνικός θεσμός. Υπό αυτό το πρίσμα θα πρέπει να διαβαστεί και η γραφή *rettulit* (8.343). Δεν υπάρχει μαρτυρία ότι ο Ρωμύλος επανίδρυσε κάποιο παλαιότερο άσυλο που υπήρχε στην περιοχή. Πιθανότατα εδώ η σημασία του *referro* να είναι απλώς «μεταφέρω» και να δηλώνει τη μεταφορά ενός ελληνικού θεσμού στη Ρώμη.¹³⁹ Ταυτόχρονα η λειτουργία του ασύλου, ενός χώρου που θα παρέχει ένα επίσημο καταφύγιο στους φυγάδες ανεξαρτήτως της εθνικότητάς τους, θυμίζει τόσο το ότι ο Εύανδρος και ο Αινείας ήταν εξόριστοι,¹⁴⁰ όσο και ότι από την προϊστορία του το Λάτιο ήταν ένας χώρος που λειτουργούσε ως καταφύγιο, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του Saturnus. Το όραμα της Ρώμης του Βιργίλιου απεικονίζει μία κοινότητα ανοιχτή στις ξένες επιρροές από την αρχή της πορείας της.¹⁴¹ Σε θεωρητικό επίπεδο, επομένως, το Άσυλο αποτελεί τον αιτιολογικό μύθο της κοινωνικής κινητικότητας και εθνικής ανομοιογένειας της Ρώμης.¹⁴²

IV. LUPERCAL

Πρόκειται για τη σπηλιά του Φαύνου – Λουπέρκου στη νοτιοδυτική βάση του Παλατίνου λόφου. Η τοποθεσία του το συνέδεε με τον ναό της Νίκης, την καλύβα του Ρωμύλου και το σπίτι του Αυγούστου.¹⁴³ Ο Βιργίλιος αποδίδει το όνομά του στον Λυκαίο Πάνα, θεό των Αρκάδων, τη λατρεία του οποίου φέρνει ο Εύανδρος στην Ιταλία. Ο Πάνας είναι η ελληνική εκδοχή του Φαύνου και το επίθετο Λυκαίος μεταφράζεται ως *Lupercus* στα λατινικά.¹⁴⁴ Η ερμηνεία αυτή υπάρχει και στον Λίβιο (1.5.1-2). Επιπρόσθετα, η αναφορά στο *Lupercal*, θυμίζει τα Λουπερκάλια, θρησκευτική γιορτή των Ρωμαίων, η οποία λάμβανε χώρα στις 15 Φεβρουαρίου.

¹³⁹ Για διάφορες άλλες ερμηνείες βλ. Williams (1998) 250. Για την ερμηνεία ότι το *rettulit* αποτελεί *transumptio* και πρέπει να διαβαστεί ως *reddidit* βλ. Adkin (2001). Η ερμηνεία αυτή, ωστόσο, διαταράσσει τη σύνδεση του ασύλου με αντίστοιχους ελληνικούς θεσμούς, σύνδεση ιδιαίτερα σημαντική σε όλο το παρόν επεισόδιο.

¹⁴⁰ Papaioannou (1998) 198, (2003) 697.

¹⁴¹ Papaioannou (1998) 198, (2003) 697, Rea (2007aa) 89.

¹⁴² Dench (2005) 4-5.

¹⁴³ Cooley (2009) 186.

¹⁴⁴ Papaioannou (1998) 198, Gransden (1976) 128, Williams (1998) 250.

Κατά την Παραιοαννου (1998: 198-9, 2003: 698) ο Βιργίλιος εισάγει το *Lupercal* ανάμεσα στα μυθολογικά μνημεία της Ρώμης για τους εξής λόγους. Πρώτον, η σπηλιά αυτή θεωρούταν πως ήταν η κατοικία της λύκαινας η οποία θήλασε τον Ρωμόλο, τον ιδρυτή της ιστορικής Ρώμης. Ακόμη, ο Φαύνος ήδη έχει αναφερθεί (7.81, 7.213) ως πατέρας του βασιλιά Λατίνου, άρα είναι ένας από τους προγόνους των Λατίνων. Στην αφήγηση του Βιργιλίου μάλιστα είναι πλήρως εξανθρωπισμένος, ένας μυθολογικός βασιλιάς με προφητικό χάρισμα, ο οποίος στον Διονύσιο δίνει ως δώρο τον Παλατίνο λόφο στον Εύανδρο (1.31.2), θυμίζοντας τη σχέση Ιανού –Σατούρνου όπως εμφανίζεται παρακάτω. Τέλος, το μνημείο ανακαινίστηκε από τον Αύγουστο (Suet. Aug. 31)¹⁴⁵ ο οποίος αναμόρφωσε και αναβίωσε τη γιορτή των Λουπερκάλιων.¹⁴⁶ Παράλληλα ήταν στα Λουπερκάλια του 44 π.Χ. όταν ο Αντώνιος, αφού αποσπάστηκε από τους υπόλοιπους Λουπέρκους, επιχείρησε να προσφέρει το χρυσό στεφάνι (*corona aurea*) στον Καίσαρα.¹⁴⁷ Τα Λουπερκάλια ήταν μία γιορτή η οποία είχε στηριχθεί από τον Ιούλιο Καίσαρα, ο οποίος προσέθεσε στους παραδοσιακά δύο χορούς των Κοϊνκτιλίων και των Φαβίων αυτόν των Ιουλίων και χρηματοδότησε τη διεξαγωγή τους, χρηματοδότηση η οποία διακόπηκε μετά τη δολοφονία του.¹⁴⁸ Η υποστήριξή τους από τον Αύγουστο πέρα από την προσπάθειά σύνδεσής του με τον Ρωμόλο επιδιώκει και τη σύνδεσή του με τον Ιούλιο Καίσαρα, την πολιτική του οποίο συνεχίζει.

Επομένως, το ελληνικό στοιχείο, η ρωμαϊκή παράδοση και η πολιτική του Αυγούστου βρίσκονται στη βάση της παρουσίασης του Βιργιλίου.¹⁴⁹ Ο Εύανδρος παρουσιάζεται ως εισηγητής θρησκειών, οι οποίες εξακολουθούν να θεραπεύονται στη Ρώμη του Αυγούστου,¹⁵⁰ ενώ ταυτόχρονα με την πάροδο του χρόνου καθίσταται σαφές πως τα διάφορα σημεία της τοπογραφίας της Ρώμης είναι προορισμένα να αποκτήσουν και περαιτέρω συνδηλώσεις. Έτσι το μέρος όπου λατρευόταν ο Λυκαίος Πάνας, αργότερα θα φιλοξενήσει τον μελλοντικό ιδρυτή της Ρώμης.¹⁵¹ Η τοπογραφία της πρωτο- Ρώμης, επομένως, αποτελεί τον καμβά στον οποίο θα εγγραφεί το μελλοντικό μεγαλείο της πόλης.

¹⁴⁵ Βλ. και Eden (1975) 111, Binder (1971) 120, Richardson (1992) 238-9, Robinson (2011) 275, *EV s.v. "Lupercal"*, Wardle (2014) 254, Grimal (1948) 351.

¹⁴⁶ Binder (1971) 122, Galinsky (1996) 294, Fordyce (1977) 242, Carter (1982) 136.

¹⁴⁷ Robinson (2011) 277, Cooley (2009) 187.

¹⁴⁸ Cooley (2009) 187.

¹⁴⁹ Παραιοαννου (1998) 198.

¹⁵⁰ Binder (1971) 121

¹⁵¹ Η άποψη αυτή υποστηρίζεται μπορεί να υποστηριχθεί αν κανείς μελετήσει την περιήγηση του Αινεία στην πρωτο-Ρώμη συμπληρωματικά ως προς την έκφραση της ασπίδας. Ο Binder (1971) υποστηρίζει ότι επεισόδια σχετικά με πολλά από τα αξιοθέατα τα οποία βλέπει ο Αινείας στην επίσκεψή του στη Ρώμη απεικονίζονται και στην ασπίδα. Για παράδειγμα, στην προκειμένη περίπτωση ο Αινείας βλέπει το *Lupercal* στην πρωτο-Ρώμη, ενώ στην ασπίδα περιγράφεται το επεισόδιο της λύκαινας (8. 630-4).

Αυτή η αντίληψη του ιστορικού βάθους παρατηρείται και στον Τίτο Λίβιο, καθώς ο Εύανδρος αναφέρεται και κατά την αναφορά του ιστορικού στα Λουπερκάλια (1.5. 1-3): ‘Iam turn in Palatio monte Lupercal hoc fuisse ludicrum ferunt, et a Pallanteo, urbe Arcadica, Pallantium, dein Palatium montem appellatum; ibi Euandrum, qui ex eo genere Arcadum multis ante tempestatibus tenuerit loca, sollemne allatum ex Arcadia instituisse ut nudi iuuenes Lycaeum Pana uenerantes per lusum atque lasciuiam currerent, quem Romani deinde uocarunt Inuum’.

Στο απόσπασμα αυτό ο Λίβιος πέραν του ότι ετυμολογεί το όνομα του Παλατινού λόφου από το Pallanteum, τον οικισμό του Ευάνδρου, χρησιμοποιεί τον τελευταίο ως τον πρώτο γνωστό κάτοικο της Ρώμης, του οποίου η τοπογραφική κοινότητα με τον Ρωμύλο δίνει ένα ιστορικό βάθος και το συνακόλουθο κύρος στον Ρωμαίο ιδρυτή με το να λειτουργεί παράλληλα ως προκάτοχός του.¹⁵² Η σύνδεση αυτή του Ρωμύλου με τον Εύανδρο μέσω των επεισοδίων του Ηρακλή και των Λουπερκαλίων προοιωνίζεται μία κυκλικότητα της παράδοσης,¹⁵³ εμφανή και στην παρουσίαση της πρωτο- Ρώμης του Βιργιλίου.

Επιπρόσθετα, κατά τον εορτασμό των Λουπερκαλίων στην εκδοχή του Λιβίου, ο Ρέμος πέφτει θύμα απαγωγής από μία ομάδα ληστών, οι οποίοι επιθυμούν να εκδικηθούν τα δίδυμα. Αντίθετα, ο Ρωμύλος καταφέρνει επιτυχώς να απωθήσει την επίθεση. Έτσι, αποδεικνύεται ο ισχυρότερος εντός του ηγετικού ζεύγους και, επομένως, αυτός που προορίζεται να ιδρύσει την πόλη της Ρώμης.¹⁵⁴ Έτσι, το *Lupercal* και τα Λουπερκάλια απηχούν και την πρωτοκαθεδρία του Ρωμύλου, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την πολιτική του Αυγούστου. Όλες αυτές οι παραδόσεις συνενώνονται και ανακαλούνται κατά τη βιργιλιανή παρουσίαση του μνημείου.

V. ARGILETUM

Το αμέσως επόμενο μνημείο που βλέπει ο Αινείας είναι το *Argiletum*.¹⁵⁵ Σύμφωνα με τον Βάρρων (De ling. Lat. v. 157) η περιοχή πήρε το όνομά της από κάποιον Argola ή από

---

¹⁵² Fox (1996) 103.

¹⁵³ Miles (1995) 76.

¹⁵⁴ Fox (2015) 288.

¹⁵⁵ Σχετικά με το πού τοποθετείται και την ετυμολογία του ονόματός του βλ. *EV* s.v. “Argileto”, Nash (1968) 151, Richardson (1992) 39, Paschalis (1997) 283, Williams (1998) 250-1, Haselberger *et al.* (2002) s.v. “Argiletum”.

τον πηλό: ‘Argiletum sunt qui scripserunt ab Argola seu quod is huc venerit ibique sit sepultus, alii ab argilla quod ibi id genus terrae fuit’.

Για τον Βιργίλιο, ο οποίος επινοεί μία νέα ετυμολογία, η περιοχή πήρε το όνομά της από τον Άργο. Ο τελευταίος φιλοξενούταν από τον Εύανδρο, αλλά καταχράστηκε τη φιλοξενία του και γι’ αυτό δολοφονήθηκε από τον Εύανδρο και τους φίλους του. Το επιμύθιο της ιστορίας είναι πως το Pallanteum είναι μια κοινότητα δεκτική στους ξένους, ωστόσο η παραβίαση των όρων της φιλοξενίας και η προδοσία επισύρουν βαριά ποινή.¹⁵⁶ Η εικόνα αυτή, αλλά και η τοποθέτηση του *Argiletum* δίπλα στο Άσυλο, αποτελεί αναδίπλωση της συμβουλής του Αγχίση (6.853): ‘parcere subiectis et debellare superbos’.¹⁵⁷ Παράλληλα ο Άργος αντιτίθεται στον Ηρακλή, ο οποίος τίμησε τη φιλοξενία του Ευάνδρου, και έτσι αποτελεί αντι- *exemplum* για τον νέο φιλοξενούμενο του Ευάνδρου, τον Αινεία.¹⁵⁸

Στην εποχή του Αυγούστου το *Argiletum* δεν ήταν πια ένα *nemus*, ωστόσο αμφισβητείται το σε τι ακριβώς αναφέρονταν οι Ρωμαίοι με τον όρο *Argiletum*. Έχει υποστηριχθεί ότι ήταν ένας δρόμος ανάμεσα στη Σουμπούρα (Subura) και τη ρωμαϊκή αγορά, σε μία εμπορική περιοχή¹⁵⁹ και ότι κατά μήκος του υπήρχαν σημαντικά κτίσματα συνδεδεμένα με τον Καίσαρα και τον Αύγουστο, όπως το *Comitium*, η *Basilica Pauli*, η *Curia Julia*. Αυτή η άποψη βασίζεται στον Λίβιο (1.19.2), ο οποίος αναφέρει πως ο ναός του *Ianus Geminus* βρισκόταν *ad imum Argiletum* ή *circa infimum Argiletum*. Επομένως, η αναφορά σε αυτό μπορεί να σχετίζεται και με τον ναό του Ιανού, θεότητας ιδιαίτερα σημαντικής στην αυγούστεια εποχή,¹⁶⁰ ιδιαίτερα αν αναλογιστεί κανείς πως ο Αύγουστος τόνιζε ιδιαίτερα το γεγονός ότι επί της εξουσίας του έκλεισαν τρεις φορές οι πόρτες του Ιανού στη Ρώμη (RG 13).

Ωστόσο, ο όρος *Argiletum* μπορεί να αναφερόταν στην ευρύτερη περιοχή ανάμεσα στον Καπιτώλιο και τον Κιρίνο λόφο (Cic., *Ad Att.* I, 14, 7; XII, 32, 3; *Martial.* I, 2; 3, 1-2; 117, 1-8; 11, 17, 1-3).¹⁶¹ Ένας κεντρικός δρόμος (πιθανότατα αυτός στον οποίον αναφέρεται ο Λίβιος) χώριζε τη συνοικία σε δύο μέρη: στην εμπορική, όπου υπήρχαν καταστήματα, και την αστική, όπου υπήρχαν ιδιόκτητα σπίτια.¹⁶² Με την περιοχή αυτή σχετίζεται και το *forum Caesarium*, το οποίο εκτεινόταν από το *Argiletum* προς το *Atrium Libertatis*. Κατά τον

¹⁵⁶ Papaioannou (1998) 199-200, (2003) 698-9.

¹⁵⁷ Papaioannou (1998) 200.

¹⁵⁸ Gransden (1976) 129, Fordyce (1977) 243.

¹⁵⁹ Eden (1975) 112, *EV* s.v. “Argileto”, Nash (1968) 151, Richardson (1992) 39.

¹⁶⁰ Fordyce (1977) xvii, Grimal (1948) 350.

¹⁶¹ Tortorici (1991) 34.

¹⁶² Tortorici (1991) 37.

Σουητώνιο (*Jul.* 26.2) ο Καίσαρας αγόρασε την περιοχή έναντι ενός υπέρογκου ποσού. Έτσι, πέρα από το συσχετισμό του με τον Ιανό, ο Αύγουστος σχετίζεται μέσω του θετού του πατέρα με το *Argiletum*. Εξάλλου, στην ίδια περιοχή δίπλα στο *forum* του Καίσαρα, ο Αύγουστος κατασκεύασε τη δική του αγορά.¹⁶³ Και αυτό το μνημείο, λοιπόν, συνυφαίνει παρελθόν και παρόν.

VI. ΤΟ ΚΑΠΙΤΩΛΙΟ

Το Καπιτώλιο ήταν ο χαμηλότερος από τους λόφους της Ρώμης, ωστόσο η σημασία του ήταν ιδιαίτερα μεγάλη για τη ρωμαϊκή πολιτική και θρησκεία. Στον Λίβιο το Καπιτώλιο εμφανίζεται προβεβλημένα σε δύο ιστορίες. Η πρώτη αφορά την προδοσία της Ταρπηίας (1. 11. 5-9) και τη συνακόλουθη μάχη Σαβίνων και Ρωμαίων. Η δεύτερη την κατάληψη της Ρώμης από τους Γαλάτες (5.39.9 – 5.40.6), αλλά και τον θάνατο του Μάρκου Μανλίου (5. 47 – 6.20.13-14). Το Καπιτώλιο ήταν ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς αποτελούσε φυσικό οχυρό, αλλά και το μόνο μέρος της Ρώμης το οποίο δεν είχε πέσει ποτέ στα χέρια των εχθρών από τη στιγμή που εντάχθηκε στο οικοδομικό συγκρότημα της Ρώμης, πυρήνας της οποίας ήταν αρχικά ο Παλατίνος λόφος.

Στην αφήγηση του Λιβίου το Καπιτώλιο αποτελεί τον χώρο, όπου έπειτα από την ίδρυση του ναού του *Jupiter Feretrius* από τον Ρωμόλο εναποτίθεντο τα όπλα των εχθρών μετά τις νίκες στις μάχες (1.10.5), ενώ αποτελεί σε όλη τη διάρκεια της αφήγησης την «κεφαλή» της Ρώμης, το σημείο από όπου οι στρατηγοί αναχωρούν για το πεδίο της μάχης και το σημείο όπου τερματίζει παραδοσιακά ο θρίαμβος.¹⁶⁴ Επιπλέον, το Καπιτώλιο φαίνεται να αποτελεί και έμβλημα της ρωμαϊκής ταυτότητας, τουλάχιστον όπως την αντιλαμβάνεται ο Λίβιος (5.53.7), αφού στην προσπάθειά του να μεταπείσει τους Ρωμαίους από το να μετοικήσουν στους Βεήους, ο Κάμιλλος τους λέει πως η απομάκρυνση από το Καπιτώλιο θα σημαίνει πως κάποιος άλλος θα μπορεί να διεκδικήσει τη δική τους *Romanitas*.¹⁶⁵

Τέλος, το Καπιτώλιο γίνεται το σκηνικό στο οποίο πραγματοποιείται η αφήγηση της ανόδου και πτώσης του Μάρκου Μανλίου, ο οποίος κατά τη γαλατική επιδρομή υπερασπίστηκε και έσωσε το Καπιτώλιο. Στη συνέχεια, ωστόσο, κατηγορήθηκε για

---

¹⁶³ Kondratieff (2015) 198.

¹⁶⁴ Jaeger (2015) 68.

¹⁶⁵ Edwards (1995) 47, Rea (2007aa) 48.

δημαγωγική συμπεριφορά και κατακρημνίστηκε από την *Tarpeia sedes*, με την ιστορία να αποτελεί ένα σχόλιο στην κατάχρηση της δύναμης και τον χειρισμό της εξουσίας.¹⁶⁶

Ο Βιργίλιος αναφέρεται σε πρώτη φάση στο Καπιτώλιο με την ονομασία *Tarpeiam sedes*. Πρόκειται, φυσικά, για έναν ακόμη αναχρονισμό, ο οποίος ανακαλεί τις ιστορίες της Ταρπηίας και του Μάρκου Μανλίου. *Tarpeius mons* ήταν η πρώτη ονομασία του Καπιτωλίου και διατηρήθηκε μέχρι τη στιγμή που κατά την οικοδόμηση του ναού του Δία από τον Ταρκίνιο βρέθηκε ένα ανθρώπινο κεφάλι και έδωσε στο λόφο το όνομα Καπιτώλιο (Liv. 1.55.5-6) με το όνομα *saxum/ rupes Tarpeia* να εξακολουθεί να χρησιμοποιείται μόνο για τον βράχο της Ταρπηίας.¹⁶⁷ Από το βράχο της Ταρπηίας οι Ρωμαίοι πετούσαν όσους είχαν κατηγορηθεί για προδοσία. Έτσι το *Argiletum* και ο βράχος της Ταρπηίας συνδέονται στενά μεταξύ τους.¹⁶⁸ Στο σημείο αυτό, λοιπόν, ο Βιργίλιος παραθέτει μία σειρά μνημείων που ανακαλούν «μνημειώδεις» προδοσίες και την τιμωρία τους. Σε αντίθεση, όμως, με τις προδοσίες του Μανλίου και της Ταρπηίας, οι οποίες ήταν πράγματι μνημειώδεις, η υποτιθέμενη προδοσία του Άργου δεν εμφανίζεται πουθενά στη λογοτεχνία πριν τον Βιργίλιο. Ωστόσο είναι η μόνη που αναλύεται διεξοδικά. Πέραν από το ότι εκπληρώνει το καλλιμάχιο ιδανικό της πρωτοτυπίας, η ιστορία αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς αφορά την προδοσία που διαπράττει όχι ένας Ρωμαίος εναντίον της πατρίδας του, αλλά ένας ξένος, ο οποίος έχει ευεργετηθεί από την πόλη. Διαλέγεται, κατά συνέπεια, με δύο σημαντικούς πυλώνες της ρωμαϊκής σκέψης, οι οποίοι απασχόλησαν και την πολιτική προπαγάνδα της εποχής: τη συμπεριφορά απέναντι στους ξένους και τα όρια της *clementia*.¹⁶⁹ Έτσι, η Ρώμη είναι μεν μια πόλη ανοιχτή στους ξένους (*Asylum*), αλλά όχι σε όλους. Όσοι αρνούνται να αφομοιώσουν τις ρωμαϊκές αξίες ή όσοι προσπαθούν να οικειοποιηθούν την πόλη προς όφελός τους τιμωρούνται (*Tarpeia Sedes, Argiletum*). Ο περιορισμός αυτός, ο οποίος τίθεται εδώ από το Βιργίλιο, αποτρέπει το Άσυλο (και κατ' επέκταση τη Ρώμη) από το να γίνει χώρος υπόθαλψης εγκληματιών.¹⁷⁰ Η πόλη χαρακτηρίζεται από ισχυρό αίσθημα δικαίου, χάρη στο οποίο έχει καταφέρει να γίνει υπερδύναμη.

¹⁶⁶ Jaeger (1997) 77.

¹⁶⁷ Nash (1968) 409, Richardson (1992) 68-9, 377-8, *EV* s.v. “Campidoglio”, Williams (1998) 251, Edwards (1995) 70.

¹⁶⁸ Paschalis (1997) 283, Papaioannou (1998) 200.

¹⁶⁹ Σύμφωνα με τη Welch (2005) 115 οι αναπαραστάσεις στο οικιστικό σύμπλεγμα του Παλατινού Απόλλωνα περιλάμβαναν μυθολογικές ιστορίες με θέμα την εκδίκηση και την αντιμετώπιση του επικίνδυνου ξένου. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι οι απεικονίσεις του Ηρακλή, αλλά και η απεικόνιση του μύθου των Δαναΐδων στο *porticum* του ναού του Παλατινού Απόλλωνα, όπως την περιγράφει το βιβλίο του Οβιδίου στα *Tr.* 3.1.60-63.

¹⁷⁰ Την ερμηνεία αυτή σχετικά με το Άσυλο υιοθετεί, όπως θα δούμε στο δεύτερο κεφάλαιο, ο Οβίδιος στο 2^ο βιβλίο των *Fasti*.

Η αναφορά στην Ταρπηία δε γίνεται εκτενέστερη και ο μύθος απλώς και μόνο υπονοείται. Αυτό που φαίνεται να ενδιαφέρει τον Βιργίλιο είναι η τοπογραφική σύγκριση του Καπιτωλίου της εποχής του Ευάνδρου με αυτό της εποχής του Αυγούστου. Πίσω στην εποχή που ο Αινείας επισκέφτηκε τη Ρώμη το Καπιτώλιο ήταν ένας βράχος ακατοίκητος γεμάτος πυκνή βλάστηση (*silvestribus horridis dumis*). Οι Αρκάδες πιστεύουν πως ο τόπος κατοικείται από κάποιον θεό, χωρίς να είναι σίγουροι ποιος είναι αυτός. Ο Ευάνδρος μάλιστα υποστηρίζει πως κάποιοι πιστεύουν ότι είδαν τον ίδιο τον Δία με τον κεραυνό να κουνάει την ασπίδα του. Τα παραπάνω λόγια ο Ευάνδρος τα παραθέτει σε ευθύ λόγο, μιλώντας δια στόματος της κοινότητάς του. Αντίθετα ο Βιργίλιος σχολιάζει πως στην εποχή του το Καπιτώλιο ήταν *aurea*, χρυσό.

Όλα τα παραπάνω έχουν ιδιαίτερη σημασία για τη διαμόρφωση της ιστορικής μνήμης. Το σημείο όπου οι Αρκάδες πιστεύουν ότι κατοικείται από τον Δία, είναι το ίδιο σημείο όπου ο Ρωμύλος αργότερα θα τοποθετήσει τα *spolia opima* και ήταν αφιερωμένο στον πατέρα των θεών.¹⁷¹ Πράγματι, πάνω στον λόφο του Καπιτωλίου υπήρχαν τρεις ναοί του Δία: ο ναός του Jupiter Feretrius, ο ναός του Jupiter Optimus Maximus και ο ναός του Jupiter Tonans. Ο Αύγουστος έχει συνδέσει το όνομά του και με τους τρεις αυτούς ναούς. Ο πρώτος ναός του Δία που χτίστηκε στο Καπιτώλιο ήταν ο Jupiter Feretrius από τον Ρωμύλο με στόχο να φυλάξει τα *spolia opima*. Ο ναός αυτός είχε παραμεληθεί, μέχρι που τον ανακαίνισε ο Αύγουστος το 31 π.Χ. (Liv. 4.20.7). Ο ναός του Jupiter Optimus Maximus ιδρύθηκε από τον Ταρκίνιο Πρίσκο και ανακαινίστηκε πολυτελώς από τον Αύγουστο, ο οποίος όμως αρνήθηκε να βάλει το όνομά του (RG 20). Σε αυτόν λατρευόταν η προστάτιδα τριάδα της Ρώμης: ο Jupiter, η Juno και η Minerva. Ο χαρακτηρισμός του βράχου με το επίθετο *aurea* μπορεί να παραπέμπει στη χρυσή οροφή του ανακαινισμένου από τον Αύγουστο ναού και αποτελεί πρόληψη του μεγαλείου της πόλης.¹⁷² Ήταν εκεί που ο *princeps* έφτασε θριαμβευτής το 29 π.Χ. μετά τη ναυμαχία στο Άκτιο. Τέλος, ο ναός του Jupiter Tonans ήταν αφιερωμένος στον Δία από τον ίδιο τον Αύγουστο, επειδή σώθηκε από το χτύπημα κεραυνού το 26 π.Χ. Δεν επρόκειτο για ναό μεγάλου μεγέθους, αλλά η ποιότητα της κατασκευής και της διακόσμησης, καθώς και η τοποθέτησή του στην είσοδο του Καπιτωλίου τον ξεχώριζαν και δημιουργούσαν μία διαλεκτική αντίθεσή του με τον ναό του Jupiter Optimus Maximus, ένα συναγωνισμό τον οποίο ο Αύγουστος έμμεσα ενίσχυε.¹⁷³ Η εικόνα του Δία με τον κεραυνό που δίνει ο

¹⁷¹ Papaioannou (1998) 200, (2003) 699.

¹⁷² Gransden (1976) 130, Rea (2007a) 93.

¹⁷³ Galinsky (1996) 216. Βλ. και Suet. *Aug.* 91.2 όπου ο αυτοκράτορας βλέπει στον ύπνο του τον Δία να παραπονιέται ότι ο νέος ναός που ο Αύγουστος έχτισε «κλέβει τη δόξα» του παλιού. Ο Αύγουστος απαντά πως ο

Ευάνδρος στην περιγραφή του πιθανότατα να αποτελεί υπαινιγμό στον ναό του Jupiter Tonans.¹⁷⁴ Με τον τρόπο αυτό η μεταγενέστερη οικιστική διαρρύθμιση και επέκταση της Ρώμης φαίνεται εγγεγραμμένη ήδη στην τοπογραφία του Pallanteum, το οποίο αποτελεί ένα εμβρυικό στάδιο της Ρώμης του Αυγούστου. Στην περίπτωση του Καπιτωλίου ο Δίας ήταν ανιμιστικά παρών πολύ πριν χτιστεί οποιοσδήποτε ναός προς τιμήν του.¹⁷⁵

Η διαφορά μεταξύ του ακατοίκητου και πρωτόγονου Καπιτωλίου και του «χρυσού» Καπιτωλίου της εποχής του Αυγούστου ανακλά πράγματι την αλλαγή που υπέστη ο βράχος με τα χρόνια, αλλαγή παράλληλη με αυτή της λατρείας του Δία στη Ρώμη και του πώς την αντιλαμβάνονταν οι Ρωμαίοι. Γι' αυτούς ο Δίας πέρα από θεός του ουρανού και του καιρού ήταν εγγυητής της προόδου για τη ρωμαϊκή κοινωνία, ο θεός - σωτήρας της Ρώμης υπεύθυνος για τη γονιμότητα του εδάφους της και ικανός να επέμβει προσωπικά προωθώντας το συμφέρον της κοινότητας και προωθώντας την ευδαιμονία της.¹⁷⁶ Επομένως, η κατάσταση του Καπιτωλίου, ως κατοικίας του Διός στη Ρώμη, αποτελούσε σύμβολο της προόδου και της δύναμης της πόλης.¹⁷⁷ Το αγροτικό Καπιτώλιο της εποχής του Ευάνδρου αντιπροσωπεύει μία Ρώμη στις απαρχές της, η οποία ακόμη δεν έχει εκπληρώσει το πεπρωμένο της. Αντίθετα, το χρυσό Καπιτώλιο της εποχής του Αυγούστου με τα εντυπωσιακά κτίσματα παραπέμπει στην εκπλήρωση των πεπρωμένων και στην παντοδυναμία της πόλης, που έχει καταστεί πια πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας.

Στην πορεία υλοποίησης του σχεδίου αναδιαμόρφωσης της μνήμης των Ρωμαίων, ο Αύγουστος προσπάθησε να ανανοηματοδοτήσει τη σχέση του Δία με το Καπιτώλιο, αποφεύγοντας ωστόσο την προσωπική του προβολή. Αρχικά, ο Δίας εορταζόταν ως προστάτης των επιτυχιών του Αυγούστου, αλλά από τη στιγμή που η ειρήνη θεμελιώθηκε ο Δίας συνδέθηκε με την προστασία του ίδιου του Αυγούστου και των θεσμών της *res publica* που ο ίδιος αποκατέστησε.¹⁷⁸ Τώρα οι Ρωμαίοι μπορούσαν να αντιληφθούν τα παλαιότερα κτίσματα του Καπιτωλίου, τα οποία ο Αύγουστος ανακαίνισε δίνοντάς τους πολυτελή και επιβλητική μορφή, ως την απόδειξη πως ο *princeps* ήταν ορισμένος από τα πεπρωμένα να καταστεί προστάτης της πόλης.¹⁷⁹ Με την οικοδόμηση του ναού του Jupiter Tonans και τη σύνδεσή του με την προσωπική του σωτηρία ο Αύγουστος δημιουργεί έναν νέο

ναός αυτός δεν είναι τίποτα παρά ο φύλακας της εισόδου στον ναό του Jupiter Optimus Maximus και την επόμενη μέρα κρεμά καμπανάκια από τα αετώματα του καινούριου ναού.

¹⁷⁴ Eden (1975) 113, Grimal (1951) 57.

¹⁷⁵ Gransden (1976) 130, Binder (1971) 129.

¹⁷⁶ Rea (2007a) 51-2.

¹⁷⁷ Rea (2007a) 52, Binder (1971) 126.

¹⁷⁸ Rea (2007a) 58.

¹⁷⁹ Rea (2007a) 61.

συμπληρωματικό ρόλο του Δία στη Ρώμη, ο οποίος δεν έχει προγενέστερες συνδέσεις με κανέναν προηγούμενο ηγέτη¹⁸⁰ (όπως λ.χ. ο Jupiter Feretrius με τον Ρωμύλο ή ο Jupiter Optimus Maximus με τους στρατηγούς που επιτύγχαναν θριάμβους). Οι ιδιότητες του Δία ως προστάτη της πόλης και ως προστάτη του ηγέτη συνενώνονται, και πιθανότατα αποκτούν και μία σχέση αιτίου - αιτιατού μεταξύ τους: η προστασία του ηγέτη είναι απαραίτητη για την ευημερία της πόλης. Πράγματι, την εποχή του Αυγούστου πολλές φορές δε φαίνεται να υπάρχει διάκριση μεταξύ του Jupiter Optimus Maximus και του Jupiter Tonans, με το προσωνύμιο του δευτέρου να είναι και το περισσότερο αγαπητό,¹⁸¹ ενώ ο ίδιος ο Αύγουστος αντιμετωπίζεται ως απεσταλμένος του Δία στη Γη (Hor. C. 1.12.49, 3.5.1-4) υπεύθυνος για την εκπλήρωση της θεϊκής υπόσχεσης της ρωμαϊκής κυριαρχίας.¹⁸²

Επιπλέον, ο Αύγουστος ενίσχυσε τη σύνδεση του Ρωμύλου με το Καπιτώλιο οικοδομώντας μία δεύτερη καλύβα του Ρωμύλου πάνω στον λόφο. Κατά τη Rea (2007a: 55) η κίνηση αυτή είχε διττό σκοπό. Αφενός, ενίσχυε το ρόλο του Καπιτωλίου ως βασικού κέντρου της αρχαϊκής ρωμαϊκής θρησκευτικής λατρείας, καθώς στην εποχή του Αυγούστου ο ναός του Απόλλωνα στον Παλατίνο άρχισε να αποκτά περισσότερη δημοτικότητα. Αφετέρου, απομάκρυνε από τον Ρωμύλο διάφορες αρνητικές προεκτάσεις που είχε η σύνδεσή του με τον Παλατίνο λόφο και τη δολοφονία του αδερφού του εκεί. Φυσικά, όπως συμπεραίνει, η προσθήκη αυτή στην τοπογραφία της Ρώμης αποτέλεσε πρόσφορο έδαφος για τους συγγραφείς, καθώς τους εφοδίασε με ένα εύπλαστο υλικό σχετικά με τον ιδρυτικό μύθο της πόλης τους. Υλικό που, όπως θα δούμε παρακάτω, ο Τίβουλλος φαίνεται να αξιοποίησε με τον καλύτερο τρόπο.

VII. *IANICULUM & SATURNIA*

Ο Εύανδρος δείχνει στον Αινεία τα ερείπια των οχυρώσεων του Ιανού και του Κρόνου, τα οποία ήταν ήδη κατεστραμμένα στην εποχή του αποτελώντας τμήμα του απώτερου παρελθόντος του συνοικισμού. Τοποθετούνται χωροταξικά στην περιοχή του Καπιτωλίου, και πρόκειται για δύο κορυφές του λόφου, εκ των οποίων η πρώτη ονομάζεται *Ianiculum* και η δεύτερη *Saturnia*.¹⁸³ Ωστόσο, μπορεί το *Ianiculum* να είναι η περιοχή στην

¹⁸⁰ Rea (2007a) 61, Binder (1971) 132-3.

¹⁸¹ Binder (1971) 132.

¹⁸² Binder (1971) 132-3.

¹⁸³ EV s.v. “Campidoglio”, “Giano”, “Gianicolo”, “Saturno”, Richardson (1992) 205. Για το *Saturnium* ως άλλη ονομασία του Καπιτωλίου βλ. και Rehm (1932) 60.

ανατολική ακτή του Τίβερη πάνω στον ομώνυμο βράχο και να μη συνδέεται με το Καπιτώλιο.¹⁸⁴

Η αναφορά στον Κρόνο και τον Ιανό ανακαλεί την υποδοχή του πρώτου στο βασίλειο του Λατίου από τον δεύτερο και την ειρηνική συνύπαρξή τους. Επομένως, το μοτίβο της φιλοξενίας των εξορίστων και της ενσωμάτωσής τους στην πολιτεία εγγράφεται στην προϊστορία της Ρώμης με διάφορους τρόπους. Έτσι, η φιλοξενία του Ιανού προς τον Κρόνο (Saturnus) ανακλάται στη φιλοξενία του Ευάνδρου προς τον Αινεία και προοικονομεί τη συνεργασία τους για τη θεμελίωση του πολιτισμού και την εγκαινίαση μιας νέας εποχής στην Ιταλία.¹⁸⁵ Ο Saturnus τοποθετείται πρώτος σε μία σειρά εξορίστων, οι οποίοι εξαιτίας κάποιας θεϊκής παρεμβολής βρέθηκαν στο Λάτιο, με τελευταίο και σημαντικότερο τον Αινεία.¹⁸⁶

Σύμφωνα με τον μύθο (βλ. Aug. *Civ. Dei* 7.4) όταν ο Saturnus ήρθε στο Λάτιο, ο Ιανός, ο τότε βασιλιάς της περιοχής, τον υποδέχθηκε και μοιράστηκε το βασίλειό του μαζί του, διατηρώντας ο ίδιος το συνοικισμό στο *Ianiculum* και παρέχοντάς του το Καπιτώλιο. Επομένως, ο Saturnus φαίνεται να προηγείται του Jupiter όχι μόνο στον Όλυμπο, αλλά και στο Καπιτώλιο.¹⁸⁷ Έτσι, το *aureum Capitolium* είναι το πολιτικό κέντρο της *aurea aetas* του Saturnus. Οι δύο θεοί εμφανίζονται και ως αγάλματα στο ναό του Λατίνου. Με τον τρόπο αυτό οι εκδοχές της προϊστορίας της περιοχής υπό την οπτική του Ευάνδρου (ελληνική εκδοχή) και του Λατίνου (λατινική εκδοχή) λειτουργούν συμπληρωματικά.¹⁸⁸ Έτσι αυτό που εκλαμβάνεται ως κοινό παρελθόν των δύο λαών, θα αποτελέσει και τη βάση της συνένωσής τους υπό την καταλυτική επίδραση της άφιξης των Τρώων.

Η αναφορά όμως στη συμβασιλεία του Ιανού και του Saturnus κρύβει και περαιτέρω πολιτικές προεκτάσεις. Ο Binder (1971: 136) τη διαβάζει ως έναν υπαινιγμό στο υπατικό αξίωμα, το οποίο καταλαμβάνονταν πάντοτε από δύο άνδρες. Αναφορά σε αυτό γίνεται και στην ασπίδα, όταν αναφέρονται ο Ρωμύλος και ο Τίτος. Επομένως, η βάση της διπλής υπατίας, ενός κομβικού θεσμού της *res publica*, την οποία ο Αύγουστος διατείνεται ότι αποκατέστησε, θεσμοθετείται κατά τη *Saturnia aetas*. Τέλος, η αναφορά στον Ιανό θυμίζει το σφράγισμα της πόρτας του Ιανού, το οποίο ο Αύγουστος διατρανώνεται ότι πραγματοποίησε.

¹⁸⁴ *EV* s.v. “Gianicolo”, Richardson (1992) 205, Williams (1998) 251, Fordyce (1977) 245. Βλ. και Ov. *Fasti*. 1.241f., όπου ο συνοικισμός του Ιανού τοποθετείται εκεί που βρισκόταν το *Ianiculum* κατά την ιστορική εποχή.

¹⁸⁵ Papaioannou (1998) 201. Βλ. και Paschalis (1997) 284, όπου η σχέση Ιανού –Saturnus χαρακτηρίζεται ως η ιδανική σχέση φιλοξενούμενου - επισκέπτη.

¹⁸⁶ George (1974) 83.

¹⁸⁷ Gransden (1976) 131.

¹⁸⁸ Papaioannou (1998) 201.

Το γεγονός αυτό προφητεύει και ο Δίας (1. 286) και σημαίνει τη μετάβαση στην ειρήνη και, άρα, την ανανέωση της χρυσής εποχής των δύο θεών- βασιλιάδων.¹⁸⁹

VIII. Ο ΠΑΛΑΤΙΝΟΣ ΛΟΦΟΣ

Τελευταίος σταθμός της ξενάγησης του Αινεία στην πρωτο- Ρώμη είναι το σπίτι του Ευάνδρου στον Παλατίνο λόφο, το οποίο πρέπει να βρισκόταν εκεί που αργότερα χτίστηκε το σπίτι του Αυγούστου.¹⁹⁰ Ο Binder (1971: 139) υποστηρίζει ότι το πρότυπο για την περιγραφή της κατοικίας του Ευάνδρου θα πρέπει να είναι η καλύβα του Ρωμύλου στον Παλατίνο λόφο.¹⁹¹ Εκεί βρισκόταν επίσης και το *Lupercal*, ενώ σε αντίθεση με τον Αβεντίνο λόφο που συνδέθηκε με τον Ρέμο, ο Παλατίνος ήταν ο λόφος που συνδέθηκε με τον Ρωμύλο. Στο ίδιο σημείο υπήρχε και η *Scala Caci*, μέσω της οποίας επιτυγχανόταν η πρόσβαση στο *Forum Boarium*.¹⁹² Ο ίδιος ο Αύγουστος διέδιδε ότι γεννήθηκε στον Παλατίνο λόφο (Suet. Aug. 5.2) και από το 36 π.Χ. ξεκίνησε τις οικοδομικές εργασίες εκεί, αφού αγόρασε μεγάλη έκταση γης.

Ο Παλατίνος λόφος στον Λίβιο αποτελεί το πρώτο σημείο της τοπογραφίας της Ρώμης στο οποίο ο ιστοριογράφος εστιάζει κατά τη διήγηση του ιδρυτικού μύθου της πόλης (1.4.4-6). Κατά τη Jaeger (2015: 66) ο Παλατίνος λόφος συνδέεται με όλα τα πρώτα γεγονότα της ίδρυσης της Ρώμης. Με το *Lupercal* (1.5.1-3), τους οιωνούς τους οποίους ο Ρωμύλος έλαβε (1.6.4), ενώ αποτελεί και το πρώτο μέρος της Ρώμης το οποίο αυτός οχυρώνει (1.7.2-3), αλλά και το σημείο απ' όπου θα αποκρούσει την επίθεση των Σαβίνων (1.12.3-9). Αργότερα όσο η Ρώμη επεκτείνεται το πολιτικό κέντρο φαίνεται να μεταφέρεται από τον Παλατίνο στο Καπιτώλιο.

Ο Παλατίνος λόφος μέχρι και την εποχή του Αυγούστου αποτελούταν από ιδιωτικά σπίτια, αλλά και τους ναούς του *Jupiter Stator* (ιδρυμένος από τον Ρωμύλο, βλ. Livy 1.12. 3-7), της *Victoria* (η λατρεία της οποίας καθιερώνεται από τον Ρωμύλο, αλλά φαίνεται να εισάγεται από τον Ευάνδρο, βλ. Dion. Hal. Ant. Rom. 1. 32.5), και της *Magna Mater*. Σημαντικό κτίσμα αποτελούσε και η καλύβα του Ρωμύλου, η οποία λειτουργούσε ως υπόμνηση μιας σειράς στοιχείων παραδοσιακών της ρωμαϊκής ταυτότητας: της *frugalitas*, της

¹⁸⁹ Binder (1971) 137.

¹⁹⁰ Gransden (1976) 30, Richardson (1992) 281, Fordyce (1977) 246, Rea (2007a) 90, Morwood (1991) 218-9.

¹⁹¹ Cf. Rea (2007a) 94.

¹⁹² Richardson (1992) 281.

διαρκούς στρατιωτικής επέκτασης, αλλά και της πολυπολιτισμικότητας που αποτελεί κλειδί στην επιτυχία της πόλης.¹⁹³

Ο Αύγουστος διαμορφώνει ένα ενιαίο οικιστικό πρόγραμμα στον Παλατίνο λόφο, τον οποίο χρησιμοποιεί ως κέντρο της πολιτικής του. Το σημαντικότερο κτίσμα ήταν ο ναός του Απόλλωνα Παλατίνου, για την οικοδόμηση του οποίου ο Οκταβιανός παραχώρησε ένα κομμάτι του σπιτιού του, το οποίο είχε καταστραφεί από κεραυνό.¹⁹⁴ Ο ναός αφιερώθηκε το 28 π.Χ. στον Άκτιο Απόλλωνα και η σημασία του για την αυγούστεια πολιτική υπαγορεύεται από τη μεταφορά σε αυτόν των Σιβυλλικών χρησμών, οι οποίοι έως τότε φυλάσσονταν στον ναό του Iupiter Optimus Maximus στο Καπιτώλιο.¹⁹⁵ Ο ναός ήταν συνδεδεμένος με το σπίτι του Αυγούστου, στην πόρτα του οποίου ήταν κρεμασμένη η *corona civica* και δύο φύλλα δάφνης. Η σύνδεση αυτή αποτελεί σύμβολο της στενής σχέσης μεταξύ του προστάτη-θεού Απόλλωνα και του προστατευόμενου-ηγέτη Αυγούστου. Κατά τον Zanker (1988: 51) το σπίτι και ο ναός έμοιαζαν να ανήκουν στο ίδιο οικοδομικό σύμπλεγμα, χαρακτηριστικό στο οποίο ο *princeps* μιμήθηκε τους ελληνιστικούς βασιλιάδες της Περγάμου και της Αλεξάνδρειας. Με την αναγόρευση του σε *pontifex maximus* το 12 π.Χ. ο Αύγουστος δεν πήγε να ζήσει στην *domus publica*, που βρισκόταν στο forum, αλλά δώρισε ένα κομμάτι του σπιτιού του στην πολιτεία ώστε να μπορέσει να λειτουργήσει ως κατοικία του *pontifex maximus* και έστησε ένα άγαλμα και έναν βωμό της Vesta συνδέοντας το σπίτι του με τη λατρεία της πολιτείας και τους *Penates*.¹⁹⁶

Ο Αύγουστος επιλέγοντας να χτίσει την οικία του στον Παλατίνο λόφο συνδέεται άμεσα με τον πρώτο ιδρυτή της Ρώμης, τον Ρωμύλο, ο οποίος ήταν και ο μόνος βασιλιάς της πόλης που έμενε στον Παλατίνο λόφο.¹⁹⁷ Η σύνδεση τόσο με τον Ρωμύλο όσο και με τον Εϋάνδρο γίνεται και μέσω ενός ακόμη χαρακτηριστικού: της απλότητας της *domus Augustea* (Suet. Aug. 72).¹⁹⁸ Καθώς εισέρχονται στο φτωχικό σπίτι του Ευάνδρου, ο γέροντας βασιλιάς συμβουλεύει τον Αινεία να μιμηθεί το παράδειγμα του Ηρακλή που δέχτηκε τη φιλοξενία του και να περιφρονεί τα πλούτη (8.362-5). Η *frugalitas*, μία από τις παραδοσιακές αρετές των Ρωμαίων, κάνει την εμφάνισή της ήδη από την εποχή του Ευάνδρου και η σύνδεση Ηρακλή και Αινεία η οποία επιχειρήθηκε ήδη από το επεισόδιο του Ηρακλή και του Κάκου γίνεται τώρα περισσότερο ξεκάθαρη, ενώ παράλληλα εγγράφεται και ένας υπαινιγμός για την

¹⁹³ Rea (2007a) 36.

¹⁹⁴ Binder (1971) 139.

¹⁹⁵ Binder (1971) 140, Wardle (2014) 248.

¹⁹⁶ Binder (1971) 140, Cooley (2009) 148.

¹⁹⁷ Richardson (1992) 281.

¹⁹⁸ Wardle (2014) 454, Camps (1969) 140-1, Fordyce (1977) xxvii, Putnam (1965) 105.

αποθέωση του Αινεία και την αναμενόμενη αποθέωση του Αυγούστου.¹⁹⁹ Ο Αινείας ακολουθεί το παράδειγμα του ήρωα, το ίδιο και ο Αύγουστος. Το λιτό του ενδιαίτημα έρχεται σε αντίθεση με τις κατοικίες άλλων επιφανών Ρωμαίων στον Παλατίνο²⁰⁰ ή σε πολυτελείς περιοχές της Ρώμης όπως οι Καρίνες, οι οποίες αναφέρονται παρακάτω στην περιγραφή του Βιργιλίου μαζί με την αγορά ως μέρη όπου την εποχή του Ευάνδρου υπήρχαν βοσκοτόπια.

Οι Καρίνες,²⁰¹ στα δυτικά του Εσκιλίνου, ήταν ήδη από τα ύστερα ρεπουμπλικανικά χρόνια μία αριστοκρατική συνοικία, όπου διέμεναν επιφανείς πολιτικοί άνδρες και η αναφορά τους εδώ αμέσως μετά τη λιτή κατοικία του Ευάνδρου πιθανώς να υποκρύπτει μια αντίθεση. Αυτό μπορεί να ενισχυθεί από το γεγονός ότι στις Καρίνες βρισκόταν και το σπίτι του Μάρκου Αντωνίου.²⁰² Κατά συνέπεια, ο Αύγουστος αποδεικνύεται θιασώτης της *frugalitas* και, άρα, ο κατάλληλος ηγέτης που θα οδηγήσει στην ευημερία της πόλης. Τα μέρη που στην εποχή του Ευάνδρου ήταν βοσκοτόπια και δάση, την εποχή του Αυγούστου θα αποκτήσουν συμβολικό και λειτουργικό ρόλο τονίζοντας μέσω της επιβλητικότητάς τους την παντοδυναμία της Ρώμης και το πεπρωμένο της ως κοσμοκράτειρας δύναμης. Ωστόσο, οι ηγέτες της πόλης εξακολουθούν να παραμένουν πιστοί στις αρχές που υπαγόρευαν αυτήν ακριβώς τη δυνατότητα της Ρώμης να κατακτήσει τον κόσμο. Η ολιγάρκεια και η περιφρόνηση του πλούτου προς ίδιον όφελος αποτελεί μία από αυτές. Γι' αυτό και ο Αύγουστος τονίζει σε μεγάλο βαθμό στις *Res Gestae* (RG 15-18) του το πώς διαχειρίστηκε την προσωπική του περιουσία προς όφελος του λαού και όχι με στόχο να αυξήσει τα δικά του κέρδη.

IX. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο Βιργίλιος στο 8^ο βιβλίο της *Αινειάδας* ξεναγεί τον ήρωά του στα μνημεία του Pallanteum και τον σύγχρονό του αναγνώστη σε ένα παλίμψηστο της Ρώμης. Ο Αινείας εμφανίζεται να συλλέγει πληροφορίες για τις απαρχές του Λατίου και της Ρώμης, ενώ παράλληλα μυείται στο ιδανικό της *frugalitas*, βασικό χαρακτηριστικό της κοινωνίας του Ευάνδρου, αλλά και στοιχείο το οποίο πρέπει ο ήρωας να υιοθετήσει καθώς απεκδύεται την τρυφή τρωική του ταυτότητα.²⁰³

---

¹⁹⁹ Camps (1969) 140.

²⁰⁰ Wardle (2014) 453.

²⁰¹ *EV* s.v. “Carine”.

²⁰² Fordyce (1977) 246.

²⁰³ Papaioannou (1998) 202, Rea (2007a) 84.

Όλα τα μνημεία τα οποία αναφέρονται ή υπονοούνται συνδέονται με έναν ή περισσότερους τρόπους, όπως εξετάστηκε, με τον Αύγουστο. Η σύνδεση αυτή μπορεί να γίνεται είτε σε σχέση με το ίδιο το μνημείο είτε σε σχέση με τον ιδρυτή του. Έτσι, η *Ara Maxima* συνδέεται με τον Αύγουστο μέσω του θριάμβου του, αλλά και της διασύνδεσής του με τον Ηρακλή. Η *porta Carmentalis*, το *Lupercal*, το *Ianiculum*, το Καπιτώλιο και ο Παλατίνος λόφος είχαν ενταχθεί στο οικιστικό πρόγραμμα του Αυγούστου. Ακόμη και το *Argiletum* συνδέεται με τον Αύγουστο, καθώς στην εποχή του Αυγούστου κατά μήκος του υπήρχαν πολύ σημαντικά κτήρια, αλλά και αποτέλεσε τον χώρο που φιλοξένησε το *Forum* του ίδιου και του θετού του πατέρα. Η Ρώμη που περιγράφει ο Βιργίλιος στο 8^ο βιβλίο της *Αινειάδας* σχετίζεται στενά με τη Ρώμη της εποχής του.

Ωστόσο μπορεί να εντοπιστεί και μία ακόμη σχέση μεταξύ του οικιστικού προγράμματος του Αυγούστου και της περιγραφής του Βιργιλίου και αυτή αφορά το χειρισμό των μνημείων. Οι αναχρονισμοί που κάνει ο ποιητής σε διάφορες περιπτώσεις και η ελευθερία του στον χειρισμό των διάφορων μυθολογικών στοιχείων στην οικοδόμηση μίας νέας ταυτότητας για την πόλη μπορούν να συσχετιστούν με τις αλλαγές που έκανε ο Αύγουστος στις ημερομηνίες εορτασμού των διάφορων μνημείων. Αποτελούσε πάγια πρακτική του *princeps* να μεταφέρει τις ημέρες εορτασμού πολλών από τους ναούς που ο ίδιος είχε ανακαινίσει, έτσι ώστε να συμπίπτουν με σημαντικές επετείους για την αυγούστεια πολιτική.²⁰⁴ Με τον τρόπο αυτό δημιουργείται τόσο στην πολιτική όσο και στη λογοτεχνία ένας νέος τοπογραφικός χάρτης, ο οποίος επηρεάζει τη μνήμη των Ρωμαίων για την πόλη τους και κατ' επέκταση την ταυτότητά τους.

Η περιγραφή του Βιργιλίου δημιουργεί μία εναλλακτική αφήγηση, η οποία συνδέει την Αρκαδία και την Τροία στη Ρώμη σε μία ενότητα στην οποία οι εξωτερικές επιδράσεις σε συνδυασμό με την πλούσια πολιτιστική κληρονομιά της Ρώμης κατέχουν εξίσου σημαντική θέση.²⁰⁵ Παρελθόν, παρόν και μέλλον μπλέκονται αρμονικά μεταξύ τους και η πόλη αποκτά μία αίσθηση παλίμνηστου. Πόλεις χτίζονται η μία πάνω στα ερείπια της άλλης, χρησιμοποιώντας την ίδια τοποθεσία και αξιοποιώντας το παρελθόν. Δημιουργείται έτσι μία ιστορική γραμμή ηρώων- ιδρυτών, αλλά και εχθρών τους, η οποία οδηγεί στην εγκαθίδρυση της αυγούστειας ηγεμονίας και της ειρήνης.²⁰⁶

---

²⁰⁴ Galinsky (1996) 300.

²⁰⁵ Putnam (1965) 130.

²⁰⁶ Horsfall (2000) 164.

Ο Βιργίλιος διαφοροποιείται ως προς τον Λίβιο, καθώς ενισχύει την ελληνικότητα των μνημείων τα οποία περιγράφονται και στους δύο συγγραφείς, δίνοντας μεγαλύτερη έμφαση στην πολυπολιτισμικότητα ως απαραίτητο στοιχείο της ρωμαϊκής ταυτότητας. Παράλληλα, ακολουθεί μία εντελώς αντίθετη τοπογραφική ταξινόμηση. Ενώ στην πρώτη πεντάδα του Λιβίου η εικόνα της Ρώμης επεκτείνεται από τον Παλατίνο Λόφο προς το Καπιτώλιο, ο Βιργίλιος ακολουθεί μία περισσότερο γραμμική πορεία από την *Ara Maxima* στον Παλατίνο Λόφο, με ελάχιστες παρεκκλίσεις από αυτή τη γραμμικότητα (π.χ. *Ianiculum*, *Saturnum*).

Ως προς τη ρωμαϊκή ταυτότητα η περιγραφή αυτή του Βιργιλίου επιτυγχάνει τρεις στόχους. Αφενός μεταφέρεται η σύζευξη του ελληνικού με το ρωμαϊκό στοιχείο στη βάση της ρωμαϊκής προϊστορίας. Αυτό επιτυγχάνεται τόσο με την επιλογή του Ευάνδρου ως ξεναγού και ιδρυτή της πρωτο-Ρώμης όσο και με μνημεία όπως η *Ara Maxima*, η *Porta Carmentalis*, το *Asylum*, το *Lupercal* ή και το *Argiletum*. Η σύζευξη αυτή στις απαρχές της Ρώμης είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς δίνει τέλος στις συζητήσεις του 2^{ου} αιώνα π.Χ. σχετικά με την αντιμετώπιση της ελληνικής επιρροής στη ρωμαϊκή ταυτότητα οδηγώντας σε μία τελική συμφιλίωση. Ελληνικό και ρωμαϊκό στοιχείο είναι αναπόσπαστα δεμένα και οποιαδήποτε προσπάθεια διαχωρισμού τους θα επιφέρει πλήγμα στο ρωμαϊκό κατασκεύασμα. Επιπλέον, το μέλλον της Ρώμης φαίνεται προδιαγεγραμμένο. Κάθε κτίσμα σε αυτή από τις απαρχές της ενέχει μέσα του αναφορές στο μέλλον και τον Αύγουστο. Φαίνεται, επομένως, η οικοδόμηση της πόλης να εξυπηρετεί μία τελεολογική περιγραφή, η οποία εκπληρώνεται με τη διακυβέρνηση του Αυγούστου μετά την επικράτησή του επί του Αντωνίου. Στη βάση της ρωμαϊκής ταυτότητας πέραν του ελληνικού στοιχείου εμφανίζεται και το *imperium*, η πόλη εμφανίζεται ως εγγενώς προορισμένη να κυριαρχήσει στον κόσμο εγκαινιάζοντας τη χρυσή εποχή. Τέλος, το *Pallanteum* λειτουργεί ως *exemplum* πόλης εγγράφοντας στην ταυτότητα της πόλης τόσο την τοπογραφία όσο και τις παραδοσιακές ρωμαϊκές αρετές της *pietas*, *frugalitas*, *virtus*, και *clementia*. Είναι η γέφυρα που ενώνει τον οικισμό του Saturnus με τον οικισμό του Αινεία και θέτει το όραμα μιας χρυσής εποχής και το παράδειγμα της οργάνωσης μιας πολιτείας με αρχές και νόμους. Κατά συνέπεια, τόσο η χρυσή εποχή *per se* όσο και η διοίκηση που βασίζεται στον λόγο, τους νόμους και τις αρχές βρίσκονται εγγεγραμμένες στη Ρώμη τεκμηριώνοντας την αναγόρευσή της σε κοσμοκράτειρα δύναμη.

Ένα ερώτημα, ωστόσο, παραμένει ακόμη: είχε η αφήγηση του Βιργιλίου τη δύναμη να αναδιαμορφώσει τη ρωμαϊκή μνήμη; Ο Βιργίλιος φαίνεται να προσπαθεί να δώσει συνειδητά μνημειακό χαρακτήρα στην αφήγησή του, καθώς το λεξιλόγιο που χρησιμοποιεί ο

ποιητής εμφανίζει τις τοποθεσίες που παρουσιάζει, ακόμη και όσες δεν υπάρχουν την εποχή του Ευάνδρου, σαν να είναι ήδη σημαντικά για την πόλη μνημεία. Έτσι η λατρεία του Ηρακλή χαρακτηρίζεται ως ‘*ex more*’ (8.186) και ‘*imposuit (hanc) veterumque ignara deorum*’ (8.187). Επιλέον η *Ara Maxima* αποκτά μνημειακό χαρακτήρα μέσω της διαχρονίας: ‘*hanc aram loco statuit, quae maxuma semper dicitur nobis et erit quae maxuma semper*’ (8.271-2), ενώ κατά την ξενάγηση στην πρωτο-Ρώμη ο Αινείας ‘*miratur facilisque oculos fert omnia circum/ Aeneas capiturque locis et singula laetus/ exquirisque auditque virum monumenta priorum*’ (8.310-3). Τα όσα βλέπει ο Αινείας χαρακτηρίζονται ήδη ως μνημεία. Η χρήση μνημειακού λεξιλογίου γίνεται περισσότερο πυκνή, καθώς η αφήγηση προχωρά. Στον στίχο 339 ο Αινείας βλέπει την ‘*Carmentalem Romani nomine portam quam memorant*’, το ρήμα *monstrat* επαναλαμβάνεται δύο φορές κατά την παρουσίαση του Ασύλου του *Lupercal* (8.343), αλλά και του *Argiletum* (8.345), ενώ στη συνέχεια εμφανίζονται τα ρήματα *testatur* και *docet* (8.346). Παράλληλα χρησιμοποιείται το ρήμα *referro* για το Άσυλο (8.343) και η έκφραση *de more* για το *Lupercal* (8.344). Ο μνημειακός χαρακτήρας της τοποθεσίας του Καπιτωλίου εξασφαλίζεται από την αντίθεση του χθες και του σήμερα ‘*aurea nunc, olim silvestribus horrida dumis*’ (8.348), αλλά και την παρουσία του επιβλητικού Δία που κρατά την ασπίδα. Τα ερείπια των οικισμών του Ιανού και του Saturnus εμφανίζονται ως *monimenta virorum* (8. 356), ενώ το σπίτι του Ευάνδρου χαρακτηρίζεται ως *tecta* (8. 359) και *sedes* (8.362), με τη δεύτερη ειδικά λέξη να παραπέμπει σε ανάκτορο με το σπίτι του Ευάνδρου και μαζί του τον Παλατίνο λόφο να παρουσιάζονται και αυτά ως μνημεία. Όπως η σύγχρονή του Ρώμη έτσι και η Ρώμη του Ευάνδρου είναι ένας χώρος όπου κάθε σημείο γεννά αναμνήσεις, μία πόλη γεμάτη μνήμη, της οποίας κάθε χώρος είναι εν τη γενέσει του ένα μνημείο.

Με τον παραπάνω τρόπο ο Βιργίλιος προσδίδει ιστορικό βάθος στην τοπογραφία της πρωτο-Ρώμης, αλλά και της Ρώμης της εποχής του. Ο τρόπος που προσεγγίζει τα μνημεία της *Ara Maxima* και της *Porta Carmentalis* λειτουργεί ως υπαινιγμός του ότι κάποιες πτυχές του πολιτισμού του Ευάνδρου επιβιώνουν και στη σύγχρονη Ρώμη.²⁰⁷ Παράλληλα, το γεγονός πως πολλά από τα μνημεία τα οποία ο Βιργίλιος παρουσιάζει εντάσσονται στο πρόγραμμα αναπαλαίωσης και συντήρησης μνημείων του Αυγούστου υποδηλώνει ότι ο ποιητής ακολουθεί τη γραμμή του *princeps* που θέλει τα μνημεία αυτά να είχαν παραμεληθεί. Αν τουλάχιστον κάποια από τα μνημεία ήταν όντως παραμελημένα είναι πιθανόν οι ίδιοι οι Ρωμαίοι της εποχής του ποιητή να μην έχουν σαφώς διαμορφωμένη ή και καθόλου ιστορική

²⁰⁷ Seider (2013) 54.

μνήμη γι' αυτά. Επομένως, ο Βιργίλιος χειραγωγεί και ανασχηματίζει τη μνήμη σχετικά με την τοπογραφία της πόλης μέσω μιας παλιμψηφιστικής χαρτογράφησης της, δίνοντάς της τα χαρακτηριστικά τα οποία αναλύθηκαν παραπάνω.

Ωστόσο, ο μνημειακός χαρακτήρας που προσδίδει στο Pallanteum ο Βιργίλιος δεν αρκεί για να λειτουργήσει αναδιαμορφώνοντας τη μνήμη των Ρωμαίων για την πόλη τους. Για να καταστεί αυτό δυνατό θα πρέπει η αφήγηση που προωθεί ο Βιργίλιος και η οποία εναρμονίζεται με την οικιστική πολιτική του Αυγούστου να γίνει γνωστή στους πολίτες και να αποτελέσει την κυρίαρχη αφήγηση. Αυτό κατέστη δυνατό μέσω της εκπαίδευσης. Η *memoria* ως απομνημόνευση ήταν σημαντικό κομμάτι της ρωμαϊκής εκπαίδευσης, όπως άλλωστε και της αρχαιοελληνικής. Ο μαθητής καλούταν να απομνημονεύσει σημαντικά έργα της λογοτεχνίας, τα οποία διαμόρφωναν την ιστορική και πολιτιστική του μνήμη. Η απομνημόνευση και αναπαραγωγή της *Αινειάδας* ήταν μία κεντρική και πολλές φορές επαναλαμβανόμενη διαδικασία στην εκπαίδευση του μέσου Ρωμαίου πολίτη.²⁰⁸ Επομένως, με το να γίνει το βασικό εγχειρίδιο της εκπαίδευσης στη Ρώμη, η *Αινειάδα* εγγράφεται ως ο κανόνας και αποτελεί τη βασική αφήγηση της ρωμαϊκής προΐστορίας αποκτώντας την *auctoritas* που την καθιστά δημιουργό μνήμης.²⁰⁹

Η τοπογραφία της Ρώμης στην *Αινειάδα*, επομένως, διαμορφώνει με τους τρόπους που αναπτύχθηκαν παραπάνω τη ρωμαϊκή μνήμη και ταυτότητα και τη στρέφει προς την αποδοχή μιας ενότητας των διαφορετικών στοιχείων που συνθέτουν την ταυτότητα της πόλης, αλλά και μιας νομοτελειακής πορείας η οποία εγκαθιδρύει και εξασφαλίζει την παντοδυναμία της και την έναρξη του χρυσού αιώνα του Αυγούστου. Η τομή αυτή που επιτυγχάνεται με το βιργιλιανό έπος αντικατοπτρίζεται και στα μεταγενέστερα έπη. Ο Σίλιος στα *Punica* αναδιατυπώνει το όραμα της Ρώμης του Βιργιλίου αντιστρέφοντάς το,²¹⁰ ενώ πολλοί μεταγενέστεροι συγγραφείς έως και τον Κόριππο (6^{ος} αιώνας) ταυτίζουν την επιστροφή στην *aurea aetas* με τους δικούς τους αυτοκράτορες.²¹¹ Η λογοτεχνία, επομένως, φαίνεται να δρα συμπληρωματικά με τη μνημειακή και οικοδομική πολιτική. Το μνημείο αποτελεί το οπτικό ερέθισμα, ωστόσο είναι η λογοτεχνική αξιοποίησή του, η οποία μπορεί να ανακαλέσει

²⁰⁸ Syed (2005) 14, Edwards (1996) 30.

²⁰⁹ Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται από το ότι υπάρχουν επιγραφές της *Αινειάδας* σε ολόκληρη τη ρωμαϊκή επικράτεια κατά τα αυτοκρατορικά χρόνια (π.χ. στο τείχος του Αδριανού). Βλ. Dench (2005), Hoogma (1959). Ενδιαφέρον είναι να εξεταστεί και ο βαθμός στον οποίο ο ίδιος ο Αύγουστος επηρεάστηκε από αποσπάσματα της *Αινειάδας* (π.χ. την προφητεία του Jupiter ή την παρέλαση των ηρώων) στην κατασκευή του *Forum* του, και κυρίως στην αναπαράσταση των *summi viri*. Δεδομένου ότι το *Forum* παραδόθηκε το 2 π.Χ. και ο Βιργίλιος είχε ήδη πεθάνει 17 χρόνια πριν κάτι τέτοιο δεν είναι απίθανο. Για αναφορές σε αυτή τη θεωρία, χωρίς, ωστόσο, ικανοποιητική τεκμηρίωση βλ. Dench (2005) 13, Gowing (2005) 114.

²¹⁰ Σχετικά με το ζήτημα βλ. Pomeroy (2000).

²¹¹ Galinsky (1996) 100.

διάφορες μνήμες από το οπλοστάσιο της παράδοσης. Το ταξίδι του Αινεία στην πρωτο –
Ρώμη αποτελεί τη μεγαλύτερη απόδειξη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η MEMORIA ROMANA ΣΤΗΝ ΑΥΓΟΥΣΤΕΙΑ ΠΟΙΗΣΗ:

1. ΤΙΒΟΥΛΛΟΣ, 2.5

Ο Τίβουλλος με αφορμή την αναγόρευση του Μεσσαλίνου σε έναν από τους δεκαπέντε ιερείς υπεύθυνους για την ανάγνωση των σιβυλλικών χρησμών (*quindecimviri sacris faciundis*) περιγράφει στη 2.5 την πρωτο-Ρώμη στο πλαίσιο ενός κλητικού ύμνου στον Απόλλωνα. Το ποίημα ξεκινά με μία επίκληση στον Απόλλωνα, τον θεό της ποιητικής έμπνευσης στην επική και καλλιμάχεια παράδοση, επίκληση η οποία καταλήγει στο αίτημα προς τον θεό να καθοδηγήσει τον Μεσσαλίνο στο νέο του καθήκον (στ. 1-18). Στους στ. 19-38 περιγράφεται η πρωτο-Ρώμη και ακολουθεί η προφητεία της Σίβυλλας. Η μάντις προφητεύει το μέλλον του Αινεία, του ιδρυτή της Ρώμης: τη νίκη του στον πόλεμο και, με τη βοήθεια του Απόλλωνα, την ίδρυση μίας μελλοντικής κοσμοκρατορίας (στ. 39-65). Ακολουθεί αναφορά σε μία σειρά κακών οίωνών με την ευχή ο Απόλλωνας να τους θάψει στα νερά του ποταμού (στ. 67-80). Στη συνέχεια περιγράφεται η γιορτή των Parilia (στ. 81-104) και, τέλος, το ποίημα κλείνει με το αίτημα του ποιητή να απαλύνει ο θεός την αγάπη του για τη Νέμεση και με μία επανάληψη του επαίνου προς τον Μεσσαλίνο και τους μελλοντικούς στρατιωτικούς του θριάμβους.

Η μελέτη της 2.5 έχει κυρίως περιοριστεί στο ζήτημα της χρονολόγησης της ελεγείας και το ποσοστό στο οποίο έχει επηρεαστεί από το όγδοο βιβλίο της *Αινειάδας* ή ακόμη και από άλλα έργα του Βιργιλίου. Για τους Buccheit (1965), Ball (1975), Bright (1978: 66-71), Levin (1983: 2000-127) και Murgatroyd (1994: 163-166) ο Τίβουλλος επηρεάστηκε από τον Βιργίλιο, καθώς είχε έρθει σε επαφή με μία περισσότερο ή λιγότερο επεξεργασμένη μορφή του έπους. Αντιθέτως οι Ripsati (1942: 93-4), Cairns (1979: 68) και Della Corte (1984: 247-53) είναι διστακτικοί στο να αποδεχθούν κάτι τέτοιο δεδομένων των διαφορών ανάμεσα στα δύο έργα, αλλά και της παραπλήσιας ημερομηνίας θανάτου των δύο ποιητών. Ωστόσο, οι διαφοροποιήσεις αυτές μεταξύ των δύο ποιητών δεν αποτελούν ισχυρό επιχείρημα εναντίον της επιρροής του Βιργιλίου στον Τίβουλλο, καθώς μπορούν να αιτιολογηθούν κατά τον Bright (1978: 69-70), αν ληφθεί υπόψη το διαφορετικό λογοτεχνικό είδος το οποίο υπηρετούν οι δύο ποιητές, αλλά και οι ποιητολογικοί κανόνες της ελεγείας, οι οποίοι δεν επιτρέπουν παρόμοιο χειρισμό των εθνικών θεμάτων στα δύο είδη. Ο Maltby (2002a), αντίθετα, υποστήριξε ότι ο Τίβουλλος επηρεάστηκε τόσο από τις *Εκλογές* όσο και από τα *Βουκολικά*, και παράλληλα από αρχαιότερες παραδόσεις για την ίδρυση της Ρώμης, όπως για παράδειγμα αυτές που καταγράφονται στον Λίβιο, τον Έννιο, και τις ελληνιστικές *κτίσεις*. Δεδομένων των λεκτικών απηχήσεων της *Αινειάδας* στη 2.5, θεωρώ ιδιαίτερα πιθανή την επιρροή του

Τίβουλλου από τον Βιργίλιο.²¹² Ωστόσο, κανείς θα πρέπει να λάβει υπόψη πως ο Τίβουλλος εγκαινιάζει τη μεταφορά της περιγραφής της πρωτο-Ρώμης στο πεδίο της ελεγείας, γεγονός το οποίο παρέχει στον ποιητή διαφορετικές δυνατότητες ανάπτυξης του θέματος.

Τόσο ο χειρισμός της περιγραφής της πρωτο-Ρώμης από τον Βιργίλιο, όσο και το οικιστικό πρόγραμμα του Αυγούστου και κυρίως η αναπαλαίωση και συντήρηση του Καπιτωλίου φαίνεται πως αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για τον Τίβουλλο,²¹³ ο οποίος εντάσσεται στον λογοτεχνικό διάλογο γύρω από τη μνήμη και ταυτότητα της πόλης και την αναδιαμόρφωση αυτής μέσω της ανασύστασης του παρελθόντος. Στο παρόν υποκεφάλαιο θα εξεταστούν τα σημεία στα οποία ο Τίβουλλος διαφοροποιείται από τον Βιργίλιο με στόχο να διερευνηθεί πώς οι ασυνέπειες αυτές μεταξύ των δύο ποιητών διαμορφώνουν ένα διαφορετικό παρελθόν προς απομνημόνευση.

Σε γενικές γραμμές, η τοπογραφική περιγραφή του Τίβουλλου θα μπορούσε να αφορά οποιοδήποτε μέρος στην Ιταλία οποιοδήποτε χρονική στιγμή, σε αντίθεση με τη ρεαλιστική περιγραφή του Βιργιλίου μιας πόλης που είναι προορισμένη να κατακτήσει τον κόσμο.²¹⁴ Η πρωτο-Ρώμη είναι, όπως και στον Βιργίλιο, μία αγροτική και φτωχή περιοχή, αλλά ο Τίβουλλος δίνει μία ουτοπική εικόνα με μεγαλύτερη έμφαση στη φύση και την αγροτική ζωή. Αντίθετα με τον Βιργίλιο, όπου κατά την περιήγηση στο Pallanteum παρουσιάζεται πληθώρα μνημείων με ποικίλες συνδηλώσεις, στην 2.5 παρουσιάζονται μόνο τρία μνημεία: το Καπιτώλιο, ο Παλατίνος Λόφος και το Velabrum.

Η περιγραφή της πόλης δίνεται στο πλαίσιο ενός σχολίου του ποιητή πριν ακριβώς από την προφητεία της Σίβυλλας. Οι Buccheit (1965), Ball (1983) και Maltby (2002b), μελετώντας τις αναλογίες της ελεγείας με την *Αινειάδα* συνδέουν την προφητεία της Σίβυλλας στον Τίβουλλο με την αντίστοιχη του έκτου βιβλίου του έπους, αλλά και με την προφητεία του Τίβερη στην αρχή του όγδοου βιβλίου της *Αινειάδας*. Ωστόσο, η προφητεία της Σίβυλλας μπορεί να συσχετιστεί και με την αντίστοιχη προφητεία της Καρμέντης στο όγδοο βιβλίο ακριβώς πριν την περιγραφή της πρωτο-Ρώμης. Στους στ. 340-1 της *Αινειάδας* παρατίθεται συνοπτικά από τον ποιητή η προφητεία της Καρμέντης, η οποία αφορά το λαμπρό μέλλον του Αινεία και των απογόνων του. Έπειτα ακολουθεί η ξενάγηση του ήρωα στην μελλοντική πρωτεύουσα. Αντίθετα, στον Τίβουλλο η απεικόνιση του χώρου προηγείται

²¹² Για εκτεταμένες αναλύσεις των διαφόρων ομοιοτήτων στο λεξιλόγιο των δύο ποιητών βλ. Buccheit (1965), Ball (1983) 185-217, Maltby (2002b) 294-5.

²¹³ Rea (2007a) 85.

²¹⁴ Papaioannou (1998) 172, Ball (2007) 39, 47, Rothwell (1996) 831, 834.

μίας εκτενέστατης προφητείας, εμπνευστής της οποίας είναι, όπως και στην περίπτωση της Καρμέντης, ο Απόλλωνας. Η αντιστροφή αυτή δίνει τη δυνατότητα στον Τίβουλλο να αποσιωπήσει τον Εύανδρο και να ακολουθήσει μία διαφορετική εκδοχή, στην οποία το ελληνικό στοιχείο περιθωριοποιείται και η ίδρυση της πόλης αναδεικνύεται σε «ρωμαϊκή υπόθεση». Εφόσον η περιγραφή της πρωτο-Ρώμης έχει πραγματοποιηθεί ήδη πριν την προφητεία, δεν υπάρχει ανάγκη ο Αινείας να ξεναγηθεί στον χώρο και, επομένως, δε χρειάζεται να κατοικεί κάποιος πριν από αυτόν στην περιοχή του Pallanteum, ο οποίος θα επιφορτιστεί με το έργο του ξεναγού. Η μόνη αναφορά στο ελληνικό στοιχείο δίνεται κρυπτικά στον στ. 27 με την αναφορά του Πανός, η λατρεία του οποίου αποδιδόταν, όπως προαναφέρθηκε και στο πρώτο κεφάλαιο, στους Αρκάδες.

Η κυριαρχία του Απόλλωνα σε ολόκληρη σχεδόν την ελεγεία είτε άμεσα είτε έμμεσα (ως θεός – εμπνευστής της Σίβυλλας ή ως καθοδηγητής του Αινεία) φέρνει στο προσκήνιο τον Παλατίνο λόφο, ο οποίος την εποχή του ποιητή είχε συνδεθεί στενά με τον Απόλλωνα και αποτελούσε το κέντρο της οικιστικής πολιτικής του Αυγούστου. Σε αντίθεση, ωστόσο, με τον Βιργίλιο, ο οποίος τοποθετεί στον Παλατίνο την κατοικία του Ευάνδρου, στον Τίβουλλο ο λόφος είναι ακατοίκτητος και αποτελεί βοσκότοπο ('*tunc pascebant herbosa Palatia vaccae*', στ. 25). Πιθανότατα ο Τίβουλλος ήθελε να αποφύγει τις αρνητικές συνδηλώσεις του Παλατινού λόφου, όπως για παράδειγμα την αδελφοκτονία, οι οποίες θα υπογράμμιζαν τη διαρκή μάχη για την εξουσία στη Ρώμη, θα τόνιζαν τους εμφύλιους πολέμους και πιθανόν να επισκίαζαν αρνητικά την εκμετάλλευση του λόφου από τον Αύγουστο προς ίδιον όφελος.²¹⁵ Έτσι, ο Παλατινός λόφος του Τίβουλλου αποτελεί το αντίστοιχο του Καπιτωλίου του Βιργιλίου.

Στο Καπιτώλιο της 2.5 είναι χτισμένες ταπεινές καλύβες ('*et stabant humiles in Iovis arce casae*', στ. 26), ενώ απουσιάζουν εντελώς αναφορές στο όνομα της Ταρπηίας ή του Μανλίου, οι οποίες θα συνέδεαν τον λόφο με ιστορίες προδοσίας της πόλης. Η αναφορά στα ταπεινά σπίτια απηχεί την καλύβα του Ρωμύλου στο Καπιτώλιο, η οποία είχε κατασκευαστεί επί Αυγούστου, ενώ η αναφορά στον λόφο με το προσωνύμιο *arx Iovis* υπαινίσσεται το ναό του *Jupiter Optimus Maximus*.²¹⁶ Τοποθετώντας τον οικισμό της πρωτο-Ρώμης στο Καπιτώλιο ο Τίβουλλος επιδιώκει, επομένως, δύο πράγματα: τη σύνδεση με τον Δία και την αποσιώπηση των βίαιων πτυχών της ίδρυσης της Ρώμης. Ο τερματισμός της εποχής του Saturnus, την

²¹⁵ Rea (2007a) 102. Cf. Ball (2007) 37 όπου υποστηρίζεται ότι αυτή η επιλογή μπορεί να αποτελεί και συγκεκριμένη κριτική από τον ποιητή προς τον Αύγουστο.

²¹⁶ Murgatroyd (1994) 185.

οποία ο Τίβουλλος απαρνείται ως «χρυσή», και η διαδοχή της από την εποχή του Δία φέρνει στη Ρώμη τον *labor*, ο οποίος είναι απαραίτητος για τον εκπολιτισμό των ανθρώπων, κατά τον ποιητή.²¹⁷ Έτσι, η επικράτηση του Iupiter έναντι του Saturnus στο Καπιτώλιο ανέπτυξε τις κατάλληλες προϋποθέσεις για να αναπτυχθεί το μεγαλείο της πόλης. Παράλληλα, το Καπιτώλιο δε συνδέεται, όπως ο Παλατίνος λόφος με την αδελφοκτονία του Ρωμούλου. Η τοποθέτηση της πρωτο-Ρώμης στο Καπιτώλιο σε συνδυασμό με την καλυμμένη αναφορά στον θάνατο του Ρέμου ('Romulus aeternae nondum formaverat urbis moenia, consorti non habitanda Remo', στ. 23-4), δίνει τη δυνατότητα να έλθει στο προσκήνιο μια δεύτερη εκδοχή του μύθου.²¹⁸ Σύμφωνα με αυτή, ο θάνατος του Ρέμου δεν προέκυψε από αδελφοκτονία, αλλά ως απαραίτητη θυσία για την ασφάλεια της πόλης (cf. Ov. *Fasti* 5. 450-74). Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, το ότι η έμφαση από τον Τίβουλλο δίνεται στον Αινεία και όχι τόσο στον Ρωμόλο, διότι ο Τρωικός ήρωας είχε πολύ μεγαλύτερη σημασία για τον Αύγουστο εξαιτίας της σύνδεσής του με την Ιουλία γενιά, σύνδεση που προωθήθηκε ήδη από τον Ιούλιο Καίσαρα,²¹⁹ αλλά και από το γεγονός ότι ο Αινείας δε συνδεόταν με τους εμφυλίους πολέμους, όπως ο Ρωμόλος μέσω της αδελφοκτονίας, αλλά ενσάρκωνε τις παραδοσιακές ρωμαϊκές αρετές, με κυριότερη εκείνη της *pietas*.²²⁰ Φυσικά, ο ρόλος του Ρωμούλου δεν αποσιωπάται καθώς στον στ. 24 είναι αυτός ο οποίος θα χτίσει τα τείχη της πόλης.

Παράλληλα, η τοποθέτηση του συνοικισμού στο Καπιτώλιο υπογραμμίζει τη θρησκευτική και πολιτική ανάπτυξη της πόλης.²²¹ Το Καπιτώλιο από τις απαρχές της Ρώμης είχε σημαντικό ρόλο. Αποτελούσε την κατοικία του Δία, ήταν το μόνο μέρος της πόλης που από τη στιγμή που εντάχθηκε σε αυτή δεν είχε καταληφθεί από εχθρούς και αποτελούσε και τον τελικό προορισμό των Ρωμαίων στρατηγών σε περίπτωση θριάμβων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, όπως αναπτύχθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, να συμβολίζει μετωνυμικά ολόκληρη την πόλη και αργότερα να συνδεθεί με την παντοδυναμία αυτής στο σύνολο των περιοχών τις οποίες ήλεγχε. Με την έμφαση να δίνεται στο Καπιτώλιο και τις ταπεινές απαρχές της Ρώμης, ο Τίβουλλος ενισχύει την εικόνα της *urbs aeterna* (στ. 23): η συγκεκριμένη φράση απαντά στο χωρίο αυτό για πρώτη φορά στη λατινική λογοτεχνία.²²² Η εικόνα που διαγράφεται ενισχύεται από την υποβόσκουσα αντίθεση μεταξύ του παρόντος και του παρελθόντος, όπως δηλώνεται από το *tunc* του στ. 25, από τη διαρκή παρουσίαση της

²¹⁷ Rea (2007a) 97.

²¹⁸ Rea (2007a) 98.

²¹⁹ Cairns (1979) 72, Maltby (2002a) 439.

²²⁰ Cairns (1979) 72.

²²¹ Rea (2007a) 102.

²²² Rea (2007a) 98.

σχέσης της Τροίας και της Ρώμης (στ. 21, 40, 61), αλλά και από την επαναληπτικότητα που υποδηλώνει η εορτή των *Parilia*, η γενέθλιος εορτή της Ρώμης.

Σημαντική στη 2.5 είναι και η ετυμολογία, η οποία αποτελεί μηχανισμό διαμόρφωσης της πολιτισμικής μνήμης μέσω της σύνδεσής της με διάφορους αιτιολογικούς μύθους. Ο Τίβουλλος, σε αντίθεση με τον Λίβιο ο οποίος ετυμολογεί τον Παλατίνο Λόφο από το *Pallanteum*, ακολουθεί έναν διαφορετικό τρόπο προσέγγισης. Το ‘*pascebant herbosa Palatia vaccae*’ στον στ. 25 σε συνδυασμό με το ‘*vagi pastoris*’ (στ. 29) παραπέμπουν κατά τον Cairns (1979: 81) στην ετυμολογία του Παλατινού λόφου από το ρήμα *palare*, που δείχνει την περιπλάνηση των κοπαδιών πάνω στο λόφο. Και στην περίπτωση αυτή ο Τίβουλλος επιλέγει μία δυνατότητα που του επιτρέπει να αποσιωπήσει μια άμεση αναφορά στο ελληνικό στοιχείο των απαρχών της Ρώμης και να αναφερθεί σε αυτό μόνο υπαινικτικά μέσω, όπως προαναφέρθηκε, του Πανός.

Ο τελευταίος τόπος που αναφέρεται είναι το *Velabrum*, ο χώρος ο οποίος βρισκόταν ανάμεσα στον Παλατίνο Λόφο και το Καπιτώλιο και ένωνε το *Forum Boarium* με τη ρωμαϊκή αγορά. Ο Τίβουλλος φαίνεται να ακολουθεί για τον χώρο, ο οποίος δεν κατονομάζεται στην *Αινειάδα*, τη βαρρώνεια ετυμολογία (*De L. L.* 5.44) σύμφωνα με την οποία η ονομασία του χώρου προέκυψε από το *vehendo*. Κατά τον Cairns (1979: 81) αυτό γίνεται εμφανές με τη χρήση του όρου *vecta* στον στ. 36, *pulsa... aqua* (στ. 34) και από το μικρό μέγεθος των βαρκών (*exiguus...linter*, στ. 34). Ο Ellis (1984: 80) προχωρά τον συλλογισμό ακόμη παραπέρα διαβλέποντας στον χειρισμό του συγκεκριμένου τόπου μία προσπάθεια αιτιολογικής ερμηνείας. Στους στ. 35-8, υποστηρίζει, περιγράφεται η νεαρή κοπέλα η οποία συνευρίσκεται ερωτικά με τον εραστή της με αντάλλαγμα ένα πρόβατο και τυρί, δώρα που ανήκουν κατεξοχήν στον βουκολικό κόσμο. Τα δώρα αυτά και η μεταφορά τους διαμέσου του *Velabrum* φαίνεται, συνεχίζει ο Ellis, να αιτιολογούν το γιατί την εποχή του Αυγούστου ο χώρος αποτελούσε την κεντρική αγορά τροφίμων της Ρώμης. Με τον τρόπο αυτό, συμπεραίνει, ο Τίβουλλος φαίνεται να τοποθετεί την ανασύσταση της πρωτο-Ρώμης υπό το πρίσμα του παρόντος.²²³ Η τακτική αυτή ακολουθείται και από τον Βιργίλιο, όταν χειρίζεται ως παλίμνηστο την τοπογραφία της Ρώμης, προβάλλοντας, όπως παρατηρήθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, στοιχεία του μέλλοντος στο απώτερο παρελθόν.

Ένα τελευταίο ζήτημα το οποίο τίθεται κατά τη μελέτη της 2.5 είναι η στάση του ποιητή έναντι του Αυγούστου. Στον Βιργίλιο, η τοπογραφία της πρωτο-Ρώμης, έχει έντονη την

---

²²³ Ellis (1984) 80.

περισσότερο ή λιγότερο άμεση παρουσία του *princeps*, ο οποίος εμφανίζεται ως η προκαθορισμένη από τα πεπρωμένα κλιμάκωση της ανοδικής πορείας της πόλης και της ανάδειξής της σε κοσμοκράτειρα δύναμη. Αντίθετα, στον Τίβουλλο ο Αύγουστος μιλά δια της απουσίας του. Οι Arena (2005: 362-4), Gosling (1987: 336-7) και Rea (2007a: 108) υποστηρίζουν ότι η παρουσία του Αυγούστου υπάρχει μέσω της έμφασης στον Απόλλωνα, ο οποίος αποτελούσε τον προστάτη θεό του, στην αναφορά στους Σιβυλλικούς χρησμούς και στην ειρήνη ('*pax tua*', στ. 105-6). Πράγματι, πολλές φορές ο Απόλλωνας χρησιμοποιούταν ως έμμεση αναφορά στον Αύγουστο (cf. *Aen.* 8.675-713, *Prop.* 4.6, *Suet. Aug.* 70 και 94: '*Apollinis filium existimatum*'). Επιπλέον, ο Αύγουστος ήταν αυτός ο οποίος μετέφερε τα βιβλία των χρησμών στον ναό του Απόλλωνα Παλατίνου το 12 π.Χ. (*Suet. Aug.* 31.1) και θεωρείτο πρωτεργάτης της *pax Augusta*. Στον αντίποδα, οι Riposati (1942: 17, 58-67), Gries (1951: 212), Putnam (1973: 8) και Ball (1981: 137, 2007: 45-6) υποστηρίζουν ότι η αποσιώπηση του Αυγούστου εντός του πλαισίου μιας ελεγείας, η οποία θα μπορούσε να αποτελέσει ιδανική ευκαιρία για τον έπαινο του *princeps*, αποδεικνύει τη δυσαρέσκεια του ποιητή με τις πολιτικές του μονάρχη. Παρόλα αυτά, η έντονη παρουσία του Απόλλωνα σε κομβικά σημεία της ελεγείας (αρχή, μέση, τέλος), αλλά και η αναφορά τόσο σε τοποθεσίες που συνδέονται με τον Αύγουστο όσο και σε άτομα και αξίες οι οποίες έχαιραν της εκτίμησης και αποδοχής του δεν μπορούν να τεκμηριώσουν μία αρνητική στάση προς αυτόν. Εξάλλου, ο Μεσσαλίνος, στον οποίο είναι αφιερωμένη η ελεγεία, ενσαρκώνει αξίες αρεστές στον Αύγουστο, οι οποίες του επέτρεψαν να αναλάβει το αξίωμα για το οποίο τον τιμά ο Τίβουλλος με την ελεγεία του: είναι ευσεβής νέος και ικανός στρατιωτικός. Παράλληλα, φέρει την υπόσχεση να τιμήσει και να αυξήσει τη φήμη του πατέρα του.²²⁴ Το τελευταίο αποτελεί και αναφορά στο καθήκον του Αυγούστου, όπως εκφράζεται από τον ίδιο στις δύο πρώτες παραγράφους των *Res Gestae* ('*Qui parentem meum trucidaverunt, eos in exilium expuli iudiciis legitimis ultus eorum facinus, et postea bellum inferentis rei publicae vici bis acie*' *RG* 2). Η πολιτική αποστασιοποίηση του Τιβούλλου δε θα πρέπει, συνεπώς, να μεταφραστεί ως ποιοτικός χαρακτηρισμός της στάσης του έναντι του καθεστώτος, αλλά ως αξιοποίηση της ελεγειακής σύμβασης που θέλει τον ποιητή αποκομμένο από το *negotium*.²²⁵

Συμπερασματικά, ο Τίβουλλος δανείζεται από τον Βιργίλιο στοιχεία όπως είναι η ταπεινή ζωή των κατοίκων της πρωτο-Ρώμης, η οποία αποτελεί πρότυπο ενάρετης διαβίωσης, αλλά παράλληλα αντιστρέφει αρκετά άλλα. Έτσι η εποχή του *Saturnus* αποτελεί απειλή για την ανθρώπινη διαβίωση, καθώς δεν αναπτύσσονται ο *labor* και οι έννομες κοινότητες, όπως

²²⁴ Bright (1978: 89)

²²⁵ Για την πολιτική αποστασιοποίηση ως σύμβαση της ελεγείας βλ. Wilson (2009) 173-202.

συμβαίνει στην εποχή του *Jupiter*. Επιπλέον, η πρωτο-Ρώμη τοποθετείται στο Καπιτώλιο, ενώ ο Παλατίνος λόφος είναι ακατοίκητος. Η επιλογή αυτή του ποιητή να αναδιαμορφώσει της τοπογραφίας της πρωτο-Ρώμης διαλέγεται, όπως προαναφέρθηκε, με την οικιστική αναδιαμόρφωση των δύο λόφων από τον Αύγουστο, η οποία οδήγησε στον ανασχηματισμό του μύθου του Παλατίνου λόφου. Σταδιακά, ο Αύγουστος άρχισε να υποκαθιστά το Καπιτώλιο με τον Παλατίνο λόφο ενισχύοντας τον δεύτερο τόσο με την ανοικοδόμηση του ναού του Απόλλωνα όσο και με τη μεταφορά πάνω στον λόφο διαφόρων πολιτικών και θρησκευτικών δραστηριοτήτων. Ήδη αναφέρθηκε η μεταφορά των βιβλίων τα οποία περιείχαν τους σιβυλλικούς χρησμούς, αλλά και η έδρα του *pontifex maximus* (βλ. προηγούμενο κεφάλαιο). Παράλληλα, ο Αύγουστος μετά το 29 π.Χ., οπότε και γιόρτασε τον τριπλό θρίαμβό του έναντι του Αντωνίου, και ιδιαίτερα μετά το 27 π.Χ. αρνείται να γιορτάσει νέους θριάμβους που του αποδίδει η Σύγκλητος, ενώ φαίνεται να περιορίζει τους θριάμβους που αναγνωρίζονται σε άλλους στρατηγούς, με εξαίρεση όσους προορίζει για διαδόχους του.²²⁶ Ωστόσο, η ενίσχυση του Παλατίνου Λόφου δε συνοδεύτηκε από ταυτόχρονη αισθητή υποβάθμιση του Καπιτωλίου. Αντιθέτως, η ανακαίνιση των ναών του Δία και η ανοικοδόμηση της δεύτερης καλύβας του Ρωμύλου ενίσχυσαν το ρόλο του βράχου ως θεματοφύλακα της μνήμης της αρχαιότερης φάσης της πόλης και του τρόπου με τον οποίο η πόλη μετατράπηκε από φτωχικός συνοικισμός στην πιο σημαντική κοινότητα της αυγουστειακής περιόδου.²²⁷ Οι απαρχές των πολιτικών και θρησκευτικών θεσμών της πόλης τονίζονται με αυτόν τον τρόπο, ενώ αποφεύγονται αρνητικές συνυποδηλώσεις που έχει ο Παλατίνος Λόφος (π.χ. δολοφονία Ρέμου από Ρωμύλο).

Φυσικά, η παρουσίαση αυτή λαμβάνει χώρα εντός μίας ελεγείας. Η διαφοροποίηση αυτή του λογοτεχνικού είδους επιφέρει και διαφοροποιήσεις στον χειρισμό του θέματος, όπως παρατηρούν διάφοροι μελετητές. Έτσι, ο Τίβουλλος συσχετίζει τη νέα εποχή, την οποία ο Αύγουστος εγκαινιάζει, με τον βουκολικό κόσμο, αλλά και τον έρωτα, θέματα τα οποία εμφανίζονται συχνά στα έργα του.²²⁸ Η αναφορά στη Νέμεση στο τέλος του ποιήματος (στ. 111), η προσφώνηση του Αινεία ως *frater Amoris* (στ. 39), οι ερωτικές σκηνές του έργου (στ.

²²⁶ Hickson (1991) 128. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Βιργίλιος στο 8^ο βιβλίο της *Αινειάδας* (8.714-722) παρουσιάζει τον Αύγουστο να τερματίζει τον θρίαμβό του μετά τη ναυμαχία στο Άκτιο στον ναό του Παλατίνου Απόλλωνα, η κατασκευή του οποίου φυσικά ολοκληρώθηκε το 28 π.Χ. Η σύνδεση αυτή του Αυγούστου με τον Παλατίνο λόφο, αλλά και η ταυτόχρονη ανάμνηση του Καπιτωλίου από την αναφορά στην ασπίδα του Μανλίου και της σωτηρίας του λόφου αποτελούν πιθανότατα ένα σχόλιο στην πολιτική του Αυγούστου, ενώ ταυτόχρονα προστατεύουν τον *princeps* από τις συνδέσεις του Καπιτωλίου με την προδοσία (ακόμη και στην ίδια την ιστορία του Μανλίου). Ο Νέρων, πάντως, το 67 μ.Χ. ολοκλήρωσε τον θρίαμβό του στον Παλατίνο Απόλλωνα συνδέοντας τον εαυτό του με τον θεό και τον Αύγουστο. Βλ. Miller (2000).

²²⁷ Rea (2007b) 105.

²²⁸ Cairns (1979) 206, Gosling (1987) 335, Maltby (2002b) 298.

35-8 και 51-4) δεν έχουν στόχο να αποδομήσουν το πολιτικό περιεχόμενο της ελεγείας και τη διατύπωση σε αυτή εθνικών θεμάτων. Αντίθετα, εντάσσουν τη 2.5 στο σώμα του έργου του ποιητή και συνενώνουν το προσωπικό-ιδιωτικό με το δημόσιο-εθνικό.²²⁹ Όπως επιβάλλουν οι συμβάσεις του είδους, ο ποιητής διηθίζει οτιδήποτε το γενικό και κοινό μέσω της ατομικής εμπειρίας. Έτσι, η έκφραση των προσωπικών *querimonia* του ποιητή στη σχέση του με τη Νέμεση εγγράφουν το ποίημα στο ελεγειακό είδος²³⁰ και ο ελεγειακός ποιητής χειρίζεται εθνικά θέματα, τα οποία έχουν ήδη κάνει την εμφάνισή τους στο έπος του Βιργιλίου, αντιμετωπίζοντάς τα υπό το πρίσμα της ελεγείας και εντάσσοντάς τα σε αυτή.²³¹

Το ποίημα του Τιβούλλου δείχνει τη δυνατότητα της λογοτεχνίας να αναδιαμορφώσει την ιστορία των καταβολών της Ρώμης, με αποτέλεσμα ο μύθος να αποκτά νέα νοήματα και να εφευρίσκονται εκ νέου μνήμες στις οποίες οι πολίτες θα κληθούν να ανταποκριθούν.²³² Η 2.5 αποτελεί το σχόλιο του ποιητή στο όραμα της πρωτο-Ρώμης, όπως αυτό κατατέθηκε στην *Αινειάδα*. Τα σημεία διαφοροποίησης, επομένως, αποτελούν μια συνειδητή προσπάθεια διαφορετικής εστίασης. Ωστόσο, φαίνεται πως οι τελικοί στόχοι και των δύο ποιητών είναι οι ίδιοι: η ανάδειξη της πορείας της Ρώμης από έναν φτωχικό συνοικισμό σε μια οικουμενική μητρόπολη, η οποία έφτασε στο απόγειό της επί Αυγούστου και η παρουσίαση αυτής της πορείας ως προδιαγεγραμμένης από τους θεούς. Οι διαφορετικοί δρόμοι που οι δύο ποιητές αξιοποιούν το χειρισμό του θέματος και εξαρτώνται και από το εκάστοτε λογοτεχνικό είδος φωτίζουν διαφορετικές πτυχές της ιστορίας και προσφέρουν ένα πανόραμα αναμνήσεων στο οποίο και επί του οποίου ο αναγνώστης καλείται να πλοηγηθεί και να προβληματιστεί.

II. ΠΡΟΠΕΡΤΙΟΣ 4.1, 4.4, 4.9

Στο τέταρτο και τελευταίο βιβλίο των ελεγείων του ο Προπέρτιος δηλώνει πως θα ασχοληθεί με τα ιερά, τους θεούς και τα αρχαία ονόματα των τόπων (*'sacra deosque canam et cognomina prisca locorum'*, 4.1.69), εντός μιας ποιητικής συλλογής αφιερωμένης στην ίδια τη Ρώμη (*'Roma, fave, tibi surgit opus'*, 4.1.67). Μέσω της αιτιολογικής ελεγείας ο ποιητής αποσκοπεί στο να επανιδρύσει τη Ρώμη φτιάχνοντας ένα νέο πορτρέτο των απαρχών της πόλης.²³³ Προς την κατεύθυνση αυτή είναι ενδιαφέρον ότι ο ποιητής προγραμματικά δηλώνει πως θα ασχοληθεί με *cognomina* και όχι με *nomina locorum*, με ονόματα δηλαδή που δόθηκαν αργότερα για να αποσαφηνίσουν και να επαναπροσδιορίσουν ήδη υπάρχουσες ταυτότητες, με

²²⁹ Gosling (1987) 338.

²³⁰ Wilson (2009) 181.

²³¹ Bright (1978) 70.

²³² Rea (2007b) 109.

²³³ Fantham (1997) 132-3.

το τι λένε οι άλλοι για τα μνημεία και όχι με τα ίδια τα μνημεία.²³⁴ Το παρόν υποκεφάλαιο θα ασχοληθεί με την παρουσίαση της τοπογραφίας της πρωτο-Ρώμης στις ελεγείες 4.1, 4.4 και 4.9. Μολονότι στοιχεία της τοπογραφίας της Ρώμης ενυπάρχουν στις περισσότερες από τις ελεγείες του τέταρτου βιβλίου (π.χ. το άγαλμα του Vertumnus στην 4.2, ο ναός του Απόλλωνα Παλατίνου στην 4.6 ή ο ναός του Iupiter Feretrius στην 4.10),²³⁵ επέλεξα να ασχοληθώ με τις ελεγείες οι οποίες φαίνεται να διαλέγονται στενότερα με την προγενέστερη παράδοση του Βιργιλίου και του Τιβούλλου, η οποία ήταν οπωσδήποτε γνωστή στον Προπέρτιο.²³⁶ Έτσι, αν για παράδειγμα διαβαστούν μαζί οι 4.1, 4.4 και 4.9 αναστρέφουν τη σειρά της ξενάγησης του Αινεία από τον Εύανδρο στο όγδοο βιβλίο της *Αινειάδας*. Ο Παλατίνος λόφος είναι το πρώτο μέρος που παρουσιάζεται στην 4.1 σε αντίθεση με την *Ara Maxima* η οποία βρίσκεται στο τέλος της 4.9.²³⁷

Π.ι. 4.1: ο *hospes* στη Ρώμη

Στο πρώτο μέρος της 4.1 (1-70)²³⁸ ο Προπέρτιος ξεναγεί έναν ξένο (*hospes*) στη Ρώμη. Στην αρχή της ξενάγησης ο ποιητής μεταφέρεται από το παρόν, το οποίο περιγράφεται στους μονούς στίχους ('maxima Roma' 4.1.1, 'atque ubi Navali stant sacra Palatia Phoebos' 4.1.3, 'fictilibus crevere deis haec aurea templa', 4.1.5) στο παρελθόν, το οποίο περιγράφεται στους ζυγούς στίχους ('ante Phrygem Aenean collis et herba fuit' 4.1.2, 'Evandri profugae procubuerunt boves' 4.1.4, 'nec fuit opprobrium facta sine arte casa' 4.1.6). Αυτή η διαρκής παλινδρόμηση υποδηλώνει πως το παρόν και το παρελθόν της Ρώμης συνυπάρχουν,²³⁹ δίνοντας παράλληλα και την εικόνα της Ρώμης ως παλίμψηστου όπου διακρίνονται τρεις βασικές εποχές: η σύγχρονη του ποιητή Ρώμη, η Ρώμη της άφιξης του Αινεία και η Ρώμη

²³⁴ Welch (2005) 27.

²³⁵ Για τον προγραμματικό ρόλο της 4.1, καθώς και για την ενότητα της σύνθεσης του τέταρτου βιβλίου βλ. Burck (1966), Hutchinson (1984). Για το τέταρτο βιβλίο ως ύμνο στους ρωμαϊκούς θεσμούς βλ. Alfonsi (1979²), Grimal (1953), Boucher (1965), D' Elia (1989), DeBrohun (2003). Για το τέταρτο βιβλίο ως ένδειξη δυσφορίας του ποιητή με και κριτική προς το καθεστώς του Αυγούστου βλ. Tränkle (1983), Stahl (1985), Sullivan (1976), Gurval (1995), Janan (2001).

²³⁶ Κατά τη Rea (2007a) 104-5 ο Προπέρτιος είχε οπωσδήποτε την ευκαιρία να ακούσει την ποίηση του Βιργιλίου σε κάποια από τις αναγνώσεις που ο ίδιος ο ποιητής παρέδιδε. Ο Maltby (2002b) 299-300 υποστηρίζει πως ο Προπέρτιος δεν ήταν απλώς εξοικειωμένος με το έργο του Τιβούλλου, αλλά ότι οι δυο τους είχαν προχωρήσει σε ενός είδους ποιητικό *αγώνα*. Κατά τη γνώμη του η 2.5 του Τιβούλλου γράφηκε ως απάντηση στην 3.9 του Προπερτίου. Με τη σειρά του ο Προπέρτιος απάντησε στον Τιβούλλο γράφοντας την 4.1. Για τις λεκτικές απηχήσεις του Βιργιλίου στο πρώτο μέρος της 4.1 βλ. Weeber (1978), για τη σχέση της 4.1 με τη 2.5 και το 8^ο βιβλίο της *Αινειάδας* βλ. Buccheit (1965).

²³⁷ Rea (2007a) 105-6.

²³⁸ Οι περισσότεροι μέλετητές [Warden (1980) 137, Richardson (1976) 414-24, MacLeod (1983), Welch (2005) 174] πλέον συμφωνούν ότι η 4.1 αποτελεί ένα ενιαίο ποίημα και όχι όπως υποστήριζαν οι Sandbach (1962) και Murgia (1989) δύο διαφορετικά ποιήματα. Μολονότι το δεύτερο μέρος του ποιήματος είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον από ποιητολογική σκοπιά, δε θα ασχοληθώ μαζί του καθώς δεν υπάρχει σε αυτό κάποια περιγραφή της πρωτο-Ρώμης.

²³⁹ Rea (2007a) 108.

πριν την άφιξη του Αινεία.²⁴⁰ Με τον τρόπο αυτό, παρά τη μεγαλύτερη βιαιότητα η οποία εγγράφεται στο παρελθόν της Ρώμης από τον Προπέρτιο, αλλά και την παντελή έλλειψη του Saturnus και της χρυσής εποχής του,²⁴¹ ο ελεγειακός ποιητής ακολουθεί την παράδοση των προγενέστερων παρουσιάζοντας μνημεία και αξίες σημαντικά για τον Αύγουστο και την εποχή του ως ήδη προϋπάρχοντα κατά τις απαρχές της πόλης.

Ήδη από τον πρώτο στίχο του ποιήματος και μάλιστα στο τέλος του, η Ρώμη αποκαλείται *maxima*, χαρακτηρισμός που τεκμηριώνεται από τη σύγκριση των ταπεινών καταβολών και του ένδοξου παρόντος της. Το πρώτο μνημείο που αναφέρεται στη συνέχεια είναι ο Παλατίνος Λόφος, ο οποίος παρουσιάζεται με χαρακτήρα εντελώς βουκολικό (cf. Tib. 2.5.25), ως το μέρος όπου έβοσκαν τα κοπάδια του Ευάνδρου και όχι ως πρώιμο πολιτικό κέντρο της πόλης, όπως στον Βιργίλιο. Η έμφαση στον Παλατίνο λόφο και η δυνατότητα να βλέπει ο ποιητής από εκεί το Καπιτώλιο, τον Τίβερη, το Forum και το Quirinal υποδηλώνουν πως πιθανότατα ο αφηγητής να μιλάει από τον Παλατίνο λόφο, ίσως κοντά και στον ναό του Απόλλωνα Παλατίνου, δίνοντας στο ποίημα μια αυγούστεια οπτική γωνία.²⁴²

Στη συνέχεια αναφέρονται τα *aurea templa*. Κατά την Edwards (1996: 42) ο χαρακτηρισμός αφορά τον ναό του Jupiter Optimus Maximus στον Καπιτωλίνο λόφο, αναλογικά προς τον αντίστοιχο χαρακτηρισμό του Βιργιλίου, ενώ ο Maltby (2002b: 302) υποστηρίζει πως η φράση αναφέρεται στον ναό του Απόλλωνα Παλατίνου. Ωστόσο, η ασάφεια αυτή μπορεί να υποδηλώνει πως ο Προπέρτιος αναφέρεται και στους δύο βασικούς λόφους της Ρώμης, ώστε να τονιστεί η πολυτέλεια των δημοσίων κτισμάτων τους.²⁴³

Στον στίχο 7 ('Tarpeiusque Pater nuda de rupe tonabat') η εστίαση μεταφέρεται στο Καπιτώλιο μέσω της αναφοράς στον Ταρπηίο βράχο, η ιστορία του οποίου παρατίθεται στην

---

²⁴⁰ DeBrohun (2003) 40.

²⁴¹ Rothwell (1996) 845: κάτι τέτοιο είναι ύποπτο αν εξεταστεί στη γενικότερη περιρρέουσα ατμόσφαιρα του 1^{ου} αι. π.Χ. Η απουσία αυτή δεν μπορεί να τον οδηγήσει σε μία κυκλική θέαση της ιστορίας (βλ. λ.χ. στον Βιργίλιο), όπου θα υπάρξει κάποια ανανέωση του χρυσού αιώνα. Παράλληλα, όμως, σημαίνει, κατά τη Rothwell, και άρνηση ενός σημαντικού μέρους τους προγράμματος του Αυγούστου. Αυτό, ωστόσο, δεν είναι απαραίτητο, καθώς η αποσιώπηση ενός τμήματος του απώτερου μυθολογικού παρελθόντος είναι εξίσου πιθανό στο να στοχεύει στην επίταση του ρεαλισμού της πρωτο-Ρώμης του Προπέρτιου.

²⁴² Stahl (1985) 255.

²⁴³ Σύμφωνα με τον Σουητώνιο (Aug. 30.2): 'Aedes sacras uetustate conlapsas aut incendio absumptas refecit easque et ceteras opulentissimis donis adornauit, ut qui in cellam Capitolini Iouis sedecim milia pondo auri gemmasque ac margaritas quingentias sestertium una donatione contulerit'. («Ανακαίνισε ιερούς ναούς που είχαν γκρεμιστεί με το πέρασμα του χρόνου ή είχαν καταστραφεί από πυρκαγιά, και διακόσμησε τόσο αυτούς όσο και τους υπόλοιπους με τόσο πολυτελείς προσφορές, ώστε να δωρίσει στο ιερό του Δία στο Καπιτώλιο ως μία προσφορά 16.000 λίβρες χρυσού και πολύτιμες πέτρες και μαργαριτάρια αξίας 50.000.000 σηστερτίων.»). Ο ίδιος ο Αύγουστος στις *Res Gestae* (20.1) αναφέρει: 'Capitolium et Pompeium theatrum utrumque opus impensa grandi refeci sine ulla inscriptione nominis mei' («Ανακαίνισα το Καπιτώλιο και το θέατρο του Πομπήιου και τα δύο κοστοβόρα έργα χωρίς να παραθέσω καμία επιγραφή με το όνομά μου»).

4.4, αλλά και στον ναό του Jupiter Tonans, ναού στενά συνδεδεμένου με τον Αύγουστο. Στον στίχο 9 εμφανίζεται η *domus Remi*. Οι μελετητές διαφωνούν ως προς το ποιο μνημείο ονοματίζει εδώ ο Προπέρτιος και πού ακριβώς αυτό τοποθετείται μέσα στην πόλη. Η Rea (2007a: 109) υποστηρίζει πως είναι πιθανόν ο Προπέρτιος να περιγράφει την καλύβα του Ρωμούλου, η οποία βρίσκεται στον Παλατίνο λόφο, ενώ η αναφορά στον Ρέμο να λειτουργεί ως προοικονομία του θανάτου του, ο οποίος παρουσιάζεται ως θυσία για το καλό της πόλης στον στίχο 50. Οι Camps (1965: 50) και Richardson (1976: 415-6) θεωρούν πως η αναφορά στα σκαλοπάτια (*gradibus*) υποδεικνύει τον ναό του Κιρίνου (Quirinus), του αποθεωμένου Ρωμούλου. Η Edwards (1996: 42) εύστοχα παρατηρεί πως θα μπορούσε να είναι η καλύβα του Ρωμούλου στον Παλατίνο Λόφο και τα σκαλιά να είναι η *scalae Caci*. Η τοποθέτηση, έτσι, και του Ρέμου στον Παλατίνο από τον Προπέρτιο αποτελεί υπόμνηση της αντιπαλότητας των δύο αδελφών για την επικυριαρχία στον λόφο, αλλά παράλληλα η εκδοχή που τους θέλει να μοιράζονται ένα σπίτι παραπέμπει στην παράδοση που θέλει τον Ρέμο να θυσιάζεται για το καλό της πόλης.²⁴⁴ Η DeBrohun (2003: 47-9), τέλος, επισημαίνει την αντίθεση ανάμεσα στη *maxima Roma* και τα *maxima regna*. Το μέγεθος της πόλης την εποχή του Αυγούστου αντιπαραβάλλεται με αυτό της εποχής του Ρωμούλου, όπου δύο αδέρφια μοιράζονται μια ταπεινή καλύβα.

Η ξενάγηση συνεχίζεται στο *Forum*, όπου παρουσιάζεται η *Curia*, ενώ λίγο αργότερα (στ. 15) η εστίαση περνά από το *Forum* στο θέατρο του Μαρκέλλου. Στον Τίβουλλο δεν υπήρχε καμία αναφορά στο κτήριο της Συγκλήτου, ενώ στον Βιργίλιο ο αναγνώστης πιθανότατα να το έφερνε στο μυαλό του με την παρουσίαση του *Argiletum*. Το θέατρο δεν εμφανίζεται σε κανέναν από τους δύο προγενέστερους ποιητές. Συνεχίζοντας τη σύγκριση των ταπεινών απαρχών και του μεγαλείου της σύγχρονης Ρώμης ο Προπέρτιος παρουσιάζει τη Σύγκλητο να συνεδριάζει φτωχικά στη μέση ενός λιβαδιού και τους *Patres* ντυμένους με δέρματα ζώων, ενώ εξίσου φτωχικό ήταν και το θέατρο. Η αναχρονιστική αναφορά στο θέατρο του Μαρκέλλου διαλέγεται με το οικιστικό πρόγραμμα του Αυγούστου, καθώς το θέατρο χτιζόταν την εποχή που ο Προπέρτιος έγραφε τις ελεγείες του,²⁴⁵ παράλληλα όμως προβάλλει στις απαρχές της Ρώμης έναν χώρο, ο οποίος έχει σημαντικά πολιτικά

²⁴⁴ Rea (2007a) 109.

²⁴⁵ Την άποψη αυτή υποστηρίζει η DeBrohun (2003) 43. Αντίθετα, κατά τον Weeber (1978) 492 υποστηρίζει πως εναλλακτικά ο Προπέρτιος μπορεί να αναφέρεται και στο θέατρο του Πομπηίου, το οποίο ο *princeps* ανακαίνισε. Όποιο από τα δύο θέατρα και αν είχε ο ποιητής υπόψιν του, η σύνδεση με τον Αύγουστο και την οικιστική πολιτική του είναι προφανής.

συμφραζόμενα, καθώς εκεί υποτίθεται ότι έλαβε χώρα η αρπαγή των Σαβίνων γυναικών.²⁴⁶ Έτσι, ακόμη και στον τομέα του πολιτισμού οι Ρωμαίοι δεν υπολείπονται των Ελλήνων, αφού η πρωτο-Ρώμη, όπως κάθε ανταγωνίστρια μεσογειακή πρωτεύουσα (Αθήνα, Αλεξάνδρεια), έχει ήδη από τα πρώτα της βήματα το θέατρό της. Από την άλλη, η Σύγκλητος και ο συλλογικός τρόπος λήψης αποφάσεων εμφανίζονται να υπάρχουν στο παρελθόν της Ρώμης, ενώ ο ρόλος του Ευάνδρου υποβαθμίζεται σε μία απλή αναφορά.

Η υποβάθμιση του ρόλου του Ευάνδρου – σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στην *Αινειάδα* – ενισχύεται και από το γεγονός ότι ο Αρκάς βασιλιάς δεν παρουσιάζεται ούτε ως εκπολιτιστής ούτε ως ιδρυτής της λατρείας του Ηρακλή στη Ρώμη. Στον στ. 17 μάλιστα αναφέρεται πως στο παρελθόν για τους πρωτο-Ρωμαίους ‘nulli cura fuit externos quaerere divos’. Η φράση αυτή πιθανόν να αποτελεί κριτική για την εισαγωγή πολλών θρησκειών της Ανατολής στη Ρώμη (όπως για παράδειγμα τη λατρεία της Ίσιδος), κριτική που εναρμονίζεται με την προσπάθεια του Αυγούστου να αναβιώσει τις παραδοσιακές ρωμαϊκές λατρείες περιορίζοντας τις εισαγόμενες. Παράλληλα, όμως παρουσιάζοντας στην 4.9 τον Ηρακλή ως ιδρυτή της λατρείας του στη Ρώμη (και όχι τον Ευάνδρο), ο Προπέρτιος ενισχύει (όπως και ο Τίβουλλος) τον εθνικό, γηγενή χαρακτήρα της ρωμαϊκής ταυτότητας αποσιωπώντας την ελληνική πτυχή της. Ο Ευάνδρος υποβιβάζεται σε έναν απλό βασιλιά που κατοικούσε στην τοποθεσία στην οποία αργότερα ιδρύθηκε η Ρώμη και ο οποίος δεν είχε παίξει κάποιο σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ταυτότητας της πόλης. Ακόμη και όταν αναφέρει τα *Lupercalia*, ο Προπέρτιος δεν αναφέρει τον Λυκαίο Πάνα, αλλά τον *Fabius Lupercus*,

---

²⁴⁶ Η ύπαρξη του θεάτρου τα χρόνια του Ρωμύλου είναι επίσης αναχρονισμός. Οι *ludi Romani* θεσμοθετήθηκαν για πρώτη φορά το 366 π.Χ. στα χρόνια του Ταρκίνιου Πρίσκου (Livy 1.35.9) και θεατρική δραστηριότητα δεν υπήρχε πριν τον 4^ο αιώνα π.Χ. και την εισαγωγή της ατελλανής φάρσας στη Ρώμη. Επιπλέον το πρώτο μόνιμο θέατρο στη Ρώμη χτίστηκε το 55 π.Χ. (θέατρο του Πομπηίου). Η τοποθέτηση ενός μόνιμου θεατρικού οικοδομήματος στις απαρχές της Ρώμης πιθανότατα να στοχεύει στο να εντάξει το θέατρο, το χαρακτηριστικό είδος στο οποίο διακρίθηκαν οι Έλληνες, στην προϊστορία και άρα στην πολιτιστική ταυτότητα των Ρωμαίων. Το θέατρο υπήρχε, λοιπόν, στη Ρώμη πολύ πριν υπάρξει στην Ελλάδα και, επομένως, οι Ρωμαίοι δεν υπολείπονται σε πολιτιστική δραστηριότητα από τους Έλληνες. Όπως επισημαίνει και η Favro (1996: 117) ο Αύγουστος έδωσε ιδιαίτερη σημασία στην κατασκευή θεάτρων, καθώς κατασκεύασε το θέατρο του Μαρκέλλου και ανακαίνισε αυτό του Πομπηίου, με αποτέλεσμα μαζί με αυτό του Μάλμπου στη Ρώμη να υπάρχουν τρία θέατρα. Έτσι, συνεχίζει, το οικιστικό τοπίο της πόλης μπορούσε πια να ανταγωνιστεί τις μεγάλες πρωτεύουσες της Ανατολής, οι οποίες διέθεταν χώρους για την αναψυχή των κατοίκων τους. Για τον Zanker (1988: 149) η κατασκευή θεάτρων στη Ρώμη λειτουργούσε ως επιβεβαίωση του γεγονότος ότι η πρωτεύουσα είναι το πολιτισμικό κέντρο της αυτοκρατορίας και όχι οι ελληνικές πόλεις. Τον αναχρονισμό αυτό εκμεταλλεύεται ο Οβίδιος στην *Ars Amatoria* (1.101κεξ.). Ο ποιητής δίνει συμβουλές ως προς το πού μπορεί κανείς να βρει ευκολότερα τον έρωτα και καταλήγει πως το καλύτερο μέρος είναι το θέατρο, όπως απέδειξε και ο ιδρυτής της Ρώμης, ο Ρωμύλος (‘primus sollicitos fecisti, Romule, ludos’ 1.101). Επηρεασμένος από τον Προπέρτιο, ο Οβίδιος προβαίνει στη σύγκριση της απλότητας του θεάτρου του Ρωμύλου με το αντίστοιχο των ημερών του. Στο τέλος, ο Ρωμύλος παρηγορεί τις Σαβίνες λέγοντάς τους πως ‘quod matri pater est, hoc tibi [...] ero’ (1.130), με τον ποιητή να δίνει μία ερωτική τροπή στον τίτλο του *pater patriae*. Βλ. και Fox (1996) 184-5. Στην περίπτωση αυτή ο αναχρονισμός του θεάτρου χρησιμοποιείται στο πλαίσιο της ελεγγείας και της προβολής των *militia amoris*.

προσδίδοντας στη γιορτή παραδοσιακά ρωμαϊκό χαρακτήρα και απομακρύνοντάς την από την παράδοση που θέλει να έχει μεταφερθεί στη Ρώμη από τους Αρκάδες του Ευάνδρου.

Ακολουθούν αναφορές σε διάφορες λατρευτικές εκδηλώσεις, οι οποίες είχαν αναδιαρθρωθεί ή αναβιώσει την εποχή του Αυγούστου, αλλά και σε πολέμους οι οποίοι διεξήχθησαν στην πρώιμη Ρώμη. Σε αντίθεση με την πρωτο-Ρώμη του Τιβούλλου που αποτελεί ένα βουκολικό παράδεισο και αυτή του Βιργιλίου, η οποία αποτελεί μία νησίδα ειρήνης στους πολέμους που ταλανίζουν την ιταλική γη, η πρωτο-Ρώμη του Προπερτίου είναι ένας τόπος βίας. Οι θυσίες ζώων κατά τη διάρκεια θρησκευτικών τελετών (στ. 19-25), και η παρουσίαση των πολέμων μεταξύ των φυλών της Ιταλίας (στ. 26-36) δίνουν έμφαση στον *labor* και το *negotium*, απαραίτητες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της Ρώμη, η οποία βασίστηκε στα *arma*, στον πόλεμο και την επικράτηση έναντι ή την ενσωμάτωσή των μη-Ρωμαίων.

Η ενσωμάτωση των γύρω φυλών, όπως είναι η *maxima turba Gabi* στη Ρώμη οδηγεί στη διαπίστωση πως οι σύγχρονοι Ρωμαίοι δεν έχουν τίποτα κοινό με τους προγόνους τους πέρα από το όνομα και ότι δεν μπορούν να πιστέψουν ότι μια λύκαινα ανέθρεψε τους ιδρυτές της πόλης (στ. 37-8: ‘nil patrium nisi nomen habet Romanus alumnus:/ sanguinis altricem non putet esse lupam’). Ήδη ο Λίβιος (1.4.7) είχε αμφισβητήσει έμμεσα την παράδοση του μύθου που ήθελε τα δίδυμα να είχαν ανατραφεί από μια λύκαινα, όταν αναφέρει πως ορισμένοι πιστεύουν ότι η Λαρεντία αποκαλούνταν παρωνυμικά «λύκαινα»: ‘sunt qui Larentiam volgato corpore lupam inter pastores vocatam putent; inde locum fabulae ac miraculo datum’. Η αναφορά αυτή στη δυσπιστία των σύγχρονων Ρωμαίων για τις ρίζες τους επιβεβαιώνει κατά τον Προπέριο πως η προϊστορία της Ρώμης αποτελεί μία περίπλοκη αφήγηση, καθώς βασίζεται σε πολλές αντιτιθέμενες μεταξύ τους παραδόσεις.²⁴⁷ Παράλληλα, κατά τον Johnson, (2001: 9-10,12) οι απαρχές της Ρώμης απέχουν τόσο χρονολογικά από τους σύγχρονους του ποιητή Ρωμαίους ώστε οι τελευταίοι να μην μπορούν να συνδεθούν με τις ρίζες τους και τους αιτιολογικούς μύθους που συνοδεύουν την τοπογραφία και τα μνημεία της πόλης. Αυτό, συνεχίζει, καθιστά επιτακτική την ανάγκη ύπαρξης ενός Ρωμαίου Καλλίμαχου που θα τους αποκαλύψει τα *αίτια* της Ρώμης. Έτσι οι πολίτες θα αποκτήσουν «μνήμη» για τα μνημεία που συναντούν κάθε μέρα, την προέλευση και τις προεκτάσεις των οποίων μπορεί να μη γνωρίζουν.

---

²⁴⁷ Rea (2007a) 112.

Ο Προπέρτιος τονίζει περισσότερο από τους προκατόχους του τη σύνδεση των Τρώων με τους Ρωμαίους, η οποία αναφέρεται απλώς στον Τίβουλλο, ενώ σχεδόν εξαφανίζεται από το έβδομο βιβλίο της *Αινειάδας* και την άφιξη του Αινεία στην Ιταλία. Στους στ. 39-54 ο Δέκιος και ο Βρούτος εμφανίζονται ως απευθείας απόγονοι των Τρώων θυμίζοντας την παρέλαση των ηρώων στο 6^ο βιβλίο της *Αινειάδας*. Ακολουθεί μία προφητεία της Σίβυλλας (όπως και στον Τίβουλλο). Αυτή τη φορά όμως η κατεξοχήν μάντις των Ρωμαίων προφητεύει τη θυσία του Ρέμου (4.1.50), ενώ την προφητεία για την ανάδειξη της Ρώμης σε υπερδύναμη εκφωνεί η Κασσάνδρα: ‘Troia, cades et Troica Roma resurges! / et maris et terrae regna superba cano. / vertite equum, Danaï! Male vincitis! Pia tellus vivet, et huic cineri Iuppiter arma dabit’ (4.1.53-6). Η Ρώμη, επομένως, φαίνεται να αναγεννάται από τις στάχτες της Τροίας κρατώντας στοιχεία της τρωϊκής ταυτότητας, αλλά και ενσωματώνοντας τις φυλές της ιταλικής γης. Το τελευταίο αποδεικνύεται από την παραδοχή του Προπερτίου πως ‘Umbria Romani patria Callimachi!’ (4.1.64). Η αναφορά στην Umbria υπενθυμίζει στους αναγνώστες πως τα διάφορα μέρη της Ιταλίας είχαν αυτόνομη ύπαρξη πριν κατακτηθούν από τους Ρωμαίους και πως και ο ίδιος ο ποιητής δεν ήταν εκ γενετής Ρωμαίος πολίτης.²⁴⁸ Αυτό είναι πιθανό να επηρεάζει την οπτική του γωνία υποδηλώνοντας διαφορές στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν τη Ρώμη άνθρωποι καταγόμενοι από διάφορες περιοχές της Ιταλίας.²⁴⁹ Παράλληλα, με τον τρόπο αυτό δηλώνεται και η ασάφεια της *Romanitas*, ο ορισμός της οποίας τίθεται υπό συνεχή αναθεώρηση.²⁵⁰

Γενικά, όπως παρατηρεί η DeBrohun (2003: 47-50) τα μνημεία που παρουσιάζονται στην 4.1 φαίνεται να διέπονται από μια σταθερότητα στις συνδηλώσεις τους. Ο ποιητής προσπαθεί να τα κάνει να διατηρήσουν ανά τους αιώνες τον ρόλο τους και γι’ αυτό αποσιωπά τα μεσοδιαστήματα ανάμεσα στην άφιξη του Αινεία, τη βασιλεία του Ρωμύλου και την εποχή του Αυγούστου, με αποτέλεσμα ο αναγνώστης να χρειάζεται να καλύπτει τα κενά με δικές του προσωπικές γνώσεις. Ωστόσο, ένας *hospes* δεν είναι δυνατόν να έχει πρόσβαση σε τέτοιου είδους πληροφορίες και, κατά τη γνώμη μου, ούτε κάποιος από αυτούς που ο Προπέρτιος αποκαλεί «κατ’ όνομα Ρωμαίους». Έτσι και εδώ, όπως και στον Βιργίλιο, παρουσιάζεται μια ενιαία ιστορική γραμμή από την οποία αποσιωπώνται διάφορα γεγονότα. Ο Προπέρτιος, όμως, αποσιωπά το ελληνικό στοιχείο στη βάση της ρωμαϊκής ταυτότητας, όπως αυτό παραδίδεται από τον Βιργίλιο στη συνάντηση Ευάνδρου-Αινεία.

²⁴⁸ DeBrohun (2003) 107.

²⁴⁹ Welch (2005) 24.

²⁵⁰ Janan (2001) 134.

Στην 4.1 ο Προπέρτιος αναδημιουργεί το παρελθόν της Ρώμης δίνοντας παράλληλα κατά τη Welch (2005: 19-20) στον αναγνώστη τις βασικές παραμέτρους ερμηνείας της πόλης του. Αρχικά, η Ρώμη παρουσιάζεται ως ένα μέρος που αλλάζει με την πάροδο του χρόνου και, άρα, η κάθε ερμηνεία είναι συγχρονική. Με άλλα λόγια, η αντίληψη που σχηματίζει κανείς για την πόλη εξαρτάται από τη χρονική στιγμή κατά την οποία κανείς έρχεται σε επαφή μαζί της. Δεύτερον, η αναφορά στην Umbria υποδηλώνει ότι ο τρόπος που κανείς αντιλαμβάνεται την πόλη εξαρτάται από την καταγωγή και το πολιτιστικό του υπόβαθρο. Επομένως, η Ρώμη παρουσιάζεται διαφορετικά στα μάτια ενός Ρωμαίου και ενός κατοίκου της ιταλικής επαρχίας. Τρίτον, η περιγραφή της πόλης εξαρτάται από τις διάφορες λεκτικές επιλογές των ποιητών, με αποτέλεσμα να παρουσιάζονται δύο τρόποι ανοικοδόμησης της πόλης: με οικοδομικά υλικά, αλλά και με λέξεις. Η πρώτη απηχεί την οπτική που ο *princeps* προκρίνει μέσω του οικοδομικού του προγράμματος, ενώ η δεύτερη την οπτική αυτή όπως διυλίζεται από τον ποιητή. Τέλος, η παρουσίαση της πόλης εξαρτάται από το λογοτεχνικό είδος, αλλά και το φύλο του υποκειμένου. Έτσι, η Ρώμη που παρουσιάζεται στην ελεγεία θα διαφέρει από αυτήν του έπους, καθώς ‘*nostrum parvus in ore sonus!*’ (4.1.57). Παράλληλα, όπως αποδεικνύει και η ελεγεία 4.4 άνδρες και γυναίκες αντιλαμβάνονται διαφορετικά τη Ρώμη. Η Ρώμη του ποιητή της 4.1 διαφέρει από την Ρώμη της Ταρπηίας στην 4.4, όπως θα φανεί παρακάτω.

Συμπερασματικά, στην 4.1 ο Προπέρτιος παρουσιάζει προγραμματικά τη δική του εκδοχή της Ρώμης, την οποία θα αναλύσει υπό διαφορετικά πρίσματα στα υπόλοιπα ποιήματα του βιβλίου. Η Ρώμη αποκτά και εδώ, όπως στον Βιργίλιο, χαρακτήρα παλίμψηστου. Ωστόσο, ο Προπέρτιος καινοτομεί όταν παρουσιάζει διαφορετικές παράλληλες εκδοχές της ίδιας πόλης ανάλογα με το υποκείμενο από το οποίο αυτή προσλαμβάνεται. Με τον τρόπο αυτό γίνεται δυνατό να εξερευνηθούν, πέρα από την αλλαγή μεταξύ της πρωτο-Ρώμης και της σύγχρονης του ποιητή πόλης και τη συνέχεια της Ρώμης στον χρόνο, τα διαφορετικά πορτρέτα της πόλης. Η Ρώμη του ποιητή λειτουργεί συμπληρωματικά με τη Ρώμη της Ταρπηίας, τη Ρώμη του Ηρακλή και, τελικά, τη Ρώμη του εκάστοτε αναγνώστη.

II.ii. 4.4: Η Ταρπηία στο Καπιτώλιο

Στην 4.4 το Καπιτώλιο επανέρχεται στο προσκήνιο για να αιτιολογηθεί η αναφορά στο Δία ως *Ταρπηίο πατέρα* (4.1.7). Ο λόφος του Καπιτωλίου κατοικείται στην εκδοχή του Προπερτίου (σε αντίθεση με το 8^ο βιβλίο της *Αινειάδας* όπου είναι καλυμμένος με πυκνή

βλάβιση και ακατοίκητος) και η διεξοδική αναφορά στην ιστορία της προδοσίας της Ταρπηίας εγείρει ενδιαφέροντα ερωτήματα στη βάση της ιστορίας της πρωτο- Ρώμης.

Η ιστορία της Ταρπηίας εμφανίζεται πριν τον Προπέρτιο στον Τίτο Λίβιο (1.11) στο πλαίσιο της μάχης των Ρωμαίων με τους Σαβίνους. Στην εκδοχή του Λιβίου η Ταρπηία είναι προδοτής εξαιτίας της πλεονεξίας της και οι Σαβίνοι την τιμωρούν γι' αυτό. Η προδοσία της έχει ως αποτέλεσμα την παράδοση του Καπιτωλίου στους Σαβίνους και τη μάχη Σαβίνων και Ρωμαίων για την ανάκτηση του λόφου (1.12). Τότε επεμβαίνουν οι γυναίκες των Σαβίνων, οι οποίες είχαν απαχθεί από τους Ρωμαίους και σταματούν τη μάχη οδηγώντας σε συμφιλίωση τις δύο πλευρές (1.13). Κατά την Welch (2012) η αμφισημία της ταυτότητας της Ταρπηίας του Λιβίου και η αδυναμία της να κατατάξει τον εαυτό της σε μία από τις διακριτές κατηγορίες της ιστορίας (Ρωμαίος–ξένος, Εστιάδα–νεαρή γυναίκα σε ηλικία γάμου) την καθιστούν *anti-exemplum* στο πλαίσιο της ρωμαϊκής ιδεολογίας, η οποία βασίζεται σε δίπολα. Στον Προπέρτιο η ιστορία σταματά στον θάνατο της Ταρπηίας και δεν αναφέρεται ούτε η ανάκτηση του Καπιτωλίου ούτε και η συμφιλίωση και συνένωση των δύο πληθυσμών. Επιπρόσθετα, κίνητρο της Ταρπηίας είναι ο έρωτας για τον Τίτο Τάτιο, ενώ η ίδια η Ταρπηία είναι *Vestalis*. Οι αλλαγές που επιφέρει ο Προπέρτιος στον μύθο τονίζουν περεταίρω την προδοσία της Ταρπηίας, καθώς πέρα από κακή Ρωμαία σε εθνικό επίπεδο αποδεικνύεται και κακή ιέρεια σε θρησκευτικό αποτελώντας, έτσι, διπλή απειλή για την πόλη και διατηρώντας τον ρόλο της ως *anti-exemplum*.

Τόσο στη διήγηση του Προπερτίου όσο και σε αυτή του Λιβίου το Καπιτώλιο αποτελεί μέρος της πόλης, μολονότι οι Ρωμαίοι το κατέλαβαν μετά τη μάχη τους με τους Σαβίνους και εντάχθηκε οικοδομικά στην πόλη κατά τον 7^ο αιώνα.²⁵¹ Η αναχρονιστική αυτή τοποθέτηση της Ταρπηίας στο Καπιτώλιο έχει πολιτικές προεκτάσεις, καθώς, όπως προαναφέρθηκε στο πρώτο κεφάλαιο, ο λόφος και η σύνδεσή του με το Δία ήταν ιδιαίτερα σημαντικοί στη ρωμαϊκή μνήμη.

---

²⁵¹ Rea (2007a) 116, Ogilvie (1965) 75, Richardson (1976) ad 4.4.3-14. Ο αναχρονισμός αυτός οδήγησε τη Hubbard (1974) 120ff. να υποστηρίξει ότι πιθανότητα η ιστορία της Ταρπηίας σε παλαιότερες παραδόσεις που δε σώζονται να αφορούσε τη χρονική περίοδο της πολιορκίας της Ρώμης από τους Γαλάτες, καθώς το Καπιτώλιο δεν αποτελούσε μέρος της Ρώμης του Ρωμύλου. Αργότερα οι Ρωμαίοι μετέφεραν την ιστορία στην περίοδο του πολέμου με τους Σαβίνους, για να τονίσουν την αντίληψη ότι το Καπιτώλιο δεν αλώθηκε ποτέ από τους Γαλάτες. Το επιχείρημα αυτό στηρίζεται στην αναφορά του Πλουτάρχου (*Rom.* 17.5) στο ποίημα κάποιου Σμιύλου σχετικά με τον μύθο της Ταρπηίας. Ωστόσο και η ίδια αντιλαμβάνεται το αδύναμο της τεκμηρίωσης του επιχειρήματός της, καθώς είναι αβέβαιο πότε τελικά χρονολογείται το εν λόγω ποίημα. Η Welch (2005) 68 δίνει μια πειστικότερη εξήγηση υποστηρίζοντας ότι η τοποθέτηση της Ταρπηίας στον Καπιτωλίνο λόφο πιθανόν να είναι απόρροια των πολλαπλών παραλλαγών του μύθου και της σύγχυσης που ίσως να επικρατούσε στην παράδοση. Η ονομασία *mons Tarpeius* για το Καπιτώλιο πιθανότατα να οδήγησε στη μεταφορά της Ταρπηίας στον λόφο και τη χρήση του μύθου της ως αιτιολογικής αφήγησης.

Η Ταρπηία χρησιμοποιεί το πολιτικό κέντρο της Ρώμης, το λόφο του θεού - εγγυητή της ασφάλειας και της ευδαιμονίας της πόλης, για δικό της όφελος επιλέγοντας μάλιστα ως μέρα επιτέλεσης της προδοσίας της τα γενέθλια της Ρώμης. Κάθε προσπάθεια οικειοποίησης του Καπιτωλίου για προσωπικό όφελος, θεωρείται στη μνήμη των Ρωμαίων απειλή για το σύνολο της κοινότητας, όπως αποδεικνύει το παράδειγμα του Μανλίου, ο οποίος κατηγορήθηκε για προδοσία και γκρεμίστηκε από τον Ταρπηίο βράχο.²⁵² Αυτή ακριβώς η αντίληψη μας οδηγεί πίσω στο οικιστικό πρόγραμμα του Αυγούστου και στην προσοχή την οποία έδωσε ώστε να μη φανεί πως εκμεταλλεύεται το Καπιτώλιο για την πολιτική του καριέρα (π.χ. η άρνησή του να αναγραφεί το όνομά του στον ναό του Jupiter Optimus Maximus μετά την ανακαίνισή του ή το όνειρο που είδε με τον Δία να παραπονιέται για τον νέο ναό και η προβολή του τελευταίου ως επικουρικού στον παλαιότερο κλπ).

Πέρα από το Καπιτώλιο στην ελεγεία παρουσιάζεται ο χώρος του *Forum*, ο οποίος όμως λειτουργεί εν προκειμένω ως στρατόπεδο των Σαβίνων, και το μονοπάτι που ακολουθεί η Ταρπηία, το οποίο συνδέει το Καπιτώλιο με το *Forum* και αποτελεί στην ουσία το όριο (*limen*) μεταξύ Σαβίνων και Ρωμαίων. Στους στίχους 11-12 ('atque ubi nunc terris dicuntur iura subactis / stabant Romano pila Sabina Foro') και 13-14 ('murus erant montes; ubi nunc est Curia saepta / bellicus ex illo fonte bibebat equus') η σύγκριση παρελθόντος και παρόντος στρέφει την προσοχή στο *Forum* ως τόπο συμβολικό των πεπρωμένων της Ρώμης, τα οποία ολοκληρώνονται από τον Αύγουστο, που θα θεσπίσει νόμους για τους υποταγμένους στη Ρώμη λαούς και θα ανακαινίσει το κτήριο της Συγκλήτου.²⁵³ Ταυτόχρονα, τονίζεται και η ελλιπής οχύρωση της πόλης, καθώς δεν υπάρχουν τείχη να προστατέψουν τους Ρωμαίους, με αποτέλεσμα να στηρίζονται μόνο στη φυσική οχύρωση του Καπιτωλίνου λόφου.²⁵⁴

Ο θάνατος της Ταρπηίας οδηγεί στην επέμβαση των Σαβίνων γυναικών. Οι δύο φυλές συνενώνονται και η δύναμη της πρωτο-Ρώμης επεκτείνεται. Επομένως, στο πλαίσιο του *labor* και των απαιτούμενων θυσιών όπως απαντά εκφρασμένο στον Βιργίλιο, ο Προπέρτιος ενισχύει την κοινή πεποίθηση πως η καταστροφή των παλαιών ορίων και οι επίπονες, πολλές φορές, αλλαγές που γίνονται στην πόλη εντάσσονται σε ένα προκαθορισμένο από τις μοίρες

---

²⁵² Rea (2007a) 117.

²⁵³ Welch (2005) 72.

²⁵⁴ Fantham (1997) 129. Η έλλειψη οχύρωσης στο Καπιτώλιο ενισχύει τον αναχρονισμό. Ο Λίβιος στο 1.9 παραθέτει πως τα δύο πρώτα πράγματα που έκανε ο Ρωμύλος ήταν να ενισχύσει με τείχη τον Παλατινό Λόφο και να εισαγάγει τη λατρεία του Ηρακλή στη Ρώμη. Το γεγονός ότι εδώ το Καπιτώλιο βρίσκεται εκτός των τειχών αποτελεί ένδειξη πως το Καπιτώλιο δεν εντασσόταν εξαρχής ως οργανικό μέρος στην πρωτο-Ρώμη, αλλά ενσωματώθηκε μετά τη νίκη επί των Σαβίνων και την αφιέρωση του ναού του Jupiter Feretrius από τον Ρωμύλο.

σχέδιο, το οποίο θα οδηγήσει τη Ρώμη καλύτερη και ισχυρότερη στην ανάληψη της κοσμοκρατορίας.²⁵⁵

Ταυτόχρονα, ωστόσο, η ιστορία της Ταρπηίας επικοινωνεί στενά με την οικιστική πολιτική του Αυγούστου. Η Welch (2005: 58-61) επισημαίνει πως η *Basilica Aemilia*, η ανακαίνιση της οποίας χρηματοδοτήθηκε από τον Ιούλιο Καίσαρα είχε μία ζωφόρο με σκηνές από την ίδρυση της Ρώμης. Μεταξύ αυτών που σώζονται είναι και η τιμωρία της Ταρπηίας. Στο πλαίσιο της Ιουλιανής προπαγάνδας, συνεχίζει η Welch, η ζωφόρος με τις σκηνές από την ίδρυση της Ρώμης ενώνει τη δυναστεία των Ιουλίων με τους πρώτους Ρωμαίους βασιλιάδες, τον Ρωμόλο και, κυρίως, τον Νουμά, πρόγονο του Ιουλίου Καίσαρα από τη γιαγιά του Μαρκία και Σαβίνο στην καταγωγή.²⁵⁶ Αντίστοιχη λειτουργία έχει και η απεικόνιση της Ταρπηίας σε ένα νόμισμα του 19π.Χ., στην άλλη όψη του οποίου απεικονιζόταν ο Αύγουστος. Τέλος, κατά την ανακαίνιση της *Basilica* το 14 π.Χ. από τον Αύγουστο η απεικόνιση της τιμωρίας της Ταρπηίας διατηρήθηκε αποκτώντας, σύμφωνα με τη Welch, και μία παράλληλη ερμηνεία: η προδοσία της Ταρπηίας αποτελούσε αναπαράσταση των αποτελεσμάτων της μη υποκειμένης σε νόμους γυναικείας συμπεριφοράς.

Η παραπάνω παρουσίαση της Ρώμης αφορά την οπτική του αφηγητή- ποιητή. Παρόλα αυτά στο ποίημα η Ταρπηία δεν μένει μια βουβή φιγούρα, αλλά έχει λόγο και αυτό ακριβώς το χαρακτηριστικό της επιτρέπει τη δημιουργία μιας δεύτερης εικόνας της πρωτο-Ρώμης από τα δικά της μάτια. Η επική εικόνα της πόλης όπως παρουσιάζεται από την προετοιμασία των δύο στρατοπέδων για μάχη και το πολεμικό κλίμα ανατρέπονται όταν τον λόγο παίρνει η Ταρπηία, η οποία προτείνει το όραμα μιας περισσότερο ελεγειακής Ρώμης. Κατά τη Welch (2005: 73) η Ταρπηία παρατηρεί το πρόσωπο και το παράστημα του Τίτου, προσεύχεται σε βουκολικές θεότητες, ξεχνά τα καθήκοντά της ως Εστιάδα, προβάλλει στην πόλη τις ερωτικές της φαντασιώσεις (π.χ. 4.4.35-8) και επηρεασμένη από τις παραισθήσεις της αδυνατεί να δει την πραγματικότητα. Ο μονόλογός της, όπως επισημαίνει και πάλι η Welch (2005: 78), παρουσιάζει τυπικά στοιχεία του παραδοσιακού *παρακλαυσίθουρου*, όπως τα μυθολογικά *exempla* (4.4.39-42) και τις αλλεπάλληλες μεταστροφές της γνώμης της ηρωίδας, ενώ φαίνεται να επηρεάζεται και από τα *Έρωτικά Παθήματα* του Παρθένιου. Όλα τα παραπάνω αποδεικνύουν πως η εικόνα της Ταρπηίας για τη Ρώμη στην οποία ζει αποτελεί

---

²⁵⁵ Rea (2007) 118.

²⁵⁶ Ο ίδιος ο Αύγουστος συνέδεσε τον εαυτό του με τον Numa κυρίως σε θρησκευτικά ζητήματα, αλλά και την αναμόρφωση του ημερολογίου, βλ. το πρώτο κεφάλαιο των Beard *et al.* (2008).

μια διακριτή από αυτή του ποιητή-αφηγητή οντότητα, μία νησίδα ελεγείας στο επικό περικείμενο.

Η διαφοροποίηση αυτή αποτελεί ένα σχόλιο στη σχέση μεταξύ της ελεγειακής ποίησης και της ρωμαϊκής τοπογραφίας.²⁵⁷ Τελικά, η επική ταυτότητα της πόλης υπερισχύει, αφού η Ταρπηία, η μόνη εκπρόσωπος του *amor* και της ελεγείας στο ποίημα και ο ελεγειακός της κόσμος συντρίβονται από τη βιαιότητα του εχθρού.²⁵⁸ Το γεγονός ότι επέτρεψε στον εαυτό της να ξεπεράσει τα όρια της στοίχισε τη ζωή της. Όπως παρατηρεί η Welch (2005: 74) η αναχώρηση της ηρωίδας από το Καπιτώλιο, το κέντρο της ρωμαϊκής εξουσίας, λειτουργεί ως αντιστροφή της διαδρομής ενός θριάμβου και οδηγεί στον δεύτερο άξονα της ρωμαϊκής κυριαρχίας, το *Forum*. Τελικά, όμως, η Ταρπηία αναγκάζεται να υποχωρήσει στους όρους τους οποίους θέτει η ίδια η πολιτεία και εν τέλει να καταστεί και εδώ (όπως και στον Λίβιο) αρνητικό *exemplum*, η *memoria* του οποίου διατηρείται από το όνομα *Tarpeia sedes* και από τις διάφορες αναπαραστάσεις της ιστορίας σε κτήρια της πόλης.²⁵⁹

Κατά τον Green (2004b: 364) ο Προπέρτιος προσπαθεί να παρουσιάσει την Ταρπηία με όσο το δυνατόν μελανότερα χρώματα. Πρόκειται για μία γυναίκα η οποία αδυνατεί να σηκώσει το βάρος της ευθύνης μιας Εστιάδας και που ετοιμάζεται να προδώσει το σημαντικότερο σημείο της Ρώμης την ημέρα των *Parilia* στον εχθρό. Έτσι, η Ταρπηία αποτυγχάνει σε όλα τα επίπεδα. Ως Ρωμαία καθότι δεν μπορεί να προστατέψει την πόλη της. Ως Εστιάδα αφού αρνείται να διατηρήσει την παρθενία της και να υπηρετήσει το καθήκον της διατηρώντας άσβεστη τη φλόγα στην Εστία, ένα από τα βασικότερα σύμβολα της Ρώμης. Τέλος, ως γυναίκα, καθώς αποτυγχάνει να παντρευτεί τον Τίτο Τάτιο. Η αποτυχία της να ενσωματωθεί σε ένα επικό περιβάλλον, όπου το καθήκον υπερτερεί του προσωπικού συμφέροντος (ιδέα η οποία διατυπώνεται διαρκώς στην *Αινειάδα*), την αποκλείει δια παντός από αυτό. Η πρωτο-Ρώμη διατηρεί τον επικό της χαρακτήρα, ωστόσο, η αποτύπωση της οπτικής της Ταρπηίας αποτελεί μία παράλληλη αφήγηση, η οποία έστω και ως περιθωριακή φωνή εντάσσεται στο πλέγμα της ρωμαϊκής ταυτότητας. Όπως υποστηρίζει εύστοχα η Japan (1998: 65) η 4.4 παρέχει μία κριτική εξέταση των ιεραρχιών μεταξύ των φύλων όπως

²⁵⁷ Welch (2005) 78.

²⁵⁸ DeBrohun (2003) 148.

²⁵⁹ Η ιστορία της Ταρπηίας έχει συγκεντρώσει σε μεγάλο βαθμό το ενδιαφέρον των μελετητών. Για μία ανάγνωση της ελεγείας από την οπτική της φεμινιστικής κριτικής βλ. Japan (2001) 70 κεξ. Για την ετυμολογία του ονόματος της Ταρπηίας από το *turpe* και την αιτιολογική τεκμηρίωση της προδοσίας της με αυτόν τον τρόπο βλ. Boyd (1984). Για την Ταρπηία ως Αμαζόνα βλ. Warden (1978). Για την αδυναμία της Ταρπηίας να σηκώσει το βάρος του καθήκοντός της, όπως παρουσιάζεται μέσω μιας σειράς μεταφορών, ως συγκεκριμένη *recusatio* βλ. O'Neill (1995). Για τις απηχήσεις της Νεοπυθαγόρειας/ Εμπεδοκλείας φιλοσοφίας στην 4.4 και την πρόσληψή τους από τον Οβίδιο στους *Fasti* βλ. Garani (2011).

εμφανίζονται σε μύθους σχετικούς με την καταγωγή και την ταυτότητα των Ρωμαίων. Η ελεγειακή οπτική της Ταρπηίας αποτελεί αφενός προδοσία προς την πόλη και την επική της ταυτότητα. Ωστόσο, μετά την τιμωρία της ενόχου, το αποτέλεσμα της ένωσης Σαβίνων και Ρωμαίων και η αύξηση της δύναμης της πόλης μπορεί να αντιμετωπιστεί και ως *felix culpa*.

II.iii. 4.9: ανακαλύπτοντας τον Ηρακλή.

Την ιστορία της ίδρυσης της *Ara Maxima* συναντούμε ξανά στην 4.9 του Προπερτίου. Εδώ, όμως, η ίδρυση του βωμού διαχωρίζεται από την μάχη του Ηρακλή με τον Κάκο και ο Εύανδρος είναι απών. Η παρουσίαση της πρωτο-Ρώμης στην 4.9 κατά τη Rea (2007a: 120-1) θυμίζει τη 2.5 του Τιβούλλου: ο Παλατίνος λόφος είναι *pecorosa* (4.9.3), λέξη αντίστοιχη με το *herbosa* του Τιβούλλου (2.5.25), και ο Προπερτίος περιλαμβάνει στην περιγραφή του το *Velabrum* (4.9.5), ένα από τα μόλις τρία μνημεία που παρουσιάζει ο Τίβουλλος (2.5.33). Ωστόσο, ο Προπερτίος σε έναν διάλογο με τον Τίβουλλο παραδίδει διαφορετική ετυμολογία για τη λέξη *Velabrum* από το ρήμα *velifico* (= πλέω), αλλά και από την ελληνική λέξη (*F*)ελος, όπως υποδεικνύει το ρήμα *stagnabat*.²⁶⁰ Επιπλέον, αναφέρεται στον Παλατίνo λόφο ως *montes Palatia*, χρησιμοποιώντας την αρχαιότερη ονομασία (cf. Varro *LL* 5.53) και όπως υποδηλώνει η λέξη *pecorosa* (<*pecus* = το κοπάδι) ο λόφος αποτελεί και στην εκδοχή του Προπερτίου βοσκοτόπι. Όμως, ενώ στην 4.1 αναφέρεται πως τα κοπάδια του Ευάνδρου βόσκουν στον Παλατίνo, στην 4.9 ο Εύανδρος είναι απών, παρά τη στενή σύνδεσή του με τον Ηρακλή στις προγενέστερες εκδοχές του Βιργιλίου και του Λιβίου. Πέρα από αυτό στην 4.9 η πρωτο-Ρώμη φαίνεται να είναι ακατοίκητη, καθώς οι μόνοι χαρακτήρες που εμφανίζονται είναι ο Ηρακλής, ο Κάκος και οι ιέρειες της *Bona Dea*.

Το πρώτο κομμάτι της ελεγείας αφορά τη δολοφονία του Κάκου από τον Ηρακλή. Ο πρώτος παρουσιάζεται τερατόμορφος και κλέβει τα βόδια με τον ίδιο τρόπο όπως και στις προηγούμενες αφηγήσεις (Λίβιος, Βιργίλιος).²⁶¹ Η μάχη των δύο και η ήττα του Κάκου παρουσιάζονται περιληπτικά (4.9.13-5). Αυτό που προστίθεται στην ιστορία είναι η προτροπή του Ηρακλή στο κοπάδι του να μουγκρίσει, έτσι ώστε από το μουγκρητό των ζώων να δοθεί στην περιοχή η ονομασία *Forum Boarium* (4.9.16-20). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα το επεισόδιο Ηρακλή – Κάκου εδώ να λειτουργεί ως αιτιολογικός μύθος για την ονομασία του *Forum Boarium* ανατρέποντας την παλαιότερη ετυμολογία (Varro, *LL* 5.146) που θέλει το

²⁶⁰ Ellis (1984) 80, Welch (2005) 121.

²⁶¹ Για τις ομοιότητες και τις λεκτικές απηχήσεις μεταξύ της 4.9 και του 8^{ου} βιβλίου της *Αινειάδας*, αλλά και για τον τρόπο με τον οποίο ο Προπερτίος αξιοποιεί στο πλαίσιο της ελεγείας το επικό υλικό του βλ. Warden (1982).

μέρος να παίρνει το όνομά του από την αγορά ζώων που υπήρχε εκεί, αναλόγως προς τα *Forum Holitorium* και *Forum Piscarium*.²⁶²

Η ίδρυση της *Ara Maxima* συνδέεται στην 4.9 με την καταστροφή από τον Ηρακλή του ιερού της *Bona Dea*. Μετά τη μάχη με τον Κάκο, ο ήρωας καταλαμβάνεται από μία τρομερή δίψα. Ακούει γέλια κοριτσιών πίσω από ένα βράχο και παρακαλεί σαν *exclusus amator* να γίνει δεκτός στο ιερό.²⁶³ Όταν πληροφορείται ότι απαγορεύεται η είσοδος στους άνδρες, επιστρατεύει ως επιχείρημα το ότι έχει περάσει ένα διάστημα της ζωής του ντυμένος γυναίκα. Τα κορίτσια δεν πείθονται. Ο ήρωας θυμωμένος καταστρέφει το ιερό και στη θέση του ιδρύει ένα βωμό, στη λατρεία του οποίου θα συμμετέχουν μόνο άνδρες: την *Ara Maxima*.

Η σύνδεση της *Ara Maxima* με το ιερό της *Bona Dea* είναι προβληματική. Ο Grimal (1953: 36) υποστηρίζει ότι η 4.9 γράφτηκε με αφορμή την ανακαίνιση του ναού της *Bona Dea Subsaxana* από την Λιβία, ενός ναού στη νοτιανατολική πλευρά του Αβεντίνου λόφου.²⁶⁴ Ωστόσο, κατά τη Welch (2005: 121) δεν υπάρχει μαρτυρία ύπαρξης κάποιου ιερού της *Bona Dea* στον Αβεντίνο την εποχή που ο Ηρακλής φτάνει στη Ρώμη, έτσι ώστε να ταυτιστεί χωροταξικά το *antrum* του στίχου 33 με το ιερό που η Λιβία ανασύστησε και η αναφορά του Βάρρωνα (apud Macrobian. *Sat.* 1.12.27-8) πιθανόν να είναι μία επινόηση μεταγενέστερη με στόχο να συνδέσει τις δύο λατρείες. Πράγματι η σύνδεση των δύο αυτών λατρειών με το αυτοκρατορικό ζεύγος είναι γοητευτική. Η ανακαίνιση του ναού από την Λιβία εντάσσεται στη συμμετοχή της στο πρόγραμμα του Αυγούστου με στόχο την ενίσχυση των θεσμών του γάμου και της οικογένειας, αλλά και συμμορφώνεται με την παραίνεση του *princeps* σε μέλη του κύκλου του, αλλά και στους ευγενείς της Ρώμης να χτίζουν μνημεία. Υπό αυτό το πρίσμα είναι δυνατό να διαβαστεί η καταστροφή του ιερού από τον Ηρακλή ως η ευκαιρία για ανασύστασή του υπό άλλους όρους. Η μυστηριακή θρησκεία της εποχής του Ηρακλή χάνει τον χώρο τέλεσης των τελετουργιών της για να τον αποκτήσει ξανά την εποχή του Αυγούστου πιθανότατα με νέες προεκτάσεις.²⁶⁵ Με τον τρόπο αυτό σχολιάζεται η χρήση της θρησκείας στο πλαίσιο της αυγούστειας πολιτικής.

---

²⁶² Janan (2001) 130.

²⁶³ Για τον Ηρακλή ως *exclusus amator* και τις ποιητολογικές προεκτάσεις της 4.9 βλ. McParland (1970), Anderson (1964), Janan (1998). Για τον Ηρακλή ως αποτυχημένο *exclusus amator*, αλλά και ως αποτυχημένο ρωμαϊκό ήρωα βλ. DeBrohun (2003) 128ff. Για την Καλλιμάχεια επίδραση στην 4.9 βλ. Pillinger (1969) και DeBrohun (2003) 201-209. Για την άποψη ότι η 4.9 δέχθηκε επίδραση και από άλλα λογοτεχνικά είδη και συγγραφείς (λ.χ. Πίνδαρος, Σαπφώ) βλ. Cairns (1992), στον οποίον απαντά και τον οποίον ανατρέπει ο Anderson (1992).

²⁶⁴ Βλ. και Fox (1996) 170 & (1999) 164, Spencer (2001) 273 n. 28 και Welch (2004) 68-72.

²⁶⁵ Το παραπάνω επιχείρημα μπορεί να ισχύει εάν αποδεχθούμε ότι ο Προπέρτιος πράγματι αναφέρεται στην *Bona Dea*, πράγμα το οποίο δεν είναι απαραίτητο καθώς ο ποιητής αναφέρεται απλώς σε *loca clausa feminae*

Στο προηγούμενο κεφάλαιο υποστήριξα ότι συγκεκριμένες λεπτομέρειες του Βιργιλίου στην αφήγηση της *Ara Maxima* λειτουργούν αμφίσημα επιτρέποντας μια πολλαπλή ανάγνωση της ιστορίας. Πιθανότατα αυτές οι αμφισημίες να έδωσαν στον Προπέρτιο τον απαραίτητο χώρο ώστε να προβεί σε έναν εντελώς διαφορετικό χειρισμό του θέματος. Όπως παρατηρήθηκε παραπάνω η έκταση του επεισοδίου μεταξύ του Ηρακλή και του Κάκου περιορίζεται σε περίπου είκοσι στίχους και αποσπάται από αυτό η αιτιολογία για την ίδρυση της *Ara Maxima*. Μολονότι ο Κάκος παρουσιάζεται τερατόμορφος, είναι περισσότερο γραφικός παρά τρομακτικός.²⁶⁶ Και το *maius opus* εδώ δεν είναι η επικράτηση έναντι του τρομερού εχθρού, αλλά η επικράτηση έναντι των ακατάδεκτων ως προς τον Ηρακλή κοριτσιών. Στον Προπέρτιο ο Ηρακλής παίρνει ίσως την πιο εξελληνισμένη λογοτεχνική του μορφή, αυτή της κωμωδίας του 4^{ου} αιώνα (ή του ελληνιστικού μίμου), εμποτισμένη με τον ελεγειακό χαρακτήρα του *exclusus amator* και απεκδυμένη, στο δεύτερο ειδικά μέρος της ελεγείας, από κάθε επικό χαρακτηριστικό της. Ο Ηρακλής εκδικείται όχι ως υπερασπιστής της δικαιοσύνης και του νόμου, αλλά ως εραστής του οποίου ο εγωισμός έχει πληγωθεί ανεπανόρθωτα από την απόρριψη.²⁶⁷

Είναι πιθανό ο χειρισμός του θέματος από τον Προπέρτιο να αποτελεί ένα πολιτικό σχόλιο κατά του Αυγούστου. Όμως εξίσου πιθανό είναι και οι μεταβολές αυτές να υπαγορεύονται από την εισαγωγή του Ηρακλή σε ένα νέο λογοτεχνικό είδος, αυτό της ελεγείας. Τα κίνητρα, επομένως, του Προπερτίου μπορεί να είναι αμιγώς λογοτεχνικά: η ιστορία του Κάκου και του Ηρακλή ήδη έχει αποτελέσει κοινό τόπο και άρα πρόσφορο έδαφος για λογοτεχνική παρωδία.²⁶⁸ Παρόλα αυτά, η αντιθετική συνύπαρξη δύο διαφορετικών προσώπων (επικό και ελεγειακό) του Ηρακλή εντός της ελεγείας ίσως να

---

dae. Η ταύτιση της θεάς αυτής με την *Bona Dea* βασίζεται κυρίως στην αναφορά του Βάρρωνα που παραδίδεται από τον Μακρόβιο. Μελετητές όπως ο Holleman (1977) υποστηρίζουν πως μολονότι ο ποιητής πιθανότατα να θέλει οι αναγνώστες του να ταυτίσουν τη σπηλιά με τον ναό της *Bona Dea* στον Αβεντίνο λόφο δεν ταιριάζει τοπογραφικά στην ιστορία. Έτσι, παράλληλα ο Προπέρτιος μπορεί να υπαινίσσεται την ερωτική ιστορία του Ηρακλή με την *Acca Larentia* ή τη *Rhea Silvia* στον Αβεντίνο, πράγμα που πιθανότητα, όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο να υπαινίχθηκε και ο Βιργίλιος.

²⁶⁶ Galinsky (1972) 154.

²⁶⁷ Galinsky (1972) 155.

²⁶⁸ Galinsky (1972) 156. Υπό αυτό το πρίσμα είναι δυνατό να διαβαστεί και η δίψα του Ηρακλή. Η περιγραφή που έχει δώσει ο Προπέρτιος για τη Ρώμη και την ύπαρξη τρεχούμενου νερού από το ποτάμι (4.9.5) δεν εξηγεί το πώς ο ήρωας δεν μπόρεσε να έχει πρόσβαση σε καμία άλλη πηγή νερού, ενώ από την περιγραφή του ιερού της *Bona Dea* δεν είναι ξεκάθαρο ότι εντός του ιερού υπάρχει νερό (4.9.23-30). Ο Anderson (1964) 11 υποστηρίζει πως η δίψα του Ηρακλή αποτελεί μία κοινή ερωτική μεταφορά, με τη δίψα να υπονοεί το ερωτικό πάθος του Ηρακλή προς τα κορίτσια. Έτσι, στην ουσία ο Ηρακλής γίνεται ένας επικός ήρωας ο οποίος εντάσσεται σε ένα ελεγειακό περιβάλλον. Ο Προπέρτιος, μάλιστα, συνεχίζοντας το παιχνίδι μεταξύ των λογοτεχνικών ειδών ζητά από τον ήρωα να δεχθεί να μπει στο βιβλίο του (*velis libro dexter inesse meo*), όπως παρατηρεί ο Harrison (2005) 124. Φυσικά ο Ηρακλής πρωταγωνιστούσε στο οικιστικό πρόγραμμα του Αυγούστου, όπως προαναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Αλλά ήδη ο Καίσαρας προσπαθούσε να συνδεθεί με τον Μ. Αλέξανδρο, μέσω του Ηρακλή (βλ. Suet. *Caes.* 7).

αποτελεί αναφορά στις διαφορετικές συνδηλώσεις του προσώπου του ήρωα. Άλλωστε, όπως υποστηρίζει και η Spencer (2001:266) η ασάφεια γύρω από τον λογοτεχνικό χαρακτήρα του Ηρακλή υποδηλώνεται και από τα διάφορα ονόματα τα οποία του αποδίδονται εντός της ελεγείας (*Amphitryoniades* [4.9.1], *Alcides* [4.9.16], *Herculis* [4.9.16], *Sancus* [4.9.72]) άλλα με περισσότερο και άλλα με λιγότερο ή καθόλου επική χροιά. Η μετατροπή του Ηρακλή από *Amphitryoniades*, μια επική προσφώνηση του ήρωα,²⁶⁹ στην αρχή του πρώτου στίχου σε *Sancus* στην αρχή του τελευταίου υποδηλώνει αυτήν ακριβώς τη μεταστροφή του χαρακτήρα του στο πεδίο της ρωμαϊκής ποίησης. Ο Προπέρτιος, δηλαδή, εισάγοντας έναν ακόμη τρόπο προσφώνησης του ήρωα, έναν μάλιστα τρόπο καθαρά ρωμαϊκό,²⁷⁰ κατά κάποιο τρόπο εκρωμαΐζει έναν γνήσια ελληνικό ήρωα. Ο εκρωμαϊσμός αυτός φαίνεται να λαμβάνει χώρα στο ελεγειακό πεδίο και όχι, όπως θα άρμοζε, στο επικό. Έτσι, ο Προπέρτιος διαλέγεται με τον Βιργίλιο και το επικό προφίλ του Ηρακλή, το οποίο, παρότι στην *Αινειάδα* υπερτονίζεται, δεν καταφέρνει να απεκδυθεί έστω και ένα κομμάτι της ελληνικότητάς του.

Παράλληλα, όμως, μπορεί να σχολιάζει και την προσπάθεια εκμετάλλευσής του προσώπου του Ηρακλή από τα ζεύγη πολιτικών αντιπάλων στη Ρώμη. Στο πρώτο μέρος του ποιήματος εμφανίζεται ο ηρωικός Ηρακλής, ο οποίος σώζει την περιοχή από τον Κάκο και δίδει το όνομα στο *Forum Boarium*, την πρώτη αγορά της Ρώμης. Η σημασία της αγοράς στο οικιστικό πρόγραμμα των πολιτικών αρχηγών ήταν πολύ σημαντική. Τόσο ο Καίσαρας όσο και ο Οκταβιανός έχτισαν δικά τους *fora*. Ωστόσο, το γεγονός ότι ο Ηρακλής εκβιάζει την

²⁶⁹ Ο Ηρακλής αποκαλείται γιος του Αμφιτρυώνα στο 5.392 της *Ιλιάδας*. Ωστόσο, η προσφώνηση *Αμφιτρυωνιάδης* εμφανίζεται πρώτη φορά στη Θεογονία του Ησιόδου (στ. 316-8) όπου περιγράφεται ο άθλος εναντίον της Λερναίας Ύδρας: «καὶ τὴν μὲν Διὸς υἱὸς ἐνήρατο νηλεὶ χαλκῶ/Ἀμφιτρυωνιάδης σὺν ἀρηιφίλῳ Ἰολάῳ/Ἡρακλῆς βουλῆσιν Ἀθηναίης ἀγελείης». Το επίθετο απαντά πολλές φορές στην ψευδο-ησιόδεια *Ἀσπίδα* (στ. 165, 416, 433, 459), πάντοτε σε επικά συμφραζόμενα, αλλά και σε διάφορα επικά αποσπάσματα τα οποία αποδίδονται στον Ησιόδο (απ.25 στ. 23, απ. 33^α στ. 32). Αργότερα εμφανίζεται στον τρίτο *Ολυμπιονικό* του Πινδάρου (στ. 13-16): «[...] τάν ποτε/ Ἴστρου ἀπὸ σκιαρᾶν παγᾶν ἔνεικεν Ἀμφιτρυωνιάδας, / μνᾶμα τῶν Οὐλυμπία κάλλιστον ἄθλων/δᾶμον Ὑπερβορέων πείσαις Ἀπόλλωνος θεράποντα λόγῳ». Το επίθετο εμφανίζεται ξανά στον Βακχυλίδη στον 16^ο *Διθύραμβο* (στ. 15) και στην 5^η *Επινίκια Ωδή* (στ. 85), αλλά και στο 20^ο *Ειδύλλιο* του Θεοκρίτου (στ. 112-9). Πρόκειται, επομένως, για ένα τυπικό επίθετο του Ηρακλή με μακραίωνη παράδοση στην ελληνική γραμματεία, το οποίο χρησιμοποιείται κατά βάση σε ηρωικά συμφραζόμενα για να ενισχύσει το κύρος του ήρωα. Σπάνιο στην ελληνόφωνη ποίηση είναι το πατρωνυμικό *Ἀλκείδης*, το οποίο απαντά στην ψευδο-ησιόδεια *Ἀσπίδα* (στ. 112) και στον *Καλλιμαχο* (*Call. Dian.* 145). Πιθανότατα καθιερώθηκε από τον Βιργίλιο, ο οποίος το χρησιμοποιεί στο 8^ο βιβλίο της *Αινειάδας*.

²⁷⁰ Ο *Sancus* ήταν μία παραδοσιακή ρωμαϊκή θεότητα πιθανότατα ουμβρικής καταγωγής [Latte (1960: 127)], από τις παλαιότερες θεότητες της ρωμαϊκής θρησκείας. (βλ. *Ον. Fasti* 6.213 κέξ., *Lact. Inst. Div.* 1.15.8, *Aug. Civ. Dei.* 18.19, *Dion. Hal. Ant. Rom.* 2.49). Για τον Κάτωνα (*apud Dion. Hal. Ant. Rom.* 2.49.2) και τον Σίλιο Ιταλικό (*Punica* 8.421) ήταν θεός των Σαβίνων, και θεωρούταν θεός-ιδρυτής. Το χαρακτηριστικό αυτό πιθανότατα να έκανε ήδη τον Βάρωνα (*LL.* 5.66) να τον συσχετίσει με τον Ηρακλή. Εν πάσει περιπτώσει το προσωνύμιο *Sancus* δε σχετίζεται με κανένα τρόπο με την ελληνική παράδοση και δεν εμφανίζεται ως προσωνύμιο του Ηρακλή στη λατινική ποίηση πριν από τον Προπέρτιο. Ο συγκεκρισμός ο οποίος επιτυγχάνεται μεταξὺ ενός ελληνικής καταγωγής εκπολιτιστή θεού και του αντίστοιχου παραδοσιακού ρωμαϊκού οι λειτουργίες του οποίου, όπως υποστηρίζει ο Grimal (1986:411), ήταν συγκεχυμένες, δίνει μια νέα διάσταση στην ταυτότητα του Ηρακλή. Δεν είναι πια απλώς ένας ελληνικής καταγωγής θεός που λατρεύεται στην Ιταλία. Ο χαρακτήρας του ενέχει και μια ρωμαϊκή πτυχή, αυτή του *Sancus*.

αιτιολογική προέλευση του ονόματος της περιοχής μπορεί να αποτελεί σχόλιο στον τρόπο που η εξουσία εκβιάζει τη δημιουργία ιστορικών αφηγήσεων και την επικράτηση μιας εκδοχής έναντι της άλλης. Στη συνέχεια ο Ηρακλής μετατρέπεται σε ελεγειακό ήρωα. Στα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί για να πείσει τις κοπέλες να του ανοίξουν συγκαταλέγονται και οι υπηρεσίες που προσέφερε στην Ομφάλη. Πράγματι, σύμφωνα με τον μύθο ο Ηρακλής πέρασε ένα διάστημα της ζωής του στην υπηρεσία της Ομφάλης ντυμένος ως γυναίκα και κάνοντας γυναικείες δουλειές (Plut. *Per.* 24, Apoll. II.6.3, Diod. IV. 31). Αλλού η Ομφάλη παρουσιάζεται να φοράει τη λεοντή του Ηρακλή και να κρατά το ρόπαλό του. Η αντιστροφή αυτή των φυλετικών ρόλων, αλλά και η τοποθέτηση του περιστατικού στην Λυδία, περιοχή της Ανατολής, είναι κομβικής σημασίας. Ο εκθηλυμένος Ηρακλής στην υπηρεσία μιας βασίλισσας της Ανατολής θυμίζει τη σχέση του Αντώνιου με την Κλεοπάτρα, όπως τουλάχιστον την αντιλαμβάνονταν οι Ρωμαίοι πολίτες μέσω της προπαγάνδας. Ο Ηρακλής, επομένως, στο σημείο αυτό παραπέμπει στον Μάρκο Αντώνιο, ειδικότερα αν ληφθεί υπόψη πως ο ίδιος ο Μάρκος Αντώνιος ενίσχυε τη σύνδεσή του με τον ήρωα.²⁷¹ Φυσικά, η μόνη πτυχή του Ηρακλή με την οποία μπορεί ο Μάρκος Αντώνιος να ταυτιστεί, σύμφωνα με την πρόταση του Προπερτίου, είναι αυτή.

Στο τέλος της ιστορίας ο Ηρακλής αποκτά και πάλι τα αρρενωπά χαρακτηριστικά του και παίρνει εκδίκηση. Πιστεύω πως η εκδίκηση του Ηρακλή και η ίδρυση της *Ara Maxima* παραπέμπουν στην επικράτηση του Αυγούστου έναντι του Αντωνίου στο Άκτιο.²⁷² Αν ο Ηρακλής κατάφερνε να εισέλθει στον ναό της *Bona Dea* θα ήταν επειδή η θηλυκή του ταυτότητα, αυτή που τον συνδέει με τον Μάρκο Αντώνιο, θα υπερίσχυε. Επομένως, η πόλη της Ρώμης θα βρίσκονταν στα χέρια μιας γυναίκας (της Κλεοπάτρας), η οποία καταφέρνει να χειραγωγεί έναν άνδρα (τον Μάρκο Αντώνιο). Κάτι τέτοιο θα ήταν αδιανόητο. Κάθε

²⁷¹ Κατά τον Zanker (1988: 44) αποτελούσε παραδοσιακό χαρακτηριστικό των αριστοκρατικών οικογενειών να τοποθετούν τις ρίζες της οικογενειακής τους καταγωγής σε αρχαίους θεούς και ήρωες. Με τον τρόπο αυτό όχι μόνο μιμούνταν τις ελληνιστικές βασιλικές οικογένειες, αλλά, παράλληλα, εξαιτίας της καταγωγής τους από τους Τρώες, μπορούσαν να υποστηρίξουν την παρουσία τους στον ελληνικό χώρο από τις απαρχές της ιστορίας. Η συνήθεια αυτή έγινε εντονότερη προς το τέλος της ρεπουμπλικανικής περιόδου (βλ. την καταγωγή του Ηρακλή από τη Venus). Τη σύνδεση Αντωνίου - Ηρακλή στην 4.9 υποστηρίζει και η Rea (2007a) 122, ερμηνεύοντας όμως το επεισόδιο στο πλαίσιο της αμφισημίας των ηγετικών προσωπικοτήτων της Ρώμης. Κατά τη Welch (2005:125) ο Αντώνιος ισχυριζόταν πως καταγόταν από τον Ηρακλή μέσω του γιου του Ηρακλή Αντών. Χρησιμοποίησε έτσι την εικονογράφηση του Ηρακλή (λεοντή, ρόπαλο) στα δικά του πορτρέτα. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια του εμφυλίου πολέμου, η ιστορία του Ηρακλή και της Ομφάλης χρησιμοποιήθηκε ευρέως στην αντι-αντώνεια προπαγάνδα. Έτσι, η έντονη δίψα του Ηρακλή μπορεί να αναφέρεται στην έφεση του Αντωνίου για το ποτό (Plut. *Ant.* 2.4). Για εκτενέστερη ανάλυση του ζητήματος βλ. Zanker (1988) 45κεξ. Για τη ζωή του Αντωνίου ως πηγή έμπνευσης του Προπερτίου βλ. Griffin (1977). Για την εικόνα του Αντωνίου γενικά στον προπέρτεια ποίηση βλ. Baker (1976).

²⁷² Για τον Harrison (2005) 120 κεξ. η 4.9 δεν αναφέρεται μέσω της ίδρυσης της *Ara Maxima* στην επικράτηση του Οκταβιανού στο Άκτιο, αλλά στην περισσότερο πρόσφατη ίδρυση της *Ara Fortunae Reducis*, με την επικράτηση του Ηρακλή επί του Κάκου να λειτουργεί ως αναφορά της νίκης του Αυγούστου στην Ισπανία.

ενδεχόμενο λοιπόν «χειραγώγησης» του Ηρακλή από τις ιέρειες της *Bona Dea* πρέπει να αποκλεισθεί. Η ολοκληρωτική καταστροφή του ιερού τους και η οικοδόμηση της *Ara Maxima* σημαίνει την ολοκληρωτική επικράτηση του Ηρακλή – Αυγούστου έναντι του Ηρακλή – Αντωνίου.

Συμπερασματικά, η πρωτο-Ρώμη στην 4.9 λειτουργεί και πάλι ως ένα μέρος με ποικίλλες ιστορικές συνδηλώσεις, οι οποίες δρουν παράλληλα, ενώ δεν είναι λίγες οι φορές που αντιτίθενται η μία στην άλλη προσφέροντας στον αναγνώστη ένα μωσαϊκό επιλογών οι οποίες διαμορφώνουν με διαφορετικό τρόπο κάθε φορά τη μνήμη του. Κατά την Janan (2001: 136) η 4.9 αποσαφηνίζει τη *Romanitas* μέσω του τοπογραφικού ορισμού της Ρώμης από τον ίδιο τον Ηρακλή με την ίδρυση του *Forum Boarium* και της *Ara Maxima*. Στο ίδιο πνεύμα η Spencer (2001: 271) διατυπώνει την άποψη πως το πρώιμο ιταλικό τοπίο που κατασκευάζεται στο ποίημα είναι σκοτεινό και κατοικείται από έναν τερατόμορφο ληστή και τις ιέρειες μιας μυστικιστικής γυναικείας θρησκείας. Αυτόν τον κόσμο που στερείται δομών και έχει ένα καθαρά αντιρωμαϊκό πρόσημο έρχεται να «εκπολιτίσει» κατά κάποιον τρόπο ο Ηρακλής. Ο ήρωας, συνεχίζει, επιβάλλει ένα προδιαγεγραμμένο ρωμαϊκό μέλλον στο τοπίο, ωστόσο, οι διάφορες εναλλακτικές ερμηνείες φέρουν στο προσκήνιο την ευθύνη του αναγνώστη να επιλέξει κάποια ή κάποιες από αυτές. Έτσι, η *Ara Maxima* πέρα από μνημείο του εκπολιτισμού της Ιταλίας, μπορεί να λειτουργήσει (όπως και ο βράχος της Ταρπηίας) ως μνημείο της ελεγειακής πλευράς της ταυτότητας της πόλης,²⁷³ πλευρά που σε μεγάλο βαθμό απορροφήθηκε από την επική της ταυτότητα.

Σε γενικές γραμμές, ο Προπέρτιος στο 4^ο βιβλίο των *Ελεγείων* του καλεί τον αναγνώστη του να δει τα μνημεία της Ρώμης ακόμη και από διαφορετικές οπτικές εντός του ίδιου ποιήματος (βλ. 4.4).²⁷⁴ Η ανασύσταση του παρελθόντος της πόλης στοχεύει στο να δείξει ότι τα μνημεία δεν έχουν κάποιο ενδογενές νόημα, αλλά ότι αυτό προκύπτει από διάφορες ερμηνείες,²⁷⁵ οι οποίες μπορεί να δίνονται είτε μέσω αιτιολογικών μύθων είτε μέσω της ετυμολογίας. Ο Προπέρτιος στο 4^ο βιβλίο διαλέγεται συστηματικά με τον Βιργίλιο διατυπώνοντας μία εικόνα της πρωτο-Ρώμης, η οποία προεκτείνει αυτή του έπους. Όπως εύστοχα υποστηρίζει ο Fox (1996: 181) την εποχή που ο Προπέρτιος συνέγραφε το 4^ο βιβλίο η παρουσία της *Αινειάδος* θα είχε επισκιάσει οποιαδήποτε προγενέστερη αναφορά στην πρωτο-Ρώμη. Έτσι, συνεχίζει, ο Προπέρτιος επέλεξε υλικό το οποίο ο Βιργίλιος δε

²⁷³ Welch (2005) 132.

²⁷⁴ Welch (2005) 5.

²⁷⁵ Welch (2005) 13.

μεταχειρίστηκε και για το οποίο αρκέστηκε σε λανθάνουσες αναφορές (π.χ. τον μύθο της Ταρπηίας). Με αυτό τον τρόπο ο ελεγειακός ποιητής διαμορφώνει μία πρωτότυπη εικόνα της πρωτο-Ρώμης χωρίς, ωστόσο, να απαρνείται ορισμένες βασικές αρχές της, όπως τον χαρακτήρα παλίμνηστου ή τις πολιτικές συνδηλώσεις που είναι εγγεγραμμένες ήδη στην προϊστορία των μνημείων.

III. ΟΒΙΔΙΟΣ

Η Ρώμη και τα μνημεία της αποτελούν συχνό αντικείμενο επεξεργασίας σε ολόκληρη την ποίηση του Οβιδίου,²⁷⁶ με τη χρήση τους να διαφέρει ανάλογα με τον στόχο του ποιητή. Έτσι στην ερωτική του ποίηση αποτελούν κατά βάση χώρους κατάλληλους για διάφορες ερωτικές συναντήσεις (βλ. *Amores*) ή εμφανίζονται στο πλαίσιο διαφόρων συμβουλών (βλ. *Ars Amatoria*). Αντιθέτως, στην ποίηση της εξορίας τα μνημεία χρησιμοποιούνται στην οικοδόμηση μιας εξιδανικευμένης στα μάτια του ποιητή Ρώμης στην οποία ο ίδιος επιθυμεί να επιστρέψει. Στους *Fasti*, τέλος, κατά τον Boyle (2003: 49) ο Οβίδιος δεν αποδίδει κάποια συγκεκριμένη και ακλόνητη ερμηνεία στα μνημεία της Ρώμης, αλλά στρέφει την προσοχή του στην πολυπλοκότητα και πολυσημία τους και τις συνέπειες που αυτή έχει για τη ρωμαϊκή ταυτότητα.²⁷⁷

Δεδομένου του πλήθους τους, τα μνημεία τα οποία εμφανίζονται στον Οβίδιο δε θα μπορούσαν να αναλυθούν όλα στο πλαίσιο της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Για τον λόγο αυτό έχω επιλέξει να επικεντρωθώ στους *Fasti* και συγκεκριμένα σε ορισμένα από τα αποσπάσματα, τα οποία διαλέγονται κυρίως με το 8^ο βιβλίο της *Αινειάδας*, αλλά και με τις ελεγείες του Τιβούλλου και του Προπερτίου, όπως αναλύθηκαν παραπάνω. Τέλος, παραθέτω μια σύντομη επισκόπηση της ελεγείας 3.1 των *Tristia*, όπου ο Οβίδιος αντιστρέφει το μοτίβο της ξενάγησης στην πρωτο-Ρώμη, συνθέτοντας την πρώτη περιήγηση στη Ρώμη της εποχής του.

---

²⁷⁶ Για παράδειγμα η *Ara Maxima* εμφανίζεται στους *Fasti* 1. 569-584, το Άσυλο στους *Fasti* 2. 133-44, 3.431-34, ο ναός του Jupiter Tonans στους *Fasti* 2.67-70, ο Jupiter Optimus Maximus στα *Ars*. 3.115κεξ., *Met.* 15.866, *Tr.* 2.2.89-94, 4.2.47-60, *P.* 4.4.23-34, 4.9.29034, *Fasti* 1.71-88, 1.201, 1.587-616, 6.33, ο ναός του Παλατινίου Απόλλωνα στα *Am.* 2.2.3-6, *Ars.* 1.73, 3.119, 3.389, *Met.* 15.861-70, *Tr.* 3.1.59-68 και *Fasti* 4.951, το *Lupercal* στους *Fasti* 2.381-88, 409-24, η *Casa Romuli* στο *Fasti* 1.197-208, 2.23-6, 3.181-98, τέλος, ο ναός της *Bona Dea* στα *Ars.* 3.243, 633-44, *Fasti* 5.147-58. Για το ρόλο των μνημείων ως πολεμική στην προσπάθεια οικειοποίησής της σημασίας τους από τον Αύγουστο βλ. Boyle (2003).

²⁷⁷ Ο Boyle (2003) αντιμετωπίζει το σύνολο των *Fasti* ως υπαινικτική άσκηση πολεμικής στον Αύγουστο (βλ. και σελ. 14) και την προσπάθειά του να εντυπώσει στα μνημεία της πόλης τις δικές του πολιτικές σβήνοντας από την παράδοση διάφορες άλλες εκδοχές.

III.i *Fasti*

Σε αντίθεση με τον Προπέρτιο, ο οποίος προσεγγίζει τοπογραφικά την πόλη, ο Οβίδιος επιλέγει για τη δική του αιτιολογική ποίηση να οργανώσει το υλικό του με βάση το ρωμαϊκό ημερολόγιο.²⁷⁸ Ο Αύγουστος έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την αναμόρφωση του ρωμαϊκού ημερολογίου εντάσσοντας τον εαυτό του σε αυτό²⁷⁹ και παραλληλίζοντας την αναμόρφωση αυτή με την αντίστοιχη του οικιστικού τοπίου.²⁸⁰ Πράγματι, ο Ιούλιος Καίσαρας και, στη συνέχεια, ο Αύγουστος εισήγαγαν πολλές νέες γιορτές στο ημερολόγιο, οι οποίες υπογράμμιζαν τα κατορθώματά τους και την προσφορά τους στην πόλη.²⁸¹ Όπως υποστηρίζει ο Green (2004c: 225) αυτές οι νέες προσθήκες στο ημερολόγιο αφορούσαν τον εορτασμό της κατασκευής διαφόρων μνημείων, τα οποία στήνονταν προς τιμήν κάποιου κατορθώματος του Αυγούστου (π.χ. *Ara Pacis*) ή της αναπαλαίωσης κάποιων άλλων μνημείων τα οποία είχαν, κατά την άποψη του *princeps*, αφεθεί στην τύχη τους (π.χ. ο ναός των Διοσκούρων στο Forum). Έτσι, μολονότι, το ρωμαϊκό ημερολόγιο στη θεωρία αναμορφώθηκε, ώστε να γίνει πιο ακριβές,²⁸² αυτό δεν εμπόδισε τον Αύγουστο να το χρησιμοποιήσει ως μέσο πολιτικής προπαγάνδας.

Στους *Fasti*, ο Οβίδιος εμφανίζει τον εαυτό του ως ανταγωνιστή του Αυγούστου στο ρόλο του ιδρυτή της πόλης και επιχειρεί μία ανασύσταση όχι τόσο της Ρώμης όσο της *romanitas*, με τελικό στόχο να ανακατασκευάσει τη ρωμαϊκή ταυτότητα μέσα από τις διάφορες παραδόσεις, λατρευτικές εκδηλώσεις, και μνημεία, και να διαλεχθεί με τον ιδεολογικό προσανατολισμό που επιβάλλει σε αυτά το πρόγραμμα του Αυγούστου.²⁸³ Με εξαίρεση τον ναό του *Mars Ultor* κανένα άλλο μνημείο δεν περιγράφεται εξωτερικά και ο ποιητής συνήθως αναφέρεται σε ένα μνημείο (ορισμένες φορές και υπαινικτικά) για να το χρησιμοποιήσει ως έναυσμα για τον ποιητικό χειρισμό του υλικού του: ενός χειρισμού που εκτείνεται από τον έπαινο της οικογένειας του *princeps* έως και τη διακωμώδηση του προγράμματός του.²⁸⁴ Έτσι, σε αντίθεση με τον Αύγουστο, ο οποίος προσπαθεί να ελέγξει τη μνήμη και την ταυτότητα στην εικόνα της πρωτεύουσας, ο Οβίδιος, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Green (2004c: 237), αποδεικνύει μέσω των πολυεπίπεδων νοημάτων και συσχετισμών που

²⁷⁸ Edwards (1996) 57. Βλ. και Fox (1996) 185. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι αιτιολογίες των *Fasti* σε αντίθεση με το 4^ο βιβλίο του Προπερτίου να διαλέγονται εντονότερα με το παρόν, το οποίο βρίσκεται διαρκώς στο κέντρο του ποιήματος.

²⁷⁹ Barchiesi (1997) 70.

²⁸⁰ Gross (1976) 31-6.

²⁸¹ Wallace-Handrill (1987) 223-7.

²⁸² Herbert-Brown (1994) 15-6, 19.

²⁸³ Boyle (2003) 47. Γι' αυτό και όπως υποστηρίζει ο ίδιος (σ. 45) η ρωμαϊκή ταυτότητα και τα μνημεία της Ρώμης συνδέονται αναπόσπαστα σε ολόκληρο το έργο.

²⁸⁴ Green (2004c) 237.

εντοπίζονται στον χειρισμό των μνημείων στους *Fasti* πως στο δικό του ποίημα αυτός είναι που θα ελέγξει, τελικά, τη μνήμη.

III.i.i. Η σύγκριση μεταξύ παρελθόντος και παρόντος

Στο πρώτο βιβλίο των *Fasti* (στ. 193-226) ο Ιανός προβαίνει σε μία μακροσκελή σύγκριση μεταξύ της πρωτο-Ρώμης και της Ρώμης της εποχής του Οβιδίου με έμφαση στην έκπτωση των ηθών, η οποία παρουσιάζεται στη δεύτερη. Ως αποδείξεις της *paupertas* των αρχαίων Ρωμαίων ο Ιανός προσφέρει την *casa Romuli* και το Καπιτώλιο: ‘dum populus pauper, dum nova Roma fuit / dum casa Martigenam capiebat parva Quirinum, / et dabat exiguum fluminis ulva torum. / Iuppiter angusta vix totus stabat in aede, / inque Iovis dextra fictile fulmen erat. / frondibus ornabant que nunc Capitolia gemmis’ (1.198-203). Τέτοιες συγκρίσεις μεταξύ αυτού που οι ποιητές αντιλαμβάνονταν ως πρωτο-Ρώμης και της σύγχρονης τους πόλης ήταν συνήθεις στην αυγούστεια λογοτεχνία.²⁸⁵ Ωστόσο, οι προγενέστεροι του Οβιδίου ποιητές προσπαθούσαν να συγκεράσουν με κάποιο τρόπο τα στοιχεία του παρελθόντος και του παρόντος, και όπως παρατηρεί ο Green (2004a: 97) αντιμετώπιζαν την αυγούστεια Ρώμη ως μια σύνθεση αποτελούμενη μεν από πλούτο και πολυτέλεια, αλλά η οποία διατηρούσε τις παραδοσιακές αξίες της.²⁸⁶

Εδώ, ωστόσο, η σύνδεση αυτή δεν επιδιώκεται κατ’ αυτόν τον τρόπο. Ο Ιανός παρουσιάζει τη σύγχρονή του Ρώμη ως εντελώς διεφθαρμένη από τον πλούτο, με τη διαφθορά να αγγίζει ακόμη και τους θεούς: ‘nos quoque templa iuvant, quamvis antique probemus / aurea: maiestas convenit ista deo’ (1.223-4). Παράλληλα, η παραδοσιακή ρωμαϊκή αξία της *frugalitas* αποδομείται όταν ο Ιανός στους στ. 193-4 δηλώνει πως ‘vix ego Saturno quemquam regnant videbam, / cuius non animo dulcia lucre forent’. Με τον τρόπο αυτό η πλεονεξία φαίνεται να ενυπάρχει και κατά την περίοδο της πρωτο-Ρώμης και ο λόγος για τον οποίον δεν ήταν τόσο έντονη είναι όχι η ηθική ανωτερότητα των Ρωμαίων, αλλά η έλλειψη πόρων, η φτώχεια.²⁸⁷ Στο τέλος του λόγου του ο θεός προσπαθεί να συμφιλιώσει κατά κάποιον τρόπο τις δύο εποχές: ‘laudamus veteres, sed nostris utimur annis: / mos tamen est aequae dignus uterque coli’ (1. 225-6). Η προσπάθειά του, όμως, στέφεται μάλλον με αποτυχία, καθώς η πολεμική που έχει ασκήσει στη σύγχρονη εποχή θα ήταν λογικό να οδηγήσει σε παντελή απόρριψη των εθίμων της.

²⁸⁵ Verg. *Aen.* 8.97-368, Tib. 2.5.25-38, Prop. 4.1.1-30, 4.4.1-14, 4.9.

²⁸⁶ Βλ. και White (1993) 189, Edwards (1996) 10-15, 27-43.

²⁸⁷ Fox (1996) 195.

Φυσικά, όπως ο Green (2004a: 99) παρατηρεί, ο Ιανός είναι επιρρεπής στην υπερβολή, οπότε η αξιοπιστία του υπονομεύεται διαρκώς. Στη δεύτερη περιγραφή που ο ίδιος δίνει για την πρωτο-Ρώμη (στ. 243-54), η πόλη εμφανίζεται και πάλι αγροτική ('*incaedua silva virebat, tantaque res paucis pascua bubus erat*'), η δικαιοσύνη κατοικεί στην περιοχή, οι άνθρωποι κυβερνούνται με την αιδώ και όχι τον φόβο, ενώ κυριαρχεί η ειρήνη ('*non dum Iustitiam facinus mortale fugarat / (ultima de superis illa reliquit humum), / proque metu populum sine vi pudor ipse regebat;/ nullus erat iustis reddere iura labor. / nil mihi cum bello: pacem postesque tuebar*', στ. 249-253). Ο Ιανός, επομένως, υιοθετεί στην περίπτωση αυτή την τυπική εικόνα της πρωτο-Ρώμης ως εποχής όπου οι ηθικές αξίες κατείχαν σημαντική θέση.²⁸⁸ Το ποια από τις δύο αναπαραστάσεις του Ιανού είναι εν τέλει αυτή που ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα θα μπορούσε να απαντηθεί αν ληφθούν υπόψη και οι υπόλοιπες αναπαραστάσεις της πρωτο-Ρώμης στο έργο. Δεδομένου ότι αυτές είναι κατά βάση θετικές, θα ήταν δυνατό να δικαιολογηθεί αυτή η «αστοχία» του Ιανού κατά την πρώτη περιγραφή του μέσω της υπερβολής που τον χαρακτηρίζει.²⁸⁹

III.i.ii. Ο Ευάνδρος στους *Fasti*: η *Ara Maxima*.²⁹⁰

Ο χειρισμός του αιτιολογικού μύθου της ίδρυσης της *Ara Maxima* από τον Οβίδιο προσδίδει μία νέα ακόμη αφήγηση στον τρόπο που οι Ρωμαίοι θα θυμούνται το μνημείο και την ιστορία του. Προνομαϊκή, εδώ, είναι η θέση που κατέχει ο Ευάνδρος Σε αντίθεση με τον Βιργίλιο που παρουσιάζει τον Ευάνδρο σε μεγάλη ηλικία, ο Οβίδιος μας πηγαίνει πίσω στην εποχή που ο Αρκάς βασιλιάς ήταν ακόμη νέος με αποτέλεσμα όσα για τον Ευάνδρο της *Αινειάδας* αποτελούν παρελθόν είναι παρόν για τον Ευάνδρο των *Fasti*. Κατά τον Green (2004a: 216-7) η επιλογή αυτή επιτρέπει στον Οβίδιο να διαφοροποιηθεί κατ' αρχήν από το πρότυπό του. Παράλληλα, του επιτρέπει να επικεντρωθεί περισσότερο στο ρόλο που έπαιξε η μητέρα του Ευάνδρου, Καρμέντη, πράγμα απαραίτητο από τη στιγμή που στο κομμάτι αυτό

²⁸⁸ Ο Οβίδιος προβαίνει σε άλλες συγκρίσεις της πρωτο-Ρώμης με τη σύγχρονή του πόλη χωρίς όμως κάποιο ηθικό σχολιασμό στο 2.391 κεξ, 6.261 κεξ, και 401 κεξ. Στο 3.179 κεξ, παρουσιάζεται και πάλι η φτωχική Ρώμη του Ρωμύλου από τον Mars, ο οποίος αποτυπώνει σε αυτή την προοπτική του μεγαλείου της. Τα διάφορα πορτραίτα της πρωτο-Ρώμης από τον Οβίδιο αποτελούν μία μεγάλη γκάμα αναπαραστάσεων, η οποία άλλοτε συμμορφώνεται με την λογοτεχνική παράδοση και άλλοτε αποστασιοποιείται από αυτή. Ο λόγος που επέλεξα να αναλύσω την παρουσίαση της πρωτο-Ρώμης του Ιανού και να μην επεκταθώ σε άλλα αποσπάσματα είναι ακριβώς επειδή η απεικόνιση αυτή ενέχει τόσο την ενσωμάτωση της παράδοσης των Βιργιλίου, Τιβούλλου και Προπερτίου, όσο και την απομάκρυνση από αυτή.

²⁸⁹ Ενδιαφέρουσα είναι η σύγκριση πρωτο-Ρώμης και σύγχρονης Ρώμης που έχει προηγηθεί στην *Ars Amatoria* 3.113-128, όπου ο Οβίδιος υμνεί τη σύγχρονη εποχή και την προτιμά, παρά τα ελαττώματά της, από την εποχή της πρωτο-Ρώμης, καθώς σε αυτή την εποχή υπάρχει ο *cultus* για να εξασκήσει ο ποιητής ανενόχλητος την τέχνη του. Βλ. και Fox (1996) 196, Leach (1964).

²⁹⁰ Για την εμφάνιση του Ευάνδρου στο 6^ο βιβλίο των *Fasti* στο πλαίσιο της γιορτής των *Matralia*, βλ. Fantham (1992) 164-7.

του έργου ο Οβίδιος καλείται να δικαιολογήσει τη θέση της στο ρωμαϊκό ημερολόγιο, αφού η ιστορία του Ευάνδρου παρατίθεται με αφορμή την πιθανή αιτιολογία της εορτής των Καρμενταλίων (*Carmentalia*) από το όνομα της Καρμέντης (*Carmente/a*).

Ο Οβίδιος, συνεχίζει ο Green, ανακαλεί στην ιστορία του το βιργιλιανό έπος σε συντετμημένη μορφή: και οι δύο ιστορίες ξεκινούν με έναν εξόριστο ήρωα στη θάλασσα και περιλαμβάνουν μία προφητεία για τη μελλοντική δόξα της Ρώμης πριν την ίδρυση ενός οικισμού. Η παρουσία του Ευάνδρου στους *Fasti*, επομένως, εισάγει (όπως και η *Αινειάδα* του Βιργιλίου) έναν σημαντικό Έλληνα ιδρυτή της Ρώμης για να λειτουργήσει συμπληρωματικά προς τη λατινική ιδρυτική φιγούρα, η οποία στους *Fasti* είναι ο Ρωμύλος.²⁹¹ Εύανδρος και Ρωμύλος αντιπροσωπεύουν διαφορετικές φάσεις του οικισμού της Ρώμης και απολαμβάνουν περίπου ισόποσες αναφορές στο ποίημα, σε αντίθεση με τον Αινεία ο οποίος δεν εμφανίζεται πουθενά ούτε ως ιδρυτής, αλλά ούτε και ως συνδετικός κρίκος του Ευάνδρου και του Ρωμύλου.²⁹²

Η αφήγηση των Καρμενταλίων ξεκινά με την παρουσίαση της Καρμέντης, η οποία συνοδεύει τον εξόριστο γιο της και επιχειρεί να τον παρηγορήσει λέγοντάς του πως δεν είναι υπεύθυνος για την εξορία του και πως δεν του άξιζε η ποινή αυτή (στ. 481-2). Στη συνέχεια μητέρα και γιος φτάνουν στη Ρώμη, όπου υπήρχαν *sparsas per loca sola casas* (στ. 502, cf. *Tib.* 2.525-6, *Prop.* 4.1.6). Η συμβατική αυτή απεικόνιση της πρωτο-Ρώμης μεταφέρεται από τον Οβίδιο και στην προ-ευάνδρεια εποχή με στόχο να τονιστεί ότι (όπως και στον Βιργίλιο) η περιοχή κατοικούνταν και πριν την άφιξη του Ευάνδρου, αλλά κυρίως ο εκπολιτιστικός ρόλος του τελευταίου, ο οποίος είναι ο πρώτος που ιδρύει οργανωμένο συνοικισμό.

Με την άφιξή της στον προορισμό τους η Καρμέντη εκφέρει μία εκτενή προφητεία, την εκτενέστερη στη λογοτεχνική καριέρα της (cf. *Liv.* 1.7.8 και *Verg. Aen.* 8.339-41). Μεταξύ άλλων η Καρμέντη προβλέπει την ίδρυση της Ρώμης από τις στάχτες της Τροίας, την άφιξη του Αινεία και την παντοδυναμία του Αυγούστου. Ο λόγος της, όμως, επεκτείνεται και πέρα από αυτά, στη βασιλεία του Τιβερίου και την αποθέωση της Λιβίας.²⁹³ Ως προς το ύφος και το περιεχόμενο, όπως παρατηρεί ο Green (2004a: 241) η προφητεία της Καρμέντης επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από την αντίστοιχη της Κασσάνδρας στην 4.1 του Προπερτίου,

²⁹¹ Green (2004a) 217.

²⁹² Fantham (1992) 157. Ο Αινείας στους *Fasti* εμφανίζεται μόνο να έχει φέρει στο Λάτιο τους εφέστιους θεούς και όχι ως ιδρυτής (βλ. 1.525-6, 4.37-8, 77-8, 6.434). Για τη θεωρία που θέλει τον Ευάνδρο να συνδέεται με τον ποιητή λόγω της άδικης εξορίας και των δύο βλ. Fantham (1992) 166-170.

²⁹³ Για τους λόγους που ο Οβίδιος συμπεριέλαβε τη Λίβια στην προφητεία της Καρμέντης, για το χρόνο συγγραφής του παρόντος αποσπάσματος, αλλά και για την πιθανή σχέση Λιβίας-Καρμέντης βλ. Green (2004a) 235-7.

καθώς και οι δύο τονίζουν με έμφαση τη συνέχεια μεταξύ της Τροίας και της Ρώμης. Ακόμη αναφέρονται και γεγονότα τα οποία διηγείται αναλυτικά η *Αινειάδα*, όπως η δολοφονία του Πάλλαντα και η εκδίκηση του Αινεία για τον θάνατό του.

Στους στίχους 527-8 η Καρμέντη αναφέρεται στον Αινεία: 'iam pius Aeneas sacra et, sacra altera, patrem / adferet: Piacos accipe, Vesta, deos!' Στο σημείο αυτό παρατηρείται, ωστόσο, ένας αναχρονισμός. Η μεταφορά του Αγχίση στους ώμους του Αινεία θα έπρεπε να τοποθετηθεί στο σημείο όπου η μάντισσα αναφέρεται στην πτώση της Τροίας και όχι στη μεταφορά των *Penates* από την Τροία στη Ρώμη, καθώς ο Αγχίσης δε φτάνει ποτέ στη Ρώμη. Κατά τους Green (2004a: 242) και Fantham (1992: 161) ο αναχρονισμός αυτός, ο οποίος θυμίζει τον αντίστοιχο στην παρέλαση των ηρώων (6.756 κεξ.) της *Αινειάδας*, στοχεύει στο να ενισχύσει τον συσχετισμό και την αίσθηση συνέχειας μεταξύ της βασιλικής οικογένειας και του μυθικού παρελθόντος συνδέοντας τους *Penates* με τη *Vesta*, η λατρεία της οποίας βρίσκεται στα χέρια του Αυγούστου ως *pontifex maximus*. Έτσι, ο Αύγουστος θα ολοκληρώσει τα πεπρωμένα, ενώ ο γιος του Τιβέριος θα κληθεί να «επωμιστεί» τη φήμη του πατέρα του και να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων.

Η Καρμέντη ολοκληρώνει την προφητεία της και ο ποιητής μας παρουσιάζει τον Εύανδρο χαρούμενο που μια τέτοια γη έμελλε να είναι ο τόπος της εξορίας του. Μέσα σε λίγο χρόνο ο Εύανδρος ίδρυσε την πρωτο-Ρώμη του στον Παλατίνο λόφο (και εδώ ο Οβίδιος ακολουθεί την παράδοση του Βιργιλίου): *nec mora longa fuit: stabant nova tecta, / neque alter montibus Ausoniis Arcade maior erat* (στ. 541-2).

Παρόλο που Εύανδρος και Καρμέντη εμφανίζονται πρόθυμοι να αφομοιωθούν με τους Τρώες στη βάση της ίδρυσης της Ρώμης, ο ποιητής αποκαλεί για πρώτη φορά στη λατινική λογοτεχνία τον Παλατίνο λόφο ως *Arcade (monte)*, από τον τόπο καταγωγής του Ευάνδρου. Η αναφορά αυτή επισημαίνει το ελληνικό στοιχείο στη βάση της ρωμαϊκής ταυτότητας, το οποίο ο τρόπος παρουσίασης της Καρμέντης είχε υποσκιάσει. Παράλληλα, αποτελεί συνδεδετικό κρίκο τόσο με την ακριβώς επόμενη ιστορία, πρωταγωνιστής της οποίας είναι ένας Έλληνας ήρωας, ο Ηρακλής, όσο και με τα *Lupercalia* (cf. 2.423 *quid vetat Arcadio dictos a monte Lupercos?*), τη δεύτερη λατρευτική πρακτική που μετέφερε ο Εύανδρος στη Ρώμη.

Στους στ. 461- 586 ο Οβίδιος διηγείται το επεισόδιο του Ηρακλή και του Κάκου (cf. Liv. 1.7, Verg. *Aen.* 8.185-275, Prop. 4.91-20). Η ιστορία τοποθετείται στο πλαίσιο της αφήγησης της γιορτής των Καρμενταλίων (*Carmentalia*) στις 11 και 15 Ιανουαρίου, και όχι

στην ημερομηνία όπου γιορταζόταν η *Ara Maxima* (12 Αυγούστου). Αυτό πιθανότατα υποδηλώνει είτε πως ο Οβίδιος ενδιαφέρεται να δημιουργήσει στο σημείο αυτό μια χρονολογική μυθολογική αφήγηση στο μοντέλο του Βιργιλίου²⁹⁴ είτε πως επιθυμούσε να δώσει προτεραιότητα στον Ευάνδρο, τον Ηρακλή και τους αρχαιότερους μύθους της Ρώμης.²⁹⁵

Όπως και ο Βιργίλιος έτσι και ο Οβίδιος δίνει στο περιστατικό υπερφυσικές διαστάσεις, με εμφανή τον απόηχο της γιγαντομαχίας.²⁹⁶ Στην περίπτωση του Βιργιλίου αυτό τονίζει το μέγεθος της προσφοράς του Ηρακλή στην πρωτο-Ρώμη και αιτιολογεί την επιλογή του ως ήρωα τον οποίον λατρεύει ο Ευάνδρος και ο λαός του. Στον Οβίδιο, όπως παρατηρεί ο Green (2004a: 249), στοχεύει στο να ενισχύσει την προφητεία της θεοποίησης του ήρωα από την Καρμέντη (στ. 583-4) και να καταστήσει τον Ηρακλή έναν ιδανικό υποψήφιο θεό της πρωτο-Ρώμης (στ. 510).

Παράλληλα, όμως, ο Οβίδιος αλλάζει ορισμένες λεπτομέρειες του βιργιλιανού μοντέλου στην προσπάθειά του να καταστήσει περισσότερη έντονη τη διπολική αντίθεση μεταξύ Ηρακλή και Κάκου.²⁹⁷ Ο Κάκος προκαλεί την οργή του Ηρακλή κλέβοντας το κοπάδι του, είναι ο ίδιος που επιτίθεται πρώτος στον ήρωα (στ. 569-70) και κατηγορείται ως δειλός όταν αδυνατώντας να αντιμετωπίσει τον Ηρακλή με τη σωματική του δύναμη αρχίζει να πετά φωτιές από το στόμα (στ. 571-2). Ο Ηρακλής, από την άλλη, αντιλαμβάνεται αμέσως πως ορισμένα ζώα από το κοπάδι του λείπουν (cf. Livius 1.7.6, Dion. Hal. 1.39.3), σε αντίθεση με την *Αινειάδα*, όπου ο ήρωας δε φαίνεται να αντιλαμβάνεται την κλοπή πριν ακούσει το μουγκρητό των ζώων.²⁹⁸ Κερδίζει, τέλος, με σχετική ευκολία τον Κάκο χωρίς να χάσει την ψυχραιμία του (στ. 561, 566). Επιπλέον, ο Ηρακλής από την αρχή εμφανίζεται φιλοξενούμενος του Ευάνδρου (στ. 545-6) κάτι που στην *Αινειάδα* δεν είναι ξεκάθαρο.²⁹⁹

Όπως και να έχει ο Ηρακλής εμφανίζεται ως εκπολιτιστής, καθώς νικά τον τερατόμορφο Κάκο που αποτελεί εχθρό του πολιτισμού. Η απολίτιστη φύση του Κάκου

---

²⁹⁴ Green (2004a) 248.

²⁹⁵ Fantham (1992) 158.

²⁹⁶ Green (2004a) 249. Οι εκδοχές του Βιργιλίου και του Οβιδίου είναι οι μόνες στις οποίες η μάχη του Ηρακλή και του Κάκου αναλύεται διεξοδικά. Αντίθετα, στον Λίβιο (1.7.7) και τον Προπέρτιο (4.9.15-6) το περιστατικό αναφέρεται συνοπτικά, με αποτέλεσμα να μειώνεται η δραματικότητά του.

²⁹⁷ Green (2004a) 250.

²⁹⁸ Ο Οβίδιος εμφανίζει τον Ηρακλή ως ιδιαίτερα ευφυή καθώς αντιλαμβάνεται ότι λείπουν μόλις δύο βόδια από το κοπάδι του. Στην *Αινειάδα* (8.207-8) ο αριθμός των κλεμμένων βοδιών είναι 8, ενώ στον Προπέρτιο (4.9.12) είναι απλώς μεγαλύτερος του ενός.

²⁹⁹ Στον Λίβιο 1.7.9 ο Ευάνδρος είναι εχθρικός προς τον Ηρακλή μέχρις ότου να αποδειχθεί η θεϊκή καταγωγή του, ενώ στον Προπέρτιο 4.9.7-8 ο Ηρακλής φιλοξενείται από τον Κάκο και η κλοπή του κοπαδιού είναι παράλληλα και παραβίαση του τυπικού της φιλοξενίας.

ενισχύεται από την περιγραφή του τερατόμορφου παρουσιαστικού του (στ. 553-4, cf. *Aen.* 8.194), το οποίο μπορεί και να οφείλεται, όπως και στον Βιργίλιο, στην καταγωγή του από τον Ήφαιστο (cf. *Aen.* 8.198). Παράλληλα, ο Κάκος ζει σε μια απομονωμένη σπηλιά, η διακόσμηση της οποίας αποτελείται από ανθρώπινα μέλη και οστά (555-8, cf. *Aen.* 8.193, 195-7).³⁰⁰

Σε αντίθεση με τον Βιργίλιο (*Aen.* 8. 259 κεξ.), όπου ο Ηρακλής στραγγαλίζει τον Κάκο, σε όλες τις υπόλοιπες εκδοχές – συμπεριλαμβανομένης και του Οβιδίου – ο Κάκος δολοφονείται από το ρόπαλο του Ηρακλή. Ο Οβίδιος κλείνει την αφήγηση με μία επικής προέλευσης εικόνα: ο Κάκος πέφτει στο έδαφος και ξερνάει αίμα.³⁰¹ Στο τέλος της ιστορίας ο Ηρακλής ιδρύει έναν βωμό στο *Forum Boarium*, την *Ara Maxima*. Η εναλλαγή των χρόνων ‘*constituitque sibi, quae Maxima dicitur, aram*’ (στ. 581), κατά τον Green (2004a: 267) αποστασιοποιεί την ίδρυση του βωμού από την ονοματοθεσία του. Έτσι, ο Ηρακλής απλώς ιδρύει έναν βωμό προς υπόμνηση της νίκης του, ενώ αργότερα, άλλοι, θα δώσουν στο βωμό αυτό το όνομα *Ara Maxima*. Η ίδρυση της *Ara Maxima* από τον ίδιο τον Ηρακλή είναι δυνατό να ανακλά και τη λατρεία του *princeps*, η οποία οργανώθηκε από τον ίδιο τόσο για να τιμηθεί η ίδια του η δόξα, αλλά και για να προωθηθεί η θεοποίησή του.³⁰²

Όπως αποδείχθηκε από την παραπάνω ανάλυση, ο Οβίδιος ακολουθεί πιστότερα από τους υπόλοιπους ελεγειακούς την εκδοχή του Βιργιλίου για την ίδρυση της *Ara Maxima*, η οποία στον Τίβουλλο αποσιωπάται, ενώ στον Προπέρτιο αποκτά και ελεγειακές διαστάσεις. Κατά τον Boyle (2003: 197) ο Οβίδιος απομονώνει την αφήγηση της μάχης του Ηρακλή με τον Κάκο από τα συμφραζόμενα στα οποία εμφανίζεται στην *Αινειάδα* (υποδοχή Αινεία από Εύανδρο), έτσι ώστε αυτή να μη συσχετίζεται με τον Αινεία και να μη λειτουργεί ως ηθικό παράδειγμα για τον ίδιο και τον Αύγουστο. Μολονότι ο Οβίδιος αποσπά την ίδρυση της *Ara Maxima* από την άφιξη του Αινεία με αποτέλεσμα να μην αποτελεί πρότυπο ο Ηρακλής του Αινεία, το ίδιο δεν ισχύει και για τον Αύγουστο. Και αυτό γιατί ο Ηρακλής στους *Fasti* σχετίζεται με τον Αύγουστο, καθώς αμέσως μετά την ίδρυση της *Ara Maxima* ακολουθεί η αναγόρευση του Οκταβιανού σε Αύγουστο (στ. 587-616). Έτσι, παρόλο που δε δημιουργείται η ιστορική γραμμή Ηρακλής- Αινείας- Αύγουστος στον Οβίδιο, η ίδρυση του βωμού του Ηρακλή δεν αποκόπτεται εντελώς από τον *princeps*.

³⁰⁰ Σε αντίθεση με την τοπογραφική ασάφεια του Τιβούλλου και του Προπερτίου, ο Οβίδιος ακολουθεί τον Βιργίλιο και τοποθετεί τη σπηλιά του Κάκου στον Αβεντίνο λόφο.

³⁰¹ Cf. Hom. *Il.* 16.345 κεξ., Verg. *Aen.* 9.349-50, 10.348-9.

³⁰² Barchiesi (1997) 98.

Ο Εύανδρος, επομένως, συμβολίζει το ελληνικό στοιχείο που κατοικεί στην Ιταλία και την αποδοχή και αφομοίωση από τη Ρώμη ελληνικών λατρειών και θεών.³⁰³ Παρόλο που ο ρόλος του στους *Fasti* είναι πολύ κοντά σε αυτόν στην *Αινειάδα* (ενώ, για παράδειγμα, στον Τίβουλλο και τον Προπέρτιο ο Εύανδρος είναι απών), ο Οβίδιος καταλήγει στο αποτέλεσμα αυτό με διαφορετικό χειρισμό του υλικού του από ότι ο Βιργίλιος. Όπως παρατηρεί η Fantham (1992: 157) την εποχή που ο Οβίδιος συνθέτει τους *Fasti* η *Αινειάδα* αποτελεί ήδη τον κανόνα και έχει σε μεγάλο βαθμό εκτοπίσει ακόμη και την αφήγηση του Λιβίου. Η επιλογή του Οβιδίου να περιορίσει τον ρόλο του Αινεία τονίζοντας τον ρόλο του Ευάνδρου (και του Ρωμύλου) δε θα πρέπει, κατά τη Fantham, να διαβαστεί απλώς ως μία προσπάθεια επιστροφής του ποιητή στα πρώτα βιβλία του Λιβίου ούτε και ως μία κίνηση πολεμικής απέναντι στον Αινεία και τους διαδόχους του (άρα και τον Αύγουστο), αλλά ως δήλωση της ποιητικής του ανεξαρτησίας από το κοινώς αποδεκτό πρότυπο, τον Βιργίλιο.

Από τον Αβεντίνο λόφο και το Forum Boarium η εστίαση περνά στον Καπιτωλίνο λόφο και στον ναό του Jupiter Optimus Maximus, όπου διεξάγεται η θυσία στον Jupiter. Κατά τον Green (2004a: 270) το γεγονός ότι ο Οκταβιανός πήρε τον τίτλο Αύγουστος στις 13 Ιανουαρίου (αντί της 15^{ης} ή 16^{ης}, όπως αναφέρεται σε άλλες πηγές όπως οι *Fasti Praenestini* ή το *Feriale Cumanum*) αποτελεί αναχρονισμό, ο οποίος συνδέει τις τιμές που δόθηκαν στον Jupiter με αυτές του Αυγούστου, αλλά και τον ίδιο τον Jupiter με τον Αύγουστο,³⁰⁴ όπως δηλώνει και ο στ. 608: 'hic socium summo cum Iove nomen habet'. Αφού στους στίχους 609-10 δοθεί έμφαση στη χρήση του τίτλου «Αύγουστος» σε θρησκευτικά συμφραζόμενα, στους στ. 611-2 παραδίδεται η ετυμολογική σχέση του *augustus* με το *augur*. Η αναφορά ολοκληρώνεται με την ευχή να συνεχίσει ο Δίας να αυξάνει τη δύναμη του Αυγούστου, να προστατεύει τις πόρτες του με την *corona civica* και να δίνει αντίστοιχη δύναμη και στους απογόνους του. Επομένως, μέσω του Jupiter συνδέεται ο Αύγουστος με το Καπιτώλιο, αλλά και τον Ηρακλή και τονίζεται η παντοδυναμία του και η προσφορά του στον λαό της Ρώμης.

III.i.iii Ο Ρωμύλος στους *Fasti* (I): η σύγκριση με τον Αύγουστο.

Στο δεύτερο βιβλίο των *Fasti* κυριαρχεί η φιγούρα του Ρωμύλου με τις αναφορές στο Άσυλο και τα *Lupercalia*. Το Άσυλο εμφανίζεται στο 2.133-44 και 3.431-4, ενώ η αναφορά στα *Lupercalia* κατά τη Fantham (1992: 159) εξυπηρετεί στη σύνδεση του Ρωμύλου με τον

³⁰³ Fantham (1992) 163.

³⁰⁴ Βλ. και Boyle (2003), ο οποίος υποστηρίζει πως η σύνδεση αυτή τονίζει τις ηγεμονικές τάσεις του *princeps* πίσω από την ανασύσταση του ρεπουμπλικανικού καθεστώτος.

Εύανδρο. Και οι δύο μοιράζονται τον ρόλο του ιδρυτή θρησκευτικών τελετών και εμφανίζονται ως σχετικά ισότιμοι στην ίδρυση της Ρώμης.

Η πρώτη αναφορά στο Άσυλο γίνεται στο πλαίσιο μιας σύγκρισης μεταξύ του Ρωμύλου και του Αυγούστου (2.133-44):

Romule, concedes: facit hic tua magna tuendo

moenia, tu dederas transilienda Remo.

Te Tatius paruique Cures Carinaque sensit:

hoc duce Romanum est solis utrumque latus.

Tu breve nescio quid victae telluris habebas:

quodcumque est alto sub Iove, Caesar habet.

Tu rapis, hic castas duce se iubet esse maritas.

Tu recipis luco, reppulit ille nefas.

Uis tibi grata fuit, florent sub Caesare leges.

Tu domini nomen, principis ille tenet.

Te Remus incusat, ueniam dedit hostibus ille.

Caelestem fecit te pater, ille patrem.

Στις 5 Φεβρουαρίου του 2 π.Χ. ο Αύγουστος λαμβάνει τον τίτλο του *pater patriae* (Suet. *Aug.* 58) και η αναφορά σε αυτό το περιστατικό δίνει την ευκαιρία στον Οβίδιο να προβεί σε μία σύγκριση μεταξύ του Αυγούστου και του πρώτου *pater patriae*, του Ρωμύλου. Ο χαρακτήρας του Ρωμύλου ήταν ιδιαίτερα αμφιλεγόμενος στην παράδοση. Αφενός θεωρούταν ο ιδρυτής της Ρώμης και ένας ιδιαίτερα ικανός στρατιωτικός ηγέτης (Cic. *Rep.* 1.64), ο άνθρωπος που εισήγαγε πολλά από τα αρχαία έθιμα (Cic. *Rep.* 2.17, Livy 1.7) και που εν τέλει θεοποιήθηκε ως θεός Quirinus (Cic. *Rep.* 2.17-20, Hor. *Carm.* 3.3.9-16, *Epist.* 2.1.5-12). Αφετέρου, όμως, θεωρούταν αδελφοκτόνος (Cic. *Off.* 3.41), τυραννικός βασιλιάς (Sall. *Hist.* 1.55.5), ενώ υποστηρίζεται πως δολοφονήθηκε από την Σύγκλητο (Dion. Hal. 2.56.4, Plut. *Rom.* 27.6). Η αρνητική αυτή παράδοση ήταν, όπως είδαμε και στο πρώτο κεφάλαιο, ο λόγος για τον οποίο ο Αύγουστος αρνήθηκε να λάβει τον τίτλο *Romulus* (Suet. *Aug.* 7, Dio 53.16.5). Ωστόσο, ο *princeps* συστηματικά καλλιεργούσε τη σύνδεσή του με τη θετική παράδοση του Ρωμύλου μέσω της οιωνοσκοπίας (Suet. *Aug.* 95), της οικοδόμησης της οικίας του στον Παλατίνο λόφο κοντά στην καλύβα του Ρωμύλου και το *Lupercal*, αλλά και της τοποθέτησης ενός αγάλματος

του Ρωμύλου απέναντι από αυτό του Αινεία στις *exedrae* του Forum του.³⁰⁵ Στη σύνδεση αυτή ο Οβίδιος αντιπαραβάλλει την αρνητική παράδοση του Ρωμύλου με τον Αύγουστο, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι ο δεύτερος είναι ανώτερος από τον πρώτο.

Σύμφωνα με την Herbert-Brown (1994: 48-52) η εικόνα του ιδρυτή-Ρωμύλου παρωδείται από τον Οβίδιο: τα τείχη που ο ίδιος έχτισε για να οχυρώσει τη Ρώμη μπορούν εύκολα να υπερπηδηθούν, οι μάχες που έδωσε ήταν απέναντι σε αμελητέες δυνάμεις εχθρών, κατέκτησε πολύ μικρό κομμάτι γης, προώθησε το βιασμό γυναικών για την αύξηση του πληθυσμού, ενώ παράλληλα υπέθαλψε εγκληματίες, δολοφόνησε τον αδερφό του, κυβέρνησε τυραννικά και πήρε τον τίτλο *dominus*. Αντίθετα, ο Αύγουστος ενίσχυσε και έκανε απόρθητα τα τείχη του Ρωμύλου, πέτυχε σπουδαίες νίκες και έκανε ολόκληρη την οικουμένη κτήμα της Ρώμης, προωθεί την οικογένεια και τους νόμιμους γάμους,³⁰⁶ διώχνει τους εγκληματίες, κυβερνά με βάση τους νόμους, συγχωρεί τους εχθρούς του και παίρνει τον τίτλο του *princeps*. Τέλος, ο Ρωμύλος θεοποιείται εξαιτίας του πατέρα του, ενώ είναι ο ίδιος ο Αύγουστος που κάνει τον πατέρα του θεό.

Φυσικά, η αρνητική αντιμετώπιση του Ρωμύλου στη λογοτεχνία δεν είναι κάτι το οποίο συμβαίνει για πρώτη φορά στους *Fasti*. Ωστόσο, σε καμία από τις περιπτώσεις πολεμικής στον Ρωμύλο, ο ήρωας δε συνδέεται με τον Αύγουστο έστω και αντιθετικά.³⁰⁷ Με την καινοτομία του αυτή ο Οβίδιος ερμηνεύει και πάλι το παρελθόν υπό το πρίσμα του παρόντος με στόχο να αποδειχθεί η ανωτερότητα του δευτέρου.³⁰⁸ Έτσι, ο Αύγουστος ως *pater patriae* τίθεται ως παράδειγμα για το μέλλον και όχι ο Ρωμύλος, αφού όπως αποδεικνύει η μεταξύ τους σύγκριση ο Αύγουστος είναι ο κατεξοχήν *conditor urbis*.³⁰⁹

Για να επανέλθω στο Άσυλο. Στις αφηγήσεις του Λιβίου και του Βιργιλίου το άσυλο εμφανίζεται ως ένας χώρος, ο οποίος προωθεί την πολυπολιτισμικότητα στη βάση της ρωμαϊκής ταυτότητας, αλλά και ένας χώρος υποδοχής κατατρεγμένων και εξόριστων. Έτσι, η Ρώμη εμφανίζεται ως ένας χώρος δεκτικός στις ξένες επιρροές, ένας χώρος όπου η

³⁰⁵ Για τη διαρρύθμιση του αυγούστειου Forum βλ. Zanker (1968).

³⁰⁶ Για το συγκεκριμένο σημείο ως συγκεκριμένη ειρωνεία στον γάμο του Αυγούστου με τη Λιβία, ενώ εκείνη ήταν ήδη σε προχωρημένη εγκυμοσύνη και την ειρωνική παρατήρηση του Οβιδίου πως όσο και αν θέλει να διαφοροποιηθεί ο Αύγουστος, οι πρακτικές του είναι ίδιες με του Ρωμύλου βλ. Fox (1996) 218, Robinson (2011) 153. Μολονότι ένα τέτοιο ειρωνικό σχόλιο είναι πιθανό, θεωρώ πως η εκ διαμέτρου αντιθετική τοποθέτηση του Αυγούστου με τον Ρωμύλο θα έφερνε στο μυαλό του Ρωμαίου πολίτη κυρίως τους νόμους του Αυγούστου που αφορούσαν το οικογενειακό δίκαιο και σε δεύτερο ίσως επίπεδο το πόσο ο ίδιος δυσκολεύτηκε να εφαρμόσει εντός της οικογένειάς του τους νόμους αυτούς (π.χ. οι εξωσυζυγικές σχέσεις της κόρης του, Ιουλίας).

³⁰⁷ Herbert-Brown (1994) 51.

³⁰⁸ Fox (1996) 219, Wallace-Hadrill (1987) 228.

³⁰⁹ Herbert-Brown (1994) 52.

πολυπολιτισμικότητα αποτελεί πλεονέκτημα και προϋπόθεση του *imperium*. Αντίθετα, στον Οβίδιο το άσυλο εμφανίζεται με καθαρά αρνητική χροιά, ως τόπος στον οποίο κατέφευγαν όχι κατατρεγμένοι και εξόριστοι, αλλά εγκληματίες και υπόδικοι. Ακόμη και η δεύτερη αναφορά του Οβιδίου στο Άσυλο στους στ. 3.431-4 δεν είναι ιδιαίτερα θετική: ‘Romulus ut saxo lucum circumdedit alto, / “quilibet huc” inquit “confuge, tutus eris.”/ O quam tenui Romanus origine crevit! / turba vetus quam non invidiosa fuit!’ Μολονότι εδώ το Άσυλο είναι (όπως και στον Βιργίλιο) ένας χώρος για τους κατατρεγμένους, η σύνδεσή του με μια Ρώμη φτωχική την οποία κανείς δε θα πρέπει να ζηλεύει για κανέναν λόγο φαίνεται να το υποβαθμίζει σαν θεσμό. Όπως παρατηρεί ο Ursini (2008: 558) ο θεσμός του Ασύλου δεν ήταν κάτι για το οποίο ο Ρωμύλος και ο λαός του θα έπρεπε να είναι υπερήφανοι, όπως δηλώνει και η απάντηση που η πρεσβεία των Ρωμαίων πήρε από τους γειτονικούς λαούς της όταν πήγε να ζητήσει σε γάμο τις γυναίκες τους (Liv. 1.9.5: ‘ac plerisque rogitantibus dismissi ecquod feminis quoque asyllum aperuissent; id enim demum compar conubium fore’).

Ο Βιργίλιος με την αναφορά του στην ιστορία του Άργου και την παραδειγματική τιμωρία των εγκληματιών αποκλείει την πιθανότητα το Άσυλο να αποτελεί χώρο όπου υποθάλπονται άτομα αμφιβόλου ηθικής. Εντούτοις, ο Οβίδιος δεν προβαίνει σε καμία τέτοια διευκρίνιση ακόμη και όταν αναφέρεται με ουδέτερο τόνο στο Άσυλο. Έτσι, το μνημείο από υπόμνηση της ανεκτικότητας και αφομοιωτικής ικανότητας θετικών χαρακτηριστικών από τους Ρωμαίους αποκτά μία αμφιβόλου ηθικής ταυτότητα. Υπενθυμίζει, με άλλα λόγια, ότι την εποχή που η Ρώμη ήταν αδύναμη, φτωχή και χρειαζόταν άμεσα πληθυσμό, η αποδοχή οποιουδήποτε – ακόμη και κάποιου εγκληματία- ήταν κάτι το θεμιτό. Έτσι, ο Ρωμύλος εγκρίνει τον βιασμό γυναικών και δέχεται στην πόλη του ανθρώπους αμφιβόλου ηθικής ακολουθώντας το δόγμα «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα». Σαφώς, η εικόνα αυτή υποβαθμίζει την πρωτο-Ρώμη, όπως εμφανίστηκε στους προγενέστερους ποιητές. Η σύγχρονη Ρώμη παύει πια να είναι μία εκπλήρωση των πεπρωμένων ενός ηθικά άμεμπτου λαού, αλλά αποδεικνύεται σε ανώτερη από τον προγενέστερο εαυτό της σε όλους τους τομείς.

III.i.iv Ο Ρωμύλος στους *Fasti* (II): το *Lupercal* και τα *Lupercalia*.³¹⁰

Ο Βιργίλιος στην αναφορά του στο *Lupercal*, όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο προωθεί την ελληνικότητα της θρησκευτικής αυτής τελετής, με στόχο την ενίσχυση του ελληνικού στοιχείου στη βάση της ρωμαϊκής ταυτότητας και, τελικά, τη συμφιλίωση των

³¹⁰ Για τις διάφορες αρχαίες μαρτυρίες σχετικά με τη γιορτή των Λουπερκαλίων, αλλά και τις διάφορες απόψεις των μελετητών για τον τρόπο διεξαγωγής της βλ. Kirsopp Michels (1953), Neel (2015) 91-97.

Ρωμαίων με το «ελληνικό παρελθόν» τους. Ο Προπέρτιος, αντίθετα, όταν αναφέρεται στα *Lupercalia* τα συνδέει, όπως προαναφέρθηκε, με τον Fabius Lupercus κατασκευάζοντας έναν καθαρά ρωμαϊκό χαρακτήρα της γιορτής. Ο Οβίδιος στην εκτενή του αιτιολογική περιγραφή για τα *Lupercalia* συμμετέχει στον διάλογο αυτό με έναν ιδιότυπο τρόπο.

Ο ποιητής ρωτά τις Πιερίδες Μούσες να του αποκαλύψουν την προέλευση του τελετουργικού και δίνεται η εξής απάντηση: ‘Pana deum pecoris veteres coluisse feruntur / Arcades: Arcadiis plurimus ille iugis / [...] transtulit Euander silvestria numina secum: / hic, ubi nunc urbs est, tum locus urbis erat./ inde deum columus, devectaque sacra Pelasgis/ flamen adhuc prisco more Dialis obit.’ (2.271-2 [...] 279-82). Έτσι, ο Οβίδιος ακολουθεί την παράδοση που θέλει τη λατρεία του Λυκαίου Πανός να έχει εισαχθεί στην Ιταλία από την Αρκαδία και μάλιστα ενισχύει τη θέση του αυτή φέρνοντας ως μάρτυρες διάφορα αξιοθέατα της περιοχής (2.273-6). Επιπλέον, αναφέρει ότι η λατρεία αυτή διατηρείται ακόμη και στις μέρες του και εορτάζεται με τον παραδοσιακό τρόπο (*prisco more*) από τον *flamen Dialis*. Δεδομένου ότι η αναβίωση του θεσμού του *flamen Dialis* αποδίδεται στον Αύγουστο,³¹¹ αλλά και της έμφασης που έδινε ο *princeps* στην «αναβίωση» των παραδοσιακών ρεπουμπλικανικών λατρειών, το κομμάτι αυτό είναι πιθανό να αποτελεί σχόλιο στη θρησκευτική πολιτική του Αυγούστου, η οποία αναγνώριζε ορισμένες ελληνικής καταγωγής τελετουργίες (cf. τη λατρεία του Ηρακλή) ως πλέον παραδοσιακά ρωμαϊκές.

Η επόμενη ερώτηση αφορά το γιατί οι *Luperci* τρέχουν και μάλιστα γυμνοί. Η πρώτη αιτιολόγηση είναι πολύ σύντομη και υποστηρίζει πως τρέχουν γυμνοί επειδή και ο ίδιος ο θεός είναι γυμνός (2.285). Στη συνέχεια η γύμνια αιτιολογείται ως συνέπεια της απλής ζωής των αρχαίων Αρκάδων. Οι Αρκάδες ζούσαν πριν την εποχή του Δία (2.289) και έτσι δεν είχαν αναπτύξει ακόμη πολιτισμό και, άρα, ρουχισμό, ο οποίος είναι κομμάτι του υλικού πολιτισμού. Επομένως, διατηρείται το έθιμο να τρέχουν γυμνοί οι *Luperci* ως υπόμνηση αυτής της πρώτης φάσης του πολιτισμού των Αρκάδων. Ωστόσο, στο κείμενο του Οβιδίου³¹²

³¹¹ Beard *et al.* (1998) 130-1.

³¹² Για την ανάλυση του επεισοδίου των Λουπερκαλίων βλ. Kirsopp Michels (1953), Littlewood (1975), Bömer (1957), Robinson (2011), Fox (1996), North (2008), Schilling (1961). Για περαιτέρω μελέτη σχετικά με το επεισόδιο των Λουπερκαλίων και τις πτυχές που δεν αγγίζει η παρούσα διπλωματική εργασία βλ. Blaise, F. (2003) “Le flamen dialis et la liturgie des Lupercales”. *Images f’ Origines, Origines d’une Image*. A. Deproost, A. Meurant (edd.), Louvain. Harries, B. (1991) “Ovid and the Fabii: *Fasti* 2.193-474” *CQ* 41:150-168. Dulière, C. (1979) *Lupa Romana: Recherches d’ Iconographie et Essai d’ Interprétation*. 2τ. Rome. Bayet, J. (1969) *Histoire politique et psychologique de la religion romaine*, Paris. Scholz, U. W. (1981) “Zur Erforschung der römischen Opfer (Beispiel: die Lupercalia)” *Le Sacrifice dans l’ Antiquité*, J. Rudhardt – O. Reverdin (edd.), Geneva. Porte, D. (1985) *L’Étiologie religieuse dans les Fastes d’ Ovide*, Paris. Dumézil, G. (1996) *Archaic Roman Religion* (μτφ. P. Knappe), Baltimore. Tortorella, S. (2000) “L’ adolescenza dei gemelli, la festa dei Lupercalia e l’ uccisione di Amulio” *Roma: Romolo, Remo e la fondazione della città* A. Carandini (ed.), Electa, σσ. 244-255. Sachs, E. (1963) “Some Notes on the Lupercalia” *AJP* 84: 266-279. Holleman, A. W. J. (1973)

δε γίνεται ξεκάθαρο αν ο Εύανδρος ανήκει ή όχι σε αυτή την απολίτιστη εποχή. Σε αντίθεση με τον Βιργίλιο, όπου ο Εύανδρος έρχεται στη Ρώμη μετά την πτώση του Κρόνου (αφού η *arch Saturnia* δεν είναι παρά ερείπια), στους *Fasti* δεν είναι ξεκάθαρο (στην περίπτωση αυτή) αν την εποχή που ο Εύανδρος εισάγει τα *Lupercalia* στη Ρώμη οι Αρκάδες έχουν ήδη αποκτήσει πολιτισμό και η γυμνότητα αποτελεί και για τον ίδιο τον Εύανδρο τη διατήρηση ενός παλιού εθίμου.

Η τρίτη αιτιολογία απομακρύνεται από τον Πάνα και τους Αρκάδες και έρχεται περισσότερο κοντά στη ρωμαϊκή παράδοση. Ο Φάυνος απαιτεί από τους ακολούθους του να τον λατρεύουν γυμνοί γιατί σύμφωνα με μια παλιά ιστορία κάποτε ξεγελάστηκε από τα ρούχα με αποτέλεσμα να ντροπιαστεί. Η ιστορία αφορά την αποτυχημένη προσπάθεια του Φάυνου να ενωθεί ερωτικά με την Ομφάλη- Ηρακλή. Πιάνοντας το νήμα από τον Προπέρτιο και την 4.9, ο Οβίδιος επαναλαμβάνει την ιστορία του Ηρακλή και της Ομφάλης προσθέτοντας και τον χαρακτήρα του Φάυνου στο πλαίσιο όμως της ίδρυσης όχι της *Ara Maxima*, αλλά των Λουπερκαλίων.³¹³ Ο Φάυνος είδε την Ομφάλη και την ερωτεύτηκε. Αποφάσισε, έτσι, το βράδυ να πάει στο κρεβάτι της με σκοπό να συνευρεθεί ερωτικά μαζί της. Όμως, πριν πάνε για ύπνο, Ηρακλής και Ομφάλη αλλάζουν ρούχα με αποτέλεσμα ο Φάυνος να αποτύχει. Ακολουθώντας το παράδειγμα του Προπερτίου και ο Οβίδιος αποκαλεί τον Ηρακλή με το πατρωνυμικό του *Alcides*, το οποίο εμφανίζεται πάρα πολλές φορές στην *Αινειάδα*, δημιουργώντας έναν λογοτεχνικό διάλογο ανάμεσα στον επικό και ελεγειακό-κωμικό Ηρακλή.³¹⁴

“An Enigmatic Function of the *Flamen Dialis* (Ovid, *Fast.*, 2.282) and the Augustan Reform” *Numen* 20: 222-228. Holleman A. W. J. (1974) *Pope Gelasius I and the Lupercalia*, Amsterdam. Holleman, A. W. J. (1976) “Myth and Historiography: The Tale of the 306 Fabii.” *Numen* 23: 210-218. Wiseman, T. P. (1995) “The God of the Lupercal” *JRS* 85: 1-22. Binder, G. (1997) “Kommunikative Elemente im römischen Staatskult am Ende der Republik: Das Beispiel der Lupercalia des Jahres 44” *Religiöse Kommunikation: Formen in Praxis vor der Neuzeit*, G. Binder, K. Ehlich (edd), Trier. Marchetti, P. (2002) “Autour de Romulus et des Lupercalia: Une exploration préliminaire” *LEC* 70: 77-92.

³¹³ Στο τέλος της 4.9 του Προπερτίου ο Ηρακλής καταστρέφει το ιερό της *Bona Dea* και ιδρύει την *Ara Maxima*. Ο ναός αυτός εμφανίζεται και στους *Fasti* 5.148-58 χωρίς όμως να συνδέεται με τον Ηρακλή, αλλά να τοποθετείται σε μεταγενέστερη εποχή. Αρχικά ο Οβίδιος αναφέρεται στην τοποθεσία του ναού (Αβεντίνος λόφος) στον Ρέμο και τη λήψη του πρώτου οιωνού, απλώς και μόνο όπως δηλώνει ο Fox (1996: 190) για να προσδώσει μία παλαιότητα, ενώ στην πραγματικότητα το μνημείο ανήκει στη ρεπουμπλικανική εποχή. Στη συνέχεια χωρίς κάποια ιστορική, μα μόνο μέσω της τοπογραφικής σύνδεσης, ο ποιητής αναφέρεται στην ίδρυση του ναού από τη Σύγκλητο και αργότερα στην ανακαίνισή του από τη Λιβία, σύζυγο του Αυγούστου. Πιθανότατα ο ποιητής να ήθελε να αποφύγει την επανάληψη, αφού αξιοποίησε ήδη την ιστορία του Ηρακλή και της Ομφάλης στο επεισόδιο των Λουπερκαλίων. Με τον τρόπο αυτόν δεν ακολουθεί τον Προπέρτιο, αλλά προβαίνει σε διαφορετικό χειρισμό και διευθέτηση των μύθων και της σύνδεσής τους με τα μνημεία.

³¹⁴ Σύμφωνα με τον Littlewood (1975) στην παρουσίαση του επεισοδίου με τον Φάυνο, τον Ηρακλή και την Ομφάλη ο Οβίδιος δέχεται μια σειρά λογοτεχνικών επιρροών. Από τη μία η κωμική παράδοση του Ηρακλή στη Μέση Κωμωδία, από την άλλη η ελεγειακή του *persona* ως *exemplum* του *servitium amoris* (Prop. 3.11.17-20, *On. Ars Am.* 2.219 κεξ., *Her.* 9.53-118) με τις αντίστοιχες πολιτικές προεκτάσεις (Prop. 3.11.17 κεξ., 4.9), ενώ φαίνεται να υπάρχει και επιρροή από το σατυρικό δράμα. Στο πλαίσιο του διαλόγου για την *persona* του

Αυτό που έχει ωστόσο ενδιαφέρον είναι ότι η τρίτη αιτιολογία (στην ουσία η δεύτερη από τις τρεις εκτενείς και άρα αυτή που τοποθετείται οπτικά στη μέση) ισορροπεί το ρωμαϊκό (Φαύνος) και το ελληνικό (Ηρακλής) στοιχείο. Η τελευταία αιτιολογία είναι καθαρά ρωμαϊκή και παρέχεται στον ποιητή όχι πια από τις Πιερίδες Μούσες, που ως ελληνικής καταγωγής θεότητες πιθανόν να μην ήταν κατάλληλες για το έργο αυτό, αλλά από την *mea Musa* (2.359), η οποία θα οδηγήσει το άλογο της ποίησης του ποιητή σε οικείους δρόμους (2.360).

Ο Ρωμύλος και ο Ρέμος ασκούνται γυμνοί κάτω από τον μεσημεριανό ήλιο, όταν ένας βοσκός τους ειδοποιεί ότι κλάπηκαν τα ζωντανά τους. Χωρίς να χάσουν χρόνο με το να φορέσουν τα ρούχα τους, τα δύο αδέρφια ξεχύνονται γυμνά στην καταδίωξη των ληστών. Ο Ρέμος τους βρίσκει πρώτος, ανακτά το κοπάδι και επιστρέφει στη θυσία, η οποία εν τω μεταξύ λάμβανε χώρα,³¹⁵ όπου ο ίδιος και οι ακόλουθοί του, οι *Fabii*, τρώνε όλο το φαγητό αφήνοντας για τον Ρωμύλο και τους *Quintilii* μόνο τα κόκκαλα. Ο Ρωμύλος γελά (;)³¹⁶ και

Ηρακλή στη Ρώμη, ο Οβίδιος φαίνεται να ξεπερνά τους προκατόχους του, τον αμιγώς επικό βιργιλιανό χαρακτήρα και τον επικο – ελεγειακό χαρακτήρα του Προπερτίου, φτιάχνοντας έναν Ηρακλή που να έχει τις καταβολές του σε ποικίλα λογοτεχνικά είδη. Ο Bömer (1958: 104) αδυνατεί να βρει ένα μόνο λογοτεχνικό πρότυπο πίσω από τον Ηρακλή του Οβιδίου, ενώ ο Holleman (1973:261) βλέπει στην παρουσίαση αυτή του Ηρακλή μία διάθεση του Οβιδίου να παρωδήσει κατά κάποιο τρόπο τα Λουπερκάλια. Για τη γελοιοποίηση του Φαύνου ως πολεμική στον Αύγουστο βλ. Holleman (1973). Περισσότερα για το επεισόδιο του Ηρακλή και της Ομφάλης βλ. Suhr, G. (1953) “Herakles and Omphale” *AJA* 57: 251-263, Turcan, R. (1959) “A propos d’ Ovide *Fasti* 2. 313-330; conditions preliminaries d’ une initiation dionysiaque” *REL* 37: 195-203, Le Bonniec, H. (1962) “Hercule et Omphale dans les *Fastes* d’ Ovide (2.303-358) στο *Hommages à A. Grenier* (Coll. Latomus 58) τ. 2, σσ. 974-980, Parker, H. C. (1993) “*Romani numen soli: Faunus in Ovid’s Fasti*” *TAPA* 123 (199-217), Fantham, E. (1983).

³¹⁵ Σε όλες τις πηγές (Livy 1.5, Dion. Hal. 1.80), όπως και εδώ, τα δύο αδέρφια γιορτάζουν ήδη τα *Lupercalia*. Επομένως η ιστορία αυτή είναι *αίτιον* μόνο της γυμνότητας και όχι της θεσμοθέτησης της γιορτής.

³¹⁶ Το γέλιο του Ρωμύλου και η επικράτηση του Ρέμου έχουν διχάσει τους μελετητές. Ο Wiseman (1995: 140) βλέπει τον ηγετικό ρόλο του Ρέμου στο πλαίσιο της ευρύτερης πολιτικής προπαγάνδας. Ο Heinze (1919: 29 n.1) τον εντάσσει στην προσπάθεια του Οβιδίου να εξηγήσει το προνόμιο των Φαβίων στη θυσία ή ως ένα εύρημα που δίνει μία διασκεδαστική τροπή στην ιστορία. Οι Duval (1972) και Fantham (1983) θεωρούν το κομμάτι ως ύστερη προσθήκη με στόχο τον έπαινο του Fabius Maximus και της οικογένειας των Φαβίων. Ο North (2008: 153-5) διαβάζει το επεισόδιο ως μια αντιστροφή στο πλαίσιο του καρναβαλικού χαρακτήρα των Λουπερκάλιων. Τέλος, για τον Schilling (1961) η αλαζονική συμπεριφορά του Ρέμου δικαιολογεί τον Ρωμύλο ως δολοφόνο, αλλά και δίνει έναν ακόμη λόγο για το έγκλημα της αδελφοκτονίας. Τρώγοντας τα *exta* τα οποία προορίζονταν για τον θεό Φαύνο και δηλώνοντας πως *haec certe nisi uictor edet* (2.374) ο Ρέμος διαπράττει μιας μορφής ύβρη και αποδεικνύεται έτσι η ηθική ανωτερότητα του Ρωμύλου. Ο Οβίδιος είναι ο μόνος που παρυσιάζει τον Ρέμο να επικρατεί καθώς στις υπόλοιπες τρεις μαρτυρίες (Plut. *Rom.* 7.2, Dion. Hal. 1.79.13, Livy 1.5.1-3) ο Ρέμος συλλαμβάνεται από τους κλέφτες και ο Ρωμύλος τον σώζει.

Όσον αφορά το γέλιο του Ρωμύλου οι περισσότεροι μελετητές [Heinze (1919:29), Duval (1972:208), Fantham (1983: 190)] το θεωρούν ως την αντίδραση ενός ανθρώπου που ξέρει να χάνει. Ωστόσο, για τον Schilling (1961:114) πρόκειται για ένα γέλιο εκδικητικό απέναντι στην εφήμερη νίκη του Ρέμου. Στην ερμηνεία αυτή, λαμβάνοντας υπόψη του και τις διάφορες χρήσεις του ρήματος *indoloscere* στον Οβίδιο, συναινεί και ο Barchiesi (1997: 158κεξ.). Σε μία περισσότερο λογοτεχνική ανάλυση του γέλιου του Ρωμύλου τείνουν οι Παπαϊωάννου (2010) και Neel (2015). Η τελευταία (2014: 96) υποστηρίζει πως ο Ρωμύλος γελά επειδή αντιλαμβάνεται πως ο Οβίδιος άλλαξε τη ροή της ιστορίας, αφού μόνο στη δική του εκδοχή ο Ρωμύλος χάνει. Η Παπαϊωάννου (2010: 159) μελετώντας το γέλιο στους *Fasti* συμπεραίνει πως «οι πρωταγωνιστές των δρωμένων ήρωες της Ρώμης γελούν μεταλογοτεχνικά, κατά μια έννοια επιδοκιμάζοντας την ευφυΐα με την οποία ο Οβίδιος κριτικάρει τη χειραγώγηση των μύθων προς ανάδειξη της *res publica restituta*». Και εδώ, επομένως, θα μπορούσε το γέλιο του Ρωμύλου να είναι «μεταλογοτεχνικό» και να λειτουργεί ως αναγνώριση της ποιητικής

παραδέχεται την ήττα του. Προς ανάμνηση αυτού του περιστατικού οι δύο ομάδες των Λουπέρκων, οι *Fabii* και οι *Quintilii* τρέχουν γυμνοί.³¹⁷

Ο ποιητής εξηγεί μετά από αυτό για ποιο λόγο η σπηλιά ονομάζεται *Lupercal* και από πού πήρε το όνομά της η γιορτή. Πιστός στην ρωμαϊκή αιτιολογία διηγείται την ιστορία της γέννησης των διδύμων, της απόπειρας να δολοφονηθούν και, εν τέλει, της σωτηρίας τους από την λύκαινα (*lupa*), η οποία έδωσε το όνομά της στη σπηλιά και τη γιορτή. Η ετυμολογία αυτή υπάρχει και σε άλλες πηγές (*Plut. Rom.* 21.4) και στο σημείο αυτό ο Οβίδιος προτείνει μια ρωμαϊκή ετυμολογία ως απάντηση στην ελληνική του Βιργιλίου (*Aen.* 8.343-4: '[...] *Lupercal/ Parrhasio dictum Panos de more Lycaeii*'). Ωστόσο, το ετυμολογικό παιχνίδι του Οβιδίου δε σταματά εδώ καθώς στο τέλος της διήγησής του εν είδει ρητορικού ερωτήματος αναρωτιέται τι θα απαγόρευε μία ελληνική ετυμολογία: '*quid vetat Arcadio dictos a monte Lupercos? / Faunus in Arcadia templa Lycaeus habet*' (2.422-3).

Το ζήτημα, όμως, της καταγωγής των Λουπερκαλίων μένει αναπάντητο και ο ποιητής γρήγορα περνά στον χαρακτήρα τους ως γιορτής της γονιμότητας. Σύμφωνα με το έθιμο (*Plut. Rom.* 21.7) οι Λουπέρκοι έτρεχαν ανάμεσα στο πλήθος κρατώντας ένα μαστίγιο από δέρμα κατσίκας και χτυπώντας όσους έβρισκαν στο δρόμο τους. Οι γυναίκες ήταν ιδιαίτερα πρόθυμες να δεχθούν κάποιο χτύπημα με το μαστίγιο αυτό, καθώς θεωρούταν πως θα έφερνε γονιμότητα και μία εύκολη γέννα (*Plut. Caes.* 61.1-3, *Rom.* 21.7). Η αιτιολόγηση της πεποίθησης αυτής δίνεται από τον Οβίδιο ακριβώς παρακάτω. Ο Ρωμύλος, αφού έκλεψε τις Σαβίνες, βρισκόταν σε αδιέξοδο καθώς ο καιρός περνούσε και εκείνες δε γεννούσαν παιδιά, ενώ η πράξη του τον έφερε αντιμέτωπο με πολλούς εξωτερικούς εχθρούς. Ο χρησμός που δίνει η *Juno Lucina*, να χτυπηθούν οι γυναίκες με ένα μαστίγιο φτιαγμένο από το δέρμα αρσενικής κατσίκας λύνει το δημογραφικό πρόβλημα της Ρώμης αμέσως και επιτρέπει την αύξηση του πληθυσμού της πόλης. Και πάλι το κομμάτι αυτό διαλέγεται με την πολιτική του Αυγούστου και τους νόμους του σχετικά με το οικογενειακό δίκαιο (*lex Iulia* 18 π.Χ. και *lex Papia Poppaea* 9 μ.Χ.).³¹⁸

ευφυΐας του Οβιδίου και της ικανότητάς του να τροποποιεί με διάφορους τρόπους τους μύθους επιφέροντας διαφορετικές συνδηλώσεις σε αυτούς.

³¹⁷ Για τις ομάδες των Λουπέρκων και τις αλλαγές που επέφερε σε αυτές ο Ιούλιος Καίσαρας βλ. πρώτο κεφάλαιο στη συζήτηση σχετικά με το *Lupercal*.

³¹⁸ Ο *Holleman* (1973) 267-8 διαβάζει στο κομμάτι αυτό μία κριτική απέναντι στη συμπεριφορά του Αυγούστου στις γυναίκες της οικογένειάς του και στον τρόπο που τις χρησιμοποιούσε στην εκπλήρωση των πολιτικών του επιδιώξεων, αλλά και στην αποτυχία των νόμων του σχετικά με το οικογενειακό δίκαιο. Παρόλο που μια τέτοια ανάγνωση είναι πιθανή, δε θεωρώ πως αυτό αποτελεί τον πρωταρχικό στόχο του ποιητή στη συγγραφή του επεισοδίου.

Συνοψίζοντας, όσον αφορά τον ίδιο τον Ρωμόλο εμφανίζεται στην περιγραφή των Λουπερκαλίων ως εισηγητής (μαζί με τον Εύανδρο) μίας νέας τελετουργίας, αλλά και ως ικανός άρχοντας, ο οποίος κατάφερε να αντιμετωπίσει μία πολύ σημαντική κρίση. Έτσι, καθίσταται φανερό ότι η εικόνα του Ρωμόλου στους *Fasti* είναι πολυδιάστατη και διαλέγεται έντονα με αυτή σε ολόκληρη τη ρωμαϊκή παράδοση. Αλλού ο πρώτος ιδρυτής της Ρώμης γίνεται αντικείμενο χλευασμού (2.133-44), ενώ αλλού αντιμετωπίζεται θετικά και αξίζει την αποθέωση (2.475-512). Σε αντίθεση με τον Βιργίλιο που στην *Αινειάδα* αποκρύπτει τις αρνητικές πτυχές της προσωπικότητας του Ρωμόλου προβαίνοντας μόνο σε υπαινιγμούς, ο Οβίδιος δε διστάζει να καταφερθεί εναντίον του πρώτου ιδρυτή της Ρώμης. Ωστόσο, ακόμη και αυτό γίνεται στο πλαίσιο του επαίνου του Αυγούστου, με τον ποιητή να διαφοροποιεί τον *princeps* από τα στοιχεία εκείνα της ρωμύλειας ταυτότητας τα οποία έχουν αρνητικές προεκτάσεις και για τα οποία και ο ίδιος ο Αύγουστος αρνήθηκε να αναγορευθεί Ρωμόλος.

Επανερχόμενοι στο ζήτημα της προέλευσης των Λουπερκαλίων, παρατηρούμε ότι ο Οβίδιος σχολιάζει τη διπλή καταβολή του τελετουργικού χωρίς να παίρνει ξεκάθαρα θέση ως προς το αν τελικά πρόκειται για μια ελληνικής (όπως στον Βιργίλιο) ή ρωμαϊκής (όπως στον Προπέρτιο) λατρευτικής τελετής. Κατά τον Fox (1996: 198) η αντιπαραβολή της ρωμαϊκής και ελληνικής αιτιολογίας αποδεικνύει ότι το φεστιβάλ των Λουπερκαλίων δεν ανήκει περισσότερο στη μία ή την άλλη κουλτούρα, άλλα ότι υπήρξε κάποιο είδος συνδιαμόρφωσης, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να υπάρξει κάποια προτεραιότητα της μιας έναντι της άλλης εκδοχής στη σύλληψη του ρωμαϊκού παρελθόντος. Αντίστοιχα, για τον Littlewood (1975: 1068) ο Οβίδιος παρουσιάζει χρονολογικά τις αιτιολογίες (από την πρωτόγονη εποχή των Αρκάδων, στην ηρωική εποχή του Ηρακλή και, έπειτα, στην εποχή της Ρώμης του Ρωμόλου) με αποτέλεσμα να ενισχύεται η παλαιότητα της λατρευτικής τελετής, αλλά και η καλλιτεχνική αξία του πονήματος του ποιητή.

Θεωρώ και τις δύο παραπάνω παρατηρήσεις εύστοχες και θα βασιστώ σε αυτές για να προχωρήσω λίγο παρακάτω το ζήτημα του τι ακριβώς στοχεύει να καταδείξει ο Οβίδιος ενσωματώνοντας στο επεισόδιο των Λουπερκαλίων τόσο ελληνικές όσο και ρωμαϊκές αιτιολογίες και μάλιστα με χρονολογική σειρά. Αποδελτιώνοντας τη δομή του επεισοδίου οδηγούμαστε στο εξής σχήμα:

Στίχοι	Ερώτηση	Αίτιο	Καταγωγή Αιτίου
267-282	από πού προήλθε η λατρεία των Λουπεркаλίων;	από τη λατρεία του Λυκαίου Πάνα στην Αρκαδία	ελληνική
283-380	γιατί οι Λουπέρκοι τρέχουν γυμνοί;	μιμούνται τον θεό Πάνα και τους αρχαίους Αρκάδες	ελληνική
		ως υπόμνηση του επεισοδίου του Φαύνου, του Ηρακλή και της Ομφάλης	μεικτή
		ως υπόμνηση του επεισοδίου της ανάκτησης των κλεμμένων ζώων του Ρωμύλου και του Ρέμου	ρωμαϊκή
381-424	από πού πήρε το όνομά της η σπηλιά και η τελετή;	από τη λύκαινα που ανέθρεψε τα δίδυμα	ρωμαϊκή
		θα μπορούσε και από τον Λυκαίο Πάνα	ελληνική
425-452	γιατί χτυπάνε το πλήθος με μαστίγιο φτιαγμένο από δέρμα κατσίκας;	επίλυση δημογραφικού προβλήματος της Ρώμης του Ρωμύλου με τη βοήθεια της Juno Lucina	ρωμαϊκή

Όπως παραστατικά αποδεικνύει ο παραπάνω πίνακας υπάρχει απόλυτη αρμονία ανάμεσα στις ελληνικής και ρωμαϊκής καταγωγής αιτιολογίες, ενώ η χρονολογική μετάβαση οδηγεί σε μία μετάβαση από το ελληνικό στο ρωμαϊκό (με εξαίρεση τους στ. 423-4, οι οποίοι φαίνεται

βέβαια να αποτελούν παρενθετικό σχόλιο). Κατά τη γνώμη μου η χρονολογική αυτή μετάβαση με την ταυτόχρονη μετακίνηση από το ελληνικό στο ρωμαϊκό στοιχείο φαίνεται να αποτελεί σχόλιο στον τρόπο αξιοποίησης των μνημείων και των θρησκευτικών τελετών γενικότερα, και κυρίως στον πολυεπίπεδο χαρακτήρα τους. Όπως έχει αναφερθεί πολλές φορές ήδη, η Ρώμη παρουσιάζεται ως μια πόλη με χαρακτήρα παλίμψηστου. Κάθε μνημείο, επομένως, έχει πολλαπλές και επάλληλες αναγνώσεις, οι οποίες δύναται να επικαλύπτουν η μία την άλλη, να είναι αντίθετες ή και να ανήκουν σε διαφορετικές εποχές. Ταυτόχρονα, κάθε εποχή ερμηνεύει διαφορετικά το κάθε κομμάτι της παράδοσης και τις συνδηλώσεις του με αποτέλεσμα νέες οπτικές γωνίες να προστίθενται με την πάροδο του χρόνου. Αυτός είναι ακριβώς και ο τρόπος με τον οποίο χειρίζεται ο Οβίδιος το επεισόδιο των Λουπερκαλίων: καθώς ο χρόνος περνά νέες αιτιολογίες προστίθενται στις παλαιότερες είτε για να καλύψουν κάποια κενά (π.χ. για ποιο λόγο χρησιμοποιείται το μαστίγιο;) είτε επικαλύπτοντας η μία την άλλη (π.χ. για ποιο λόγο οι Λουπέρκοι τρέχουν γυμνοί;). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ο χαρακτήρας της τελετής να ερμηνεύεται διαφορετικά υπό το πρίσμα κάθε αιτιολογίας και εποχής. Το τελικό αποτέλεσμα καθιστά τα Λουπερκάλια μια λατρεία-παλίμψηστο, η οποία λειτουργεί ως μικρογραφία του τρόπου με τον οποίο γενικά οι Ρωμαίοι συγγραφείς, αλλά και πολιτικοί, χειρίζονται τα μνημεία και την παράδοση της πόλης.

III.ii *Tristia* 3.1: ένα βιβλίο ξεναγείται στη Ρώμη.

Σε αντίθεση με τους υπόλοιπους ποιητές της εποχής του Αυγούστου που ασχολήθηκαν με περιηγήσεις αποκλειστικά στην πρωτο-Ρώμη, ο Οβίδιος αντιστρέφει το θέμα και στην πρώτη ελεγεία του τρίτου βιβλίου των *Tristia* παρουσιάζει το βιβλίο του να έρχεται από τους Τόμους στη Ρώμη ψάχνοντας μια βιβλιοθήκη να το φιλοξενήσει.

Το ποίημα είναι γραμμένο σε πρώτο πρόσωπο και αποτελεί την αφήγηση του ίδιου του βιβλίου για τις περιπέτειές του στη Ρώμη.³¹⁹ Το προσωποποιημένο βιβλίο παίρνει τον ρόλο που είχε ο Αινείας στο 8^ο βιβλίο της *Αινειάδας*,³²⁰ περιηγείται όμως στη σύγχρονη Ρώμη για την οποία ο αναγνώστης της εποχής έχει σαφή εικόνα. Παρόλο που το βιβλίο ακολουθεί περίπου την ίδια διαδρομή με αυτή του Αινεία (από το Forum στον Παλατίνο Λόφο), στο τέλος σε αντίθεση με τον Αινεία δεν προσκαλείται πουθενά, αλλά παραμένει ανεπιθύμητο.³²¹

³¹⁹ Nagle (1980) 85, Hardie (2002) 299, Newlands (1997) 57.

³²⁰ Edwards (1996) 120, Boyle (2003) 227.

³²¹ Newlands (1997) 67, Miller (2002) 132.

Από την οπτική ενός μικρού βιβλίου, η Ρώμη φαίνεται τεράστια, προκαλεί δέος και φόβο,³²² και κατά την ξενάγησή του σε αυτή το βιβλίο έχει τη δυνατότητα να δει μια σειρά από μνημεία.³²³ Ωστόσο, πρόκειται για μία ψευδο-περιήγηση, καθώς ο Οβίδιος επεμβαίνει στο τοπίο της Ρώμης αφαιρώντας από αυτό μνημεία τα οποία εντάσσονταν στο οικοδομικό πρόγραμμα του Αυγούστου.³²⁴ Το βιβλίο εισέρχεται μέσω του *Argiletum* στη ρωμαϊκή αγορά³²⁵ και ο ξεναγός τού δείχνει το *Forum* του Καίσαρα και του Αυγούστου (*haec sunt fora Caesaris* 3.1.27), την *Sacra Via* (*haec est a sacris quae via nomen habet* 3.1.28) το ιερό της *Vesta* (*hic locus est Vestae, qui Pallada servat et ignem* 3.1.29) και τη *Regia* (*haec fuit antiqui regia parva Numae* 3.1.30). Ο Οβίδιος παραλείπει την αναφορά στα μνημεία από τα οποία το βιβλίο θα πέρανε περπατώντας στο *Argiletum*, όπως για παράδειγμα στην *Curia Julia*, τη *Basilica Aemilia* ή τον ναό του αποθεωμένου Ιουλίου. Παράλληλα, τα δύο μνημεία που αναφέρονται, ο ναός της Εστίας και η *Regia*, διατηρούν τις παραδοσιακές τους λειτουργίες και όχι αυτές που είχαν στην εποχή του ποιητή.³²⁶ Επιπλέον, καμία δεν έχει χτιστεί ή ανακαινιστεί από τον ίδιο τον Αύγουστο,³²⁷ ο οποίος όταν έλαβε τον τίτλο του *pontifex maximus* αρνήθηκε να μείνει στην *Domus Publica* και να χρησιμοποιήσει τη *Regia* ως έδρα του.³²⁸ Ο Οβίδιος επιτυγχάνει μέσω της αποσιώπησης σημαντικών κτηρίων του Αυγούστου από το *Forum* να μεταβάλει την εικόνα της ρωμαϊκής αγοράς τιμωρώντας πιθανότατα τον αυτοκράτορα με ένα είδος *damnatio memoriae*.³²⁹

Το επόμενο μνημείο που βλέπει το βιβλίο στον στ. 32 είναι ο ναός του Jupiter Stator, στη βάση του Παλατινού λόφου, ναός ο οποίος σχετιζόταν τόσο με την ίδρυση της Ρώμης όσο και με την προέλευση της ποίησης.³³⁰ Το βιβλίο συνεχίζει την ανάβασή του στον Παλατινό λόφο βλέπει το σπίτι του Αυγούστου, το οποίο τοποθετείται ακριβώς όπου και το

³²² Newlands (1997) 59.

³²³ Για τη σχέση του βιβλίου με τον αφηγητή των *Fasti* ως προς την άγνοια, αλλά και για την εμφάνιση πολλών από τα μνημεία που παρουσιάζονται στην 3.1 στους *Fasti* βλ. Newlands (1997) 63-4.

³²⁴ Huskey (2006) 18. Γενικά για την ελεγεία αυτή βλ. Luck (1977).

³²⁵ Για τον Miller (2002: 131) αυτή είναι μία ιδανική είσοδος για το βιβλίο, αφού στο *Argiletum* υπήρχαν την εποχή εκείνη πολλά βιβλιοπωλεία.

³²⁶ Huskey (2006) 19.

³²⁷ Huskey (2006) 19.

³²⁸ Boyle (2003) 227.

³²⁹ Huskey (2006) 24-5. Για την παράλειψη και αποσιώπηση προσώπων ως πρακτική *damnatio memoriae* στα *Res Gestae* του Αυγούστου βλ. Ronnick (1997).

³³⁰ Newlands (1997) 64. Ο Λίβιος (27.37) διηγείται πως το 207 π.Χ., όταν κατά τη διάρκεια του Β' Καρχηδονιακού Πολέμου η πόλη αντιμετώπιζε μεγάλες δυσκολίες, ο Λίβιος Ανδρόνικος συγκέντρωσε 27 νέες κοπέλες στο ναό του Δία για να τους διδάξει έναν ύμνο που συνέθεσε. Ο ναός αυτός αποτέλεσε και τον τόπο εκφώνησης του Α' *Katá Katλίνα* λόγου του Κικέρωνα. Για την Newlands η αναφορά στον ναό του Jupiter Stator αποτελεί προοικονομία της αποπομπής του βιβλίου από τη Ρώμη και άρα δηλώνει emphaticά την απομάκρυνση της πόλης από τα ιδανικά της.

σπίτι του Ευάνδρου στο Βιργίλιο,³³¹ και το μπερδεύει με τον ναό του Jupiter Optimus Maximus, εξαιτίας του στέμματος από βελανιδιά που βρισκόταν κρεμασμένη στην είσοδο,³³² αλλά και του πλούτου του οικήματος.³³³ Αντίθετα, το Καπιτώλιο παραλείπεται εντελώς από την περιγραφή της σύγχρονης Ρώμης. Με τον τρόπο αυτό ο ποιητής σχολιάζει την προσπάθεια του Αυγούστου να μεταφέρει το κέντρο βάρους από το Καπιτώλιο στον Παλατίνο λόφο και να καθιερώσει την τριάδα Απόλλων–Αύγουστος–Εστία ως παράλληλη της τριάδας Δίας–Ηρα–Αθηνά.³³⁴ Πράγματι, όπως παρατηρεί ο Huskey (2006: 30) ο Αύγουστος υποβάθμισε τον ρόλο του ναού του Jupiter Optimus Maximus μεταφέροντας πολλές από τις δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα σε αυτόν στους ναούς του Mars Ultor ή του Παλατίνου Απόλλωνα (βλ. και Suet. Aug. 29.2).

Το βιβλίο διαβάζει την επιγραφή που δικαιολογεί την ύπαρξη της *corona civica* στην πόρτα του Αυγούστου: *servatos cives indicat huius ope* (3.1.48). Ωστόσο, παρατηρεί ότι ένας πολίτης, ο λογοτεχνικός του «πατέρας», δεν έχει σωθεί αφού βρίσκεται ακόμη στην εξορία (3.1.49-50). Το βιβλίο τρομαγμένο απομακρύνεται από το σπίτι του Αυγούστου και προχωρά στο *porticum* του ναού του Παλατίνου Απόλλωνα και στη βιβλιοθήκη που βρίσκεται εκεί, στην οποία περιλαμβάνεται ένας μεγάλος όγκος βιβλίων (3.1.63-4). Εκεί ψάχνει μάταια τα «αδέρφια» του, τα υπόλοιπα έργα του Οβιδίου (3.1.65-7), ώσπου ο φύλακας το διατάζει να φύγει (3.1.68). Ο μεγάλος όγκος βιβλίων που περιλαμβάνεται στη βιβλιοθήκη του Αυγούστου αναδεικνύει την αδικία που υφίστανται τα έργα του Οβιδίου με τον αποκλεισμό τους.³³⁵

Στη συνέχεια το βιβλίο περνάει από το θέατρο του Μαρκέλλου και πηγαίνει στη βιβλιοθήκη που βρίσκεται στο *porticum* της Οκταβίας, αλλά μάταια (3.1.69-70). Στο τέλος επιχειρεί να εισέλθει στη βιβλιοθήκη του ναού της Libertas, η οποία ιδρύθηκε από τον Ασίνιο Πολλίωνα, αλλά και πάλι χωρίς επιτυχία (3.1.71-2). Τότε διαπιστώνει πως η μοίρα του Οβιδίου καθορίζει αμετάκλητα και τη δική του μοίρα³³⁶ και απογοητευμένο προσεύχεται στον ίδιο τον Αύγουστο, στον οποίο απευθύνεται ως *maxime dive*.³³⁷ Ωστόσο η προσευχή δεν

³³¹ Bishop (1961) 190.

³³² Για τη βελανιδιά ως το ιερό δέντρο του Jupiter βλ. Verg. *Georg.* 2.16, 3.332, *On. Met.* 7.622-3, *Tr.* 4.9.14.

³³³ Miller (2002) 132: εδώ ο Οβίδιος αντιστρέφει την παράδοση του Βιργιλίου αμφισβητώντας την ταπεινότητα της κατοικίας του Αυγούστου. Το *dignum deo* (*Aen.* 8.364-5) που απευθύνεται ως συμβουλή στον Αινεία (και άρα στον Αύγουστο) μεταφέρεται από τον Οβίδιο στην οικία του *princeps*.

³³⁴ Huskey (2006) 30-1.

³³⁵ Miller (2002) 138, Newlands (1997) 68.

³³⁶ Nagle (1980) 85.

³³⁷ Για την επίκληση στον *divus Augustus* ως ρητορικό τέχνασμα της σωτηρίας του εξόριστου ποιητή βλ. Fishwick (1991). Για τον ρόλο του βιβλίου ως *exclusus amator* βλ. Newlands (1997).

εισακούεται, όπως ήταν αναμενόμενο από τον ειρωνικό της τόνο,³³⁸ και στο μόνο το οποίο το βιβλίο μπορεί πια να ελπίζει είναι να πάρει κρυφά μια θέση σε κάποια ιδιωτική βιβλιοθήκη. Η ελπίδα του ποιητή, πως, αφού το σώμα του δε μπορεί να βρίσκεται στη Ρώμη θα μπορούσε τουλάχιστον να γίνει δεκτό στην πόλη το σώμα των κειμένων του, διαψεύδεται.³³⁹

Η επιλογή των μνημείων στα οποία το βιβλίο ξεναγείται, αλλά και η εποχή που ο ποιητής επιλέγει καθορίζονται από το γεγονός ότι ο Οβίδιος βρίσκεται μακριά από τη Ρώμη και γράφει ποίηση της εξορίας. Η περιήγηση στη σύγχρονη Ρώμη αποτελεί ένα τέχνασμα μέσω του οποίου ο ποιητής εισάγει το εξόριστο έργο του στην πόλη, ενώ τα μνημεία συνδέονται άμεσα με την επιθυμία του βιβλίου να γίνει δεκτό στην πόλη και τον άνθρωπο που έχει τη δύναμη να την εκπληρώσει. Μέσω της ελεγείας του αυτής ο Οβίδιος παρουσιάζει μία εξιδανικευμένη μορφή της Ρώμης, αλλά σχολιάζει και το χειρισμό των διάφορων μνημείων από την εξουσία.³⁴⁰ Ταυτόχρονα, σχολιάζει κριτικά το οικιστικό πρόγραμμα του Αυγούστου επισημαίνοντας πως, σε αντίθεση με την ποίησή του ίδιου, η μετατροπή που μπορεί να προκαλέσει ο Αύγουστος στο αστικό τοπίο δε θα είναι μόνιμη.³⁴¹ Είναι πράγματι ειρωνικό το ότι πολλά από τα μνημεία τα οποία ο Οβίδιος παραλείπει δε σώζονται σήμερα και η ύπαρξή τους μας γίνεται γνωστή από παράλληλες λογοτεχνικές μαρτυρίες. Η εικόνα μας για τη Ρώμη του Αυγούστου θα ήταν πολύ διαφορετική αν η μόνη πηγή που είχαμε ήταν η *Tr.*3.1.

IV. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ:

Το παρόν κεφάλαιο ασχολήθηκε με τον χειρισμό της πρωτο-Ρώμης και των σχετικών με αυτή μύθων από τους ποιητές της αυγούστειας περιόδου, οι οποίοι έγραψαν μετά τον Βιργίλιο. Η μελέτη των έργων κινήθηκε για κάθε συγγραφέα πάνω σε δύο βασικούς άξονες. Πρώτον, εξετάστηκε η σχέση του κάθε έργου που επιλέχθηκε με το βιργιλιανό, επικό, πρότυπο και εντοπίστηκαν οι διαφορές με αυτό. Στη συνέχεια, επιχειρήθηκε μία ερμηνεία αυτών στο πλαίσιο της αυγούστειας πολιτικής με στόχο τον καθορισμό της συμβολής του κάθε δημιουργού στον ποιητικό, και ποιητολογικό πολλές φορές, διάλογο σχετικά με τις απαρχές της πόλης και των θεσμών της.

³³⁸ 4.1.77-8: ‘dī, precor, atque adeo – neque enim mihi **turba** roganda est -/ Caesar, ades voto, **maxime dīve**, meo!’ Η ειρωνεία εντοπίζεται ακριβώς στην αναφορά των παραδοσιακών θεών ως *turba*, ενώ ο Caesar ο οποίος στην ουσία θεοποιείται αργότερα για πολιτικούς και προπαγανδιστικούς λόγους εμφανίζεται ως *maximus divus*.

³³⁹ Hardie (2002) 300.

³⁴⁰ Edwards (1996) 125.

³⁴¹ Huskey (2006) 34.

Αρχικά, αξίζει να σημειωθεί πως ο χειρισμός του παρελθόντος και των θεσμών περνά από τα «υψηλά» (έπος και ιστοριογραφία) λογοτεχνικά είδη σε αυτό της ελεγείας, το οποίο θεωρείται «χαμηλό» ακόμη και από τους ίδιους τους ποιητές. Η ειδολογική αυτή διαφοροποίηση επέτρεψε μία διαφορετική αξιοποίηση του διαθέσιμου υλικού και, κατά συνέπεια, τη δημιουργία ενός διαφορετικού τρόπου προσέγγισης. Εντούτοις, αυτό δε συνεπάγεται μία αντίστοιχη «έκπτωση» στην ποιότητα ή τις νοηματικές προεκτάσεις. Η χρήση της ελεγείας για την περιγραφή ενός ζητήματος τόσο ζωτικής σημασίας για την πολιτική προπαγάνδα της εποχής όσο αυτό του απώτερου ρωμαϊκού παρελθόντος, δεν καθιστά τους ποιητές αντιφρονούντες ούτε σημαίνει την υποβάθμιση του θέματος. Αντίθετα, οι ελεγειακοί ποιητές ανταποκρίνονται στην ποιητική πρόκληση του να εντάξουν μία θεματική, η οποία παραδοσιακά ανήκει στη «σοβαρή» ποίηση, στο ρεπερτόριό τους και πολλές φορές στηρίζουν τον Αύγουστο (βλ. τη σύγκριση Ρωμούλου-Αυγούστου στο 2^ο βιβλίο των *Fasti*, τον έπαινο της πολιτικής του Αυγούστου μέσω του επαίνου στον Μεσσαλίνο στη 2.5, την 4.9 ως κριτική στον Μ. Αντώνιο).

Από τους τρεις ελεγειακούς ποιητές ο Οβίδιος είναι αυτός που ακολουθεί πιστότερα τον Βιργίλιο. Είναι ο μόνος ο οποίος διατηρεί τον πρώτο συνουικισμό της Ρώμης στον Παλατίνο λόφο, τονίζει τον ρόλο του Ευάνδρου ως εκπολιτιστή και ενισχύει τον προφητικό ρόλο της Καρμέντης. Αντίθετα, ο Τίβουλλος και ο Προπέρτιος τοποθετούν την πρωτο-Ρώμη στο Καπιτώλιο αποσιωπώντας τις αρνητικές προεκτάσεις του Παλατίνου (ανταγωνισμός Ρωμούλου- Ρέμου, αδελφοκτονία). Ο ρόλος του Ευάνδρου παραβλέπεται και οι προφητείες για τα ένδοξα πεπρωμένα της Ρώμης δίνονται από τη Σίβυλλα και την Κασσάνδρα. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί, αν ληφθεί υπόψη πως την εποχή που γράφει ο Οβίδιος η *Αινειάδα* αποτελεί την κορυφή του λογοτεχνικού κανόνα στη Ρώμη. Ο νεαρότερος, λοιπόν, από τους ποιητές εγκολπώνει στο έργο του την παράδοση του Βιργιλίου, την οποία συμπληρώνει (π.χ. παρουσιάζει τον νεαρό Εύανδρο αντί τον ηλικιωμένο του Βιργιλίου ή ασχολείται αναλυτικά με την προέλευση και την αιτιολογική τεκμηρίωση των Λουπερκαλίων) ή ανατρέπει (π.χ. ο χειρισμός του Ασύλου). Αντίθετα, την εποχή που ο Τίβουλλος και ο Προπέρτιος γράφουν η *Αινειάδα* χαίρει μεν αποδοχής, ωστόσο δεν έχει παγιωθεί (στην περίπτωση δε του Τιβούλλου υπάρχει πιθανότητα το όγδοο βιβλίο να μην έχει δει καν το φως της δημοσιότητας). Επομένως, δεν υπάρχει μία κοινώς αποδεκτή αφήγηση ως κανόνας και οι ποιητές είναι περισσότερο ευέλικτοι.

Στην επική-βουκολική εικόνα της πρωτο-Ρώμης του Βιργιλίου ο Τίβουλλος απαντά με μια ελεγειακή-βουκολική εικόνα μιας εξιδανικευμένης πόλης. Η έμφαση στην Αινεία

εξακολουθεί να διατηρείται και μολονότι η εστίαση των δύο ποιητών, όπως συζητήθηκε, είναι διαφορετική ο τελικός τους σκοπός φαίνεται να είναι ο ίδιος: η ανάδειξη της πορείας της Ρώμης από τις φτωχικές απαρχές στο ένδοξο παρόν της και η παρουσίαση της πορείας αυτής ως νομοτελειακής. Ο Προπέρτιος, από την άλλη, παρουσιάζει μία περισσότερο ρεαλιστική εικόνα, τονίζοντας περισσότερο τον πόλεμο και τον *labor*, παρόντα στο βιργιλιανό έργο. Η καινοτομία του Προπερτίου είναι ότι παρουσιάζει εντός του έργου του διαφορετικές οπτικές της Ρώμης, οι οποίες εξαρτώνται από το υποκείμενο που συλλαμβάνει την πόλη. Έτσι, η ελεγειακή Ρώμη της Ταρπηίας (4.4) συγκρούεται με την επική Ρώμη του Ρωμύλου όπως παρουσιάστηκε από τον ποιητή. Αντίστοιχα, η ελεγειακή Ρώμη των ιερειών της *Bona Dea* (4.9) καταρρέει με την άφιξη του Ηρακλή, του οποίου τα επικά στοιχεία εν τέλει υπερτερούν των ελεγειακών. Ο Αινείας και ο Εύανδρος είναι απόντες, ενώ η έμφαση πέφτει στον Ρωμύλο ως ιδρυτή της πόλης. Έτσι, ο Προπέρτιος εκμεταλλεζόμενος τα κενά της *Αινειάδας* αναφέρεται μεν σε μνημεία τα οποία υπάρχουν στο έπος, αναλύοντας όμως πτυχές τις οποίες ο Βιργίλιος δεν άγγιξε και αποδεικνύοντας την ικανότητα της ελεγείας να ενσωματώνει και να εκμεταλλεύεται με επιτυχία επικά στοιχεία.

Στο όγδοο βιβλίο του έπους του ο Βιργίλιος μέσα σε περίπου 300 στίχους περιλαμβάνει 9 μνημεία. Ο Τίβουλλος και ο Προπέρτιος στις ελεγείες τους εστιάζουν σε λιγότερα μνημεία. Στη 2.5 ο αριθμός των μνημείων είναι μόλις τρία. Αντίστοιχα σε κάθε ελεγεία του Προπερτίου εμφανίζονται μέχρι το πολύ τρία μνημεία. Ο Οβίδιος στους *Fasti* περιλαμβάνει όλα τα μνημεία της πόλης και πραγματεύεται όλους τους μύθους σε ελεγειακό δίστιχο. Το φιλόδοξο αυτό πόνημα του επιτρέπει να επεκταθεί πέραν από το βιργιλιανό πρότυπο. Εφόσον, μάλιστα, ο Βιργίλιος περιλαμβάνει τμήμα των μνημείων και των τελετουργιών του παρελθόντος της Ρώμης, η *Αινειάδα* του δεν αποτελεί παρά μόνο ένα κομμάτι του όσα ο Οβίδιος θα χειριστεί στους *Fasti*.³⁴² Παράλληλα, ενσωματώνει στην εικόνα του για την πρωτο-Ρώμη (ακολουθώντας τον Προπέρτιο) στοιχεία από διάφορα άλλα λογοτεχνικά είδη, με αποτέλεσμα η πόλη να αποκτά έναν πολυδιάστατο λογοτεχνικό χαρακτήρα, άλλοτε περισσότερο επικό (βλ. μάχη Ηρακλή – Κάκου), άλλοτε περισσότερο κωμικό (βλ. τις αιτιολογίες για τη γύμνια των Λουπέρκων).

Με την πάροδο του χρόνου λοιπόν ο πειραματισμός πάνω στα μνημεία της πόλης οδήγησε στην δημιουργία παράλληλων ταυτοτήτων της πρωτο-Ρώμης, οι οποίες πηγάζουν

---

³⁴² Το λογοτεχνικό αυτό παιχνίδι του Οβιδίου, ο οποίος αυτοπροβάλλεται ως συνεχιστής του Βιργιλίου, αλλά και ως παντελόπτης ποιητής φαίνεται τόσο στις *Μεταμορφώσεις*, των οποίων όλα τα προηγούμενα έπη αποτελούν τμήμα, αλλά και στην ιστορία της Anna Perenna στο τρίτο βιβλίο των *Fasti* (523-710), στην οποία ο Οβίδιος συγγράφει το sequel του 4^{ου} βιβλίου της *Αινειάδας*.

από διαφορετικά λογοτεχνικά είδη και το συνδυασμό τους και διαλέγονται μεταξύ τους. Πέρα όμως από την ταυτότητα της πόλης ως προς τη σύνδεσή της με τα λογοτεχνικά είδη οι ποιητές ενδιαφέρθηκαν ιδιαίτερα και για την εθνική ταυτότητα της πόλης. Ο Βιργίλιος δίνοντας προνομιακό ρόλο στον Εύανδρο τονίζει σε μεγάλο βαθμό τη σημασία του ελληνικού στοιχείου στη διαμόρφωση της ρωμαϊκής ταυτότητας, συμφιλιώνοντας το ρωμαϊκό με το ελληνικό. Ο Τίβουλλος και ο Προπέρτιος διατηρούν για την πόλη μία εκρωμαϊσμένη εικόνα. Η συμβολή των Ελλήνων δεν εμφανίζεται πουθενά και η Ρώμη διατηρεί έντονα τη σύνδεσή της με το τρωικό της παρελθόν. Τέλος, ο Οβίδιος σχολιάζει κριτικά τον διάλογο αυτό χωρίς, ωστόσο, να παίρνει ξεκάθαρη θέση. Ρωμαϊκοί αιτιολογικοί μύθοι συγκεράζονται με ελληνικούς σε μία διαρκή αντιπαράθεση χωρίς τελική απάντηση.

Η εικόνα της Ρώμης ως μιας πόλης-παλίμψηστου, η οποία εγκαινιάζεται από τον Βιργίλιο ακολουθείται από όλους τους υπόλοιπους ποιητές. Ωστόσο, αυτό που διαφέρει είναι η αντιμετώπιση του παρελθόντος. Για τον Βιργίλιο το παρελθόν ενυπάρχει στο παρόν και αποτέλεσε την απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη του μεγαλείου της Ρώμης. Παρελθόν και παρόν είναι εξίσου σημαντικά, αλλά το δεύτερο προβλέπεται λαμπρότερο. Φαίνεται, λοιπόν, πως ο Βιργίλιος προκρίνει το παρόν έναντι του παρελθόντος χωρίς όμως να υποτιμά το τελευταίο, καθώς το παρόν αποτελεί εκπλήρωση των πεπρωμένων του παρελθόντος. Τον ίδιο σεβασμό στο παρελθόν δείχνουν ο Τίβουλλος και ο Προπέρτιος. Ο Οβίδιος αντίθετα προκρίνει σταθερά το παρόν, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις θέτει υπό αμφισβήτηση τις αξίες του παρελθόντος (π.χ. συζήτηση με Ιανό στο 1^ο βιβλίο των *Fasti*) και αμφισβητεί το αν είναι εγγενείς ή αν απλά οι Ρωμαίοι του παρελθόντος δεν είχαν άλλη επιλογή. Παρόλα αυτά, ακόμη και αυτή η εικόνα εντάσσεται στο παιχνίδι του ποιητή με το παρελθόν: ο Οβίδιος, σε μεγαλύτερο βαθμό από τους προκατόχους του, παρουσιάζει την τοπογραφία της πόλης και την ιστορία της ως πανόραμα αφηγήσεων, αντικρουόμενων πολλές φορές μεταξύ τους.³⁴³ Με τον τρόπο αυτό εξαντλεί τα όρια της πρωτο-Ρώμης και παράλληλα σχολιάζει τον πολιτικό και λογοτεχνικό χειρισμό της τοπογραφίας, ο οποίος οδηγούσε συχνά έναν χώρο να ερμηνεύεται μέσω προσεγγίσεων, οι οποίες αλληλοαντικρούονταν.

---

³⁴³ Η συνειδητή αντιμετώπιση αυτή του παρελθόντος της πόλης ως πανόραμα αφηγήσεων πιθανόν να οφείλεται στο ότι ο Οβίδιος είναι ο τελευταίος από τους ποιητές που γράφει. Με τους προκατόχους του να μην είναι πια εν ζωή, ο ποιητής έχει λάβει ως παρακαταθήκη τον τρόπο με τον οποίο οι προγενέστεροι ποιητές χειρίστηκαν το παρελθόν, ο οποίος κάθε άλλο από ομογενής είναι. Αναμειγνύοντας όλες τις προγενέστερες πηγές ο Οβίδιος σχολιάζει αυτή την ανομοιογένεια συνθέτοντας στην ουσία μία ενιαία αφήγηση, η οποία θα ενσωματώνει όλες τις αντιθετικές μικρο-αφηγήσεις. Με αυτόν τον τρόπο και πάλι εμφανίζεται ως ο παντεπόπτης και παντογνώστης ποιητής.

Η εικόνα, επομένως, της πρωτο-Ρώμης με τις διαφορές που παρουσιάζει σε κάθε ποιητή εξαντλείται όταν ο Οβίδιος στους *Fasti* προβαίνει σε μία λεπτομερή απεικόνισή της, η οποία ενσωματώνει το σύνολο των αφηγημάτων. Και τότε ο νεότερος από τους ποιητές, σαν να προκαλεί τον ίδιο του τον εαυτό, φαίνεται να ανοίγει μία νέα συζήτηση ανακατασκευάζοντας αυτή τη φορά την εικόνα όχι της πρωτο-Ρώμης, αλλά της σύγχρονης του πόλης. Συνθέτει λοιπόν μία ξενάγηση στα μνημεία της πρωτεύουσας της εποχής του, μία ξενάγηση στην οποία ο αναγνώστης δε χρειάζεται να βασιστεί σε δευτερογενείς πηγές για να «ανασυνθέσει» τη μνήμη του για τα μνημεία. Το μόνο που χρειάζεται να ξέρει είναι την ίδια του την πόλη, αφού θα λειτουργήσει ως ξεναγός για το μικρό βιβλίο που έρχεται, το οποίο στο τέλος θα του ζητήσει να το φιλοξενήσει μέχρι να γίνει δεκτό σε κάποια από τις δημόσιες βιβλιοθήκες.

Συνοψίζοντας, η ελεγειακή αποτύπωση της πρωτο-Ρώμης καταφέρει να προσδώσει νέες πτυχές στον χαρακτήρα της πόλης και να ανανεώσει τη *memoria Romana* φέρνοντας στο προσκήνιο αφηγήσεις, οι οποίες είχαν παραληφθεί ή είχαν προσπεραστεί υπαινικτικά από τον Βιργίλιο στο έπος του. Παράλληλα, ανανεώνει τη συζήτηση για την εθνική ταυτότητα της πόλης, για τη σημασία δηλαδή της *Romanitas*, αλλά και για το πού τοποθετείται ειδολογικά η πόλη στη λογοτεχνική της απεικόνιση, για το αν τελικά είναι μια πόλη αποκλειστικά επική. Οι Ρωμαίοι ελεγειακοί σχολιάζοντας το οικιστικό πρόγραμμα του Αυγούστου παρουσιάζουν ο καθένας μία δική του εκδοχή για το παρελθόν της πόλης. Αξιοποιώντας την ελεγεία αποδεικνύουν πως το «χαμηλό» αυτό ποιητικό είδος είναι ικανό να αναπλάσει και να συνδιαμορφώσει την παράδοση της πρωτεύουσας. Πιθανόν πίσω από αυτή την ειδολογική επιλογή να κρύβεται η παραδοχή πως η ρωμαϊκή ελεγεία, που μαζί με τη σάτιρα αποτελούν τα δύο γηγενή είδη, να είναι και η πιο κατάλληλη να φέρει σε πέρας το έργο της καταγραφής των απαρχών της Ρώμης, αφού όπως αργότερα ο Κοϊντιλιανός θα γράψει: *elegia quoque Graecos provocamus (Inst. Orat.10.1.93)*.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ:

Στην εργασία αυτή επιχείρησα να εξετάσω τον τρόπο με τον οποίο οι ποιητές της αυγούστειας περιόδου ενέταξαν στο έργο τους την τοπογραφία της πρωτο-Ρώμης, τον διάλογο μεταξύ της απεικόνισης αυτής και της οικιστικής πολιτικής που διαμορφώθηκε από τον Αύγουστο από το 44 π.Χ. και εξής, αλλά και την επίδραση στη διαμόρφωση της ταυτότητας και της πολιτισμικής μνήμης των πολιτών.

Αρχικά, διερεύνησα θεωρητικά την έννοια της μνήμης, μιας έννοιας πολύπλοκης που οι Ρωμαίοι ονόμαζαν *memoria*. Αυτή σήμαινε τόσο το περιεχόμενο της μνήμης όσο και τη διαδικασία απομνημόνευσης και συσχετιζόταν άμεσα στη ρωμαϊκή σκέψη με τον χώρο και την όραση. Η *memoria* συνδεόταν αναπόσπαστα με την *historia*, στην οποία εντασσόταν κάθε προσπάθεια μεταφοράς του παρελθόντος ανεξαρτήτως λογοτεχνικού είδους. Η ένταξη της ποίησης στην *historia* και η σύνδεση *historia – memoria* προσέδιδε και στις δύο μία υποκειμενικότητα και πλαστικότητα. Το ενδιαφέρον μου εστιάστηκε στη συλλογική μνήμη, καθώς οι σύγχρονοι ψυχολόγοι και κοινωνιολόγοι συμφωνούν πως δεν υπάρχουν κατεξοχήν ατομικές μνήμες, αλλά ότι η μνήμη καθορίζεται από κοινωνικά πρότυπα και σύμβολα και αξιοποιείται διαφορετικά σε κάθε ανάκληση. Ασχολήθηκα κυρίως με την πολιτισμική μνήμη, η οποία περιλαμβάνει το σύνολο των κοινωνικών, υλικών και πνευματικών όψεων εντός ενός συγκεκριμένου κοινωνικοπολιτικού πλαισίου. Η πολιτισμική μνήμη δε δημιουργείται από μηδενική βάση, αλλά στην ουσία πρόκειται για ανακατασκευή του εκάστοτε πολιτισμικού κεφαλαίου της κοινωνίας και αποτελεί παράγοντα διαμόρφωσης και διατήρησης της συλλογικής εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας.

Στη συνέχεια εστίασα στην έννοια της *Romanitas*. Η ρωμαϊκή ταυτότητα αποδεικνύεται ένα ιστορικό κατασκευάσμα ιδιαίτερα περίπλοκο, καθώς εντάσσει διαλεκτικά στο σώμα του διάφορα ετερόκλητα στοιχεία. Οι τρεις βασικοί πυλώνες του (τρωικό, ελληνικό και ιταλικό στοιχείο) αλληλοεξαρτώνται και η δυναμική τους εξαρτάται κάθε φορά από τις εκάστοτε κοινωνικές ανάγκες. Τα διάφορα στοιχεία της ρωμαϊκής ταυτότητας, αλλά και οι παραδοσιακά ρωμαϊκές αρετές συνενώνονται στο πρόσωπο του Αινεία, του πρωταγωνιστή του ιδρυτικού έπους της Ρώμης από την εποχή του Αυγούστου και εξής.

Η σημασία των μνημείων και της λογοτεχνίας στη διαμόρφωση της μνήμης και της ταυτότητας είναι πάρα πολύ μεγάλη. Από τη μία πλευρά τα μνημεία συνενώνουν την τοπογραφία, την όραση και την πρόκληση αναμνήσεων. Από την άλλη, η λογοτεχνία μπορεί να εγγράψει στο σώμα της τόσο τη μνήμη όσο και τους φορείς της, λειτουργώντας ως

αναμεταδότης της παράδοσης, σταθεροποιητής της μνήμης ή και δημιουργώντας ένα παράλληλο στο «ορθόδοξο» αφήγημα, σχολιάζοντας παράλληλα τις πρακτικές διαμόρφωσης της μνήμης. Ο Αύγουστος κατανόησε τη σημασία της μνήμης και γι' αυτό προσπάθησε με την άνοδό του στην εξουσία να την ελέγξει μέσω των μηχανισμών της μνήμης και της λήθης.

Το δεύτερο κομμάτι της εισαγωγής εστίασε στο οικιστικό πρόγραμμα του Αυγούστου, το οποίο μπορεί να χωριστεί σε τρεις φάσεις. Στην πρώτη (44 -28 π.Χ.) ο Αύγουστος ενισχύει τη σύνδεσή του με τον Ιούλιο Καίσαρα συνεχίζοντας σε ένα βαθμό το πρόγραμμα του θετού του πατέρα χωρίς, ωστόσο, να θέτει σε ισχύ ένα συντονισμένο πρόγραμμα. Στη δεύτερη (28-17 π.Χ.), την κυρίως φάση, ο Αύγουστος ξεκινά ένα εκτενές πρόγραμμα ανοικοδόμησης της Ρώμης εγγράφοντας τον εαυτό του στο σύνολο σχεδόν των μνημείων, δίνοντας έμφαση στη ρωμαϊκή προϊστορία και ενισχύοντας και την κατασκευή έργων υποδομής και χώρων αναψυχής. Η τρίτη και τελευταία φάση (17 π.Χ. – 14 μ.Χ.) στοχεύει στη συντήρηση του πολεοδομικού σχεδίου της πόλης και την ανέγερση κτηρίων και μνημείων, τα οποία στηρίζουν τη συνέχεια της δυναστείας. Με τον Αύγουστο η τοπογραφία της Ρώμης τυποποιείται και η πόλη αποκτά ένα ενιαίο αφήγημα, το οποίο θα διαμορφώσει τη μνήμη και ταυτότητα των πολιτών. Στο αφήγημα αυτό εντάσσεται ο ίδιος ο *princeps*, η προϊστορία της πόλης (Αινείας, Ρωμύλος), οι ρωμαϊκές αρετές, αλλά και το ελληνικό και ετρουσκικό στοιχείο.

Στο πρώτο κεφάλαιο ασχολήθηκα με τη *memoria Romana* στην *Αινειάδα* του Βιργιλίου, και συγκεκριμένα στην περιήγηση του Αινεία στην πρωτο-Ρώμη και την ξενάγησή του από τον Ευάνδρο. Μετά από εκτενή μελέτη της παρουσίας των μνημείων διαπιστώθηκε ότι όλα τα μνημεία, τα οποία αναφέρονται από τον Βιργίλιο, συνδέονται πολλαπλώς με τον Αύγουστο είτε άμεσα είτε μέσω του πρώτου ιδρυτή τους. Η αφήγηση του Βιργιλίου χαρακτηρίζεται από γραμμικότητα και νομοτελειακό χαρακτήρα και συνδέει την Αρκαδία και την Τροία στη Ρώμη. Παράλληλα ενισχύεται η ελληνικότητα ως στοιχείο της ρωμαϊκής ταυτότητας με την επιλογή του Ευάνδρου ως ξεναγού, αλλά και με την αναφορά σε μνημεία, όπως η *Ara Maxima*. Τέλος, το Pallanteum εμφανίζεται ως *exemplum* πόλης εντός μιας αφήγησης με συνειδητά μνημειακό χαρακτήρα, η οποία αργότερα μέσω της χρήσης του έπους ως εκπαιδευτικού εγχειριδίου θα αποκτήσει την απαιτούμενη *auctoritas* για τη διαμόρφωση της μνήμης των νέων γενιών.

Στο δεύτερο κεφάλαιο επέκτεινα τον προβληματισμό μου από τον Βιργίλιο στους υπόλοιπους ποιητές της αυγούστειας περιόδου. Η μεταφορά του θέματος από το έπος στην

ελεγγεία, μετατρέπει την περιγραφή της πρωτο-Ρώμης από «εθνική» σε «προσωπική υπόθεση». Η διαφορετική αξιοποίηση του θέματος δε συνεπάγεται άμεσα κάποια αντίσταση ή αντίδραση στο αυγούστειο καθεστώς ούτε και κάποια «υποβάθμιση» του θέματος, το οποίο περνά από τα «υψηλά» στα «χαμηλά» ποιητικά είδη.

Οι ποιητές διατηρούν τη σχέση μεταξύ παρελθόντος και παρόντος ειδικότερα στις διάφορες συγκρίσεις μεταξύ των δύο, ωστόσο η νομοτελειακή σχέση και η γραμμικότητα κλονίζονται (με την ελεγγεία Ον. *Tr.* 3.1 για παράδειγμα να αποτελεί μία περιήγηση αποκλειστικά στη Ρώμη του παρόντος). Παράλληλα το *Pallanteum* παύει να είναι *exemplum* πόλης και η πρωτο-Ρώμη εμφανίζεται ανώνυμη και, άρα, δεκτική σε οποιαδήποτε μεταβολή. Παρότι ανώνυμη, η πρωτο-Ρώμη εξακολουθεί να έχει χαρακτήρα πολεοδομικού παλίμψηστου. Ο χαρακτήρας αυτός, ο οποίος είναι ιδιαίτερα έντονος στον Βιργίλιο, εντοπίζεται σε διαφορετικό βαθμό σε κάθε ποιητή, ενώ σχεδόν εξαφανίζεται στην *Tr.* 3.1 του Οβιδίου.

Από τους τρεις ελεγειακούς ποιητές, ο Οβίδιος ακολουθεί πιστότερα τον Βιργίλιο κρατώντας τον συνοικισμό της πρωτο-Ρώμης στον Παλατίνο, σε αντίθεση με τον Τίβουλλο και τον Προπέρτιο που τον μεταφέρουν στο Καπιτώλιο, πιθανώς σε μια προσπάθεια να αποσιωπήσουν τις αρνητικές προεκτάσεις του Παλατίνου, αλλά και να τονίσουν την ταυτότητα του Καπιτωλίου ως *caput urbis*. Επιπλέον, ενώ ο Βιργίλιος στην περιήγηση του Αινεία τονίζει το ελληνικό στοιχείο, ο Τίβουλλος και ο Προπέρτιος επιλέγουν μια πρωτο-Ρώμη άμεσα συνδεδεμένη με την Τροία, αλλά και τις ιταλικές της ρίζες, εντός της οποίας το ελληνικό στοιχείο λειτουργεί περιθωριακά. Ο Οβίδιος εντάσσει στη συζήτησή τους όλες τις προγενέστερες απόψεις προκρίνοντας άλλοτε τη μία και άλλοτε την άλλη αναλόγως των αναγκών του και υποδεικνύοντας την πλαστικότητα του οικοδομήματος της *Romanitas*.

Η παρουσίαση της πρωτο-Ρώμης ανοίγει παράλληλα και ένα διάλογο σχετικά με την ειδολογική ταυτότητα της πόλης. Η επική-βουκολική εικόνα της πρωτο-Ρώμης στην *Αινειάδα* υποχωρεί μπροστά στην ελεγειακή-βουκολική απεικόνιση του Τιβούλλου. Ο διάλογος συνεχίζεται με τον Προπέρτιο να εκμεταλλεύεται τα κενά στις αφηγήσεις του Βιργιλίου και να φτιάχνει ελεγειακές νησίδες εντός ενός επικού περιβάλλοντος, οι οποίες μολονότι δεν επικρατούν εν τέλει, αποτελούν παράλληλες αφηγήσεις εντός της «ορθόδοξης» ποιητικής αφήγησης. Ο Οβίδιος, τέλος, ολοκληρώνει τη συζήτηση περιλαμβάνοντας στην εικόνα της πόλης στοιχεία από όλα τα λογοτεχνικά είδη, δημιουργώντας μια πρωτο-Ρώμη με

πολυδιάστατο λογοτεχνικό χαρακτήρα, άλλοτε περισσότερο επικό, άλλοτε περισσότερο ελεγειακό, άλλοτε περισσότερο κωμικό, ανάλογα με τις εκάστοτε ποιητικές ανάγκες.

Όλα τα παραπάνω έχουν ως αποτέλεσμα τη διαρκή ανανέωση της *memoria Romana* και την ανάδειξη της πρωτο-Ρώμης σε υπερ-κείμενο («υπερ-Ρώμη»). Εντός αυτής της υπερ-Ρώμης εντάσσονται ως υπο-κείμενα και ταυτόχρονα ως δια-κείμενα οι διάφορες όψεις της πόλης. Η δυναμική διαλεκτική σχέση των όψεων αυτών διαμορφώνει το πολυδιάστατο οικοδόμημα της ρωμαϊκής πολιτισμικής μνήμης και ταυτότητας, το οποίο χαρακτηρίζεται από εγγενή πολλαπλότητα και πλαστικότητα. Σαφώς, η πλαστικότητα δε συνεπάγεται και αυθαιρεσία. Οι ποιητές, αλλά και ο ίδιος ο *princeps*, όταν αναδιαμορφώνουν την παράδοση, τη μνήμη και την ταυτότητα της Ρώμης, φροντίζουν να διατηρούν ένα κοινό στις βασικές του αρχές μυθολογικό υπόστρωμα, αλλά και να λαμβάνουν υπόψη τους τα υπόλοιπα δια-κείμενα.

Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι ορισμένα μνημεία εμφανίζονται συχνότερα από άλλα. Φυσικά, όλα τα μνημεία τα οποία αναφέρονται από όλους τους ποιητές σχετίζονται κατά κάποιον τρόπο με τον Αύγουστο και την προσπάθειά του να εγγράψει τον εαυτό του και τις βασικές αρχές του προγράμματός του στην «αρχαιολογία», αλλά και την αρχιτεκτονική της Ρώμης. Ορισμένα από αυτά (όπως για παράδειγμα η *Ara Maxima* στην 4.9 του Προπερτίου) μπορούν να διαβαστούν στο πλαίσιο της αντίθεσης στην πολιτική του *princeps*, ταυτόχρονα όμως μπορούν να ενταχθούν και στην προπαγάνδα εναντίον του Μάρκου Αντωνίου. Με αυτόν τον τρόπο η αναπαράσταση των μνημείων επιδέχεται μέσω των πολλαπλών αφηγήσεων ένα πλήθος όχι μόνο τροποποιήσεων, αλλά και δυνατών αναγνώσεων.

Σε όλες τις περιγραφές της πρωτο-Ρώμης κυρίαρχη θέση έχουν ο Παλατίνος και Καπιτωλίνος λόφος, καθώς οι δύο μνημειώδεις λόφοι της Ρώμης εμφανίζονται σε όλους ανεξαιρέτως τους ποιητές, όχι όμως πάντοτε με την ίδια λειτουργία. Άλλοτε το Καπιτώλιο διατηρεί τον παραδοσιακό του ρόλο ως «κεφαλή της πόλης» και φιλοξενεί τον πρώτο συνοικισμό της Ρώμης (π.χ. Τίβουλλος, Προπέρτιος), άλλοτε η εστίαση μεταφέρεται στον Παλατίνο λόφο (π.χ. Βιργίλιος). Ακόμη όμως και όταν προκρίνεται ο ένας από τους δύο λόφους, ο δεύτερος δεν εξαφανίζεται εντελώς από το προσκήνιο. Στην *Αινειάδα* προοιωνίζεται ο σημαντικός ρόλος που θα παίξει το Καπιτώλιο, η ελεγεία 2.5 του Τίβουλλου αρχίζει και τελειώνει με αναφορές στον ναό του Παλατίνου Απόλλωνα, στην ελεγεία 4.1 του Προπέρτιου ο Παλατίνος κυριαρχεί στο *nunc*, ενώ το Καπιτώλιο στο *tunc*. Στον Οβίδιο η έμφαση στους δύο λόφους εναλλάσσεται στους *Fasti* (ο Εύανδρος μένει στον Παλατίνο λόφο, αλλά πρωτύτερα στο πρώτο βιβλίο έχει περιγραφεί η θυσία στον Jupiter Optimus

Maximus του Καπιτωλίου κατά τις Καλένδες του Ιανουαρίου), ενώ στα *Tristia* 3.1 μπορεί το Καπιτώλιο να παραλείπεται, αλλά το βιβλίο ταυτίζει το σπίτι του Αυγούστου με τον ναό του Jupiter Optimus Maximus.

Το έντονο αυτό ενδιαφέρον για τον ρόλο των δύο λόφων της Ρώμης στο πλαίσιο της προϊστορίας αποτελεί την ισχυρότερη απόδειξη ότι η οικιστική πολιτική του Αυγούστου επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την προτίμηση που οι ποιητές δείχνουν σε ορισμένα μνημεία. Ήδη από την εισαγωγή αναφέρθηκε ότι μία από τις μεγαλύτερες αλλαγές που προώθησε ο Αύγουστος στη Ρώμη ήταν η ενίσχυση του ρόλου του Παλατινού λόφου, με την ανέγερση του ναού του Απόλλωνα, ο οποίος συνοδευόταν από βιβλιοθήκη και συνδεόταν με το σπίτι του *princeps*. Η ενίσχυση αυτή προωθήθηκε αργότερα με την ανοικοδόμηση του ναού της Vesta και τη μεταφορά εκεί της έδρας του *pontifex maximus*. Παράλληλα, προσπάθησε να καταστήσει την αλλαγή αυτή όσο το δυνατόν λιγότερο αισθητή χτίζοντας μια δεύτερη καλύβα του Ρωμύλου στο Καπιτώλιο και ξοδεύοντας μια περιουσία για να ανακαινίσει τον ναό του Jupiter Feretrius, του Jupiter Optimus Maximus και να χτίσει τον ναό του Jupiter Stator. Η οικοδόμηση της δεύτερης καλύβας του Ρωμύλου στο Καπιτώλιο προσέφερε το έναυσμα στους ποιητές, ώστε να αμφισβητήσουν την ύπαρξη του πρώτου συνοικισμού στον Παλατίνο και να «παίζουν» με τις μυθολογικές απαρχές της πόλης.

Καθώς οι ποιητές παρέχουν με το έργο τους τη θεωρητική τεκμηρίωση των εκάστοτε μνημείων, δημιουργώντας το υπόστρωμα μνήμης, το οποίο θα ενεργοποιηθεί από τα διάφορα οπτικά ερεθίσματα, βλέπουν τον ίδιο τον *princeps* να κάνει κάτι αντίστοιχο εγγράφοντας την προϊστορία της πόλης στην ανασύσταση της *respublica* και την ανακαίνιση των μνημείων. Σε πολλές περιπτώσεις, μάλιστα, το δεύτερο προηγούταν του πρώτου. Επομένως, για τους ποιητές η επιστροφή στην προϊστορία της πόλης μέσω της συγγραφής διαφόρων *κτίσεων πόλεως* αποτελεί έναν τρόπο να εκφράσουν όχι μόνο τις σκέψεις τους σχετικά με το μέλλον της πόλης και της ταυτότητάς της, αλλά και τον προβληματισμό τους για τις αλλαγές που λαμβάνουν χώρα γύρω τους, σε μία πόλη που θυμίζει εργοτάξιο. Όπως παρατηρεί η Rea (2007a: 13) το μήνυμα του Αυγούστου για πολιτική και θρησκευτική ανανέωση και η υπόσχέσή του για επιστροφή στις πατροπαράδοτες αξίες και αρετές υπογραμμίζεται στα έργα των ποιητών μέσω της παρουσίασης του παρελθόντος ως ζωντανού *exemplum* για το παρόν. Η παρουσίαση αυτή, ωστόσο, όπως ακριβώς και το οικιστικό τοπίο γύρω από τους ποιητές δεν είναι στατική και μονοσήμαντη. Κάθε πομπός παρουσιάζει μία ελαφρώς διαφοροποιημένη εκδοχή της πόλης, η οποία ανταποκρίνεται ωστόσο στον ορίζοντα προσδοκιών μίας μεγαλύτερης ή μικρότερης μερίδας του αναγνωστικού κοινού.

Παράλληλα, όμως, οι ποιητές προβληματίζονται σχετικά με το τι σημαίνει να ανήκει κανείς στη ρωμαϊκή κοινωνία, να είναι ή όχι Ρωμαίος. Η πλαστικότητα με την οποία αντιμετωπίζουν το παρελθόν παρέχει ένα ιδιαίτερα μεγάλο πλεονέκτημα στη ρωμαϊκή ταυτότητα, η οποία τίθεται διαρκώς υπό αναθεώρηση καθώς αλλάζουν οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες εντός της αυτοκρατορίας. Η επέκταση της Ρώμης, η αύξηση της επιρροής της και η ανάγκη δημιουργίας συνδετικών δεσμών μεταξύ της πρωτεύουσας και των επαρχιών έπρεπε πέρα από τη θεσμική επέκταση του δικαιώματος του Ρωμαίου πολίτη να προβλέψει και μία ουσιαστική επέκτασή του. Με άλλα λόγια, θα έπρεπε οι εκάστοτε «ξένοι» που είναι αναγκαίο να αφομοιωθούν να είναι σε θέση να ταυτιστούν με διάφορα στοιχεία της *Romanitas*. Στην εισαγωγή αναφέρθηκε συνοπτικά το πώς ο Αύγουστος προσπάθησε να προωθήσει την ιδέα της *tota Italia*, αλλά και τη συνένωση του ελληνικού με το ιταλικό στοιχείο. Στην ίδια λογική οι ποιητές επιλέγουν να τονίσουν διαφορετικά στοιχεία της *Romanitas* στα έργα τους. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, ο διάλογος αυτός σχετικά με την πλαστικότητα της ρωμαϊκής ταυτότητας και η πολύπτυχη παρουσίασή της να επιτρέπουν όποτε απαιτείται τη διεύρυνσή της. Παράλληλα, ο «ξένος» θα μπορούσε να βρει σημεία τομής, ώστε να αισθανθεί και ουσιαστικά Ρωμαίος.

Τελικά, αυτή η συνύπαρξη πολλαπλών αφηγήσεων οδηγεί στην καλλιέργεια ενός πλούσιου πολιτισμικού κεφαλαίου, το οποίο διαμορφώνει πολλαπλές μνήμες και ταυτότητες και εντάσσει τον παρατηρητή σε μία διαδραστική προσέγγιση της πόλης και του εαυτού του. Στην πορεία αυτή, η πολεοδομική πολιτική του Αυγούστου είναι μόνο ένα από τα ερεθίσματα τα οποία ο εκάστοτε παρατηρητής θα πρέπει να λάβει υπόψη ώστε να κατανοήσει τη ρωμαϊκή ταυτότητα και να διαμορφώσει ή ενεργοποιήσει την πολιτισμική του μνήμη. Για τον μεγαλύτερο αριθμό των κατοίκων της Ρώμης, οι οποίοι ήταν αναλφάβητοι σε μεγάλο βαθμό, ήταν ίσως και το μόνο. Ωστόσο, παράλληλα με αυτό λειτουργούσαν οι εναλλακτικές αφηγήσεις των ποιητών, τις οποίες ο ίδιος ο Αύγουστος σε ένα βαθμό προέτρεψε, για παράδειγμα με την ανέγερση της καλύβας του Ρωμύλου στο Καπιτώλιο, αλλά και με τη χρήση του Ηρακλή στην προπαγάνδα εναντίον του Μάρκου Αντωνίου. Ο κάθε παρατηρητής, λοιπόν, προσπαθούσε να ανασυστήσει ένα παρελθόν για το οποίο γνώριζε ελάχιστα μέσω μιας σειράς αντιθετικών αφηγήσεων οι οποίες όμως ανήκαν σε ένα ενιαίο σύνολο, ο βαθμός κατάκτησης του οποίου εξαρτιόταν από την κοινωνική και οικονομική του θέση και την πρόσβασή του στη γνώση. Αυτό μπορούσε να οδηγήσει στη δημιουργία πολλαπλών άλλων αφηγήσεων, αναλόγως των εναλλακτικών που προέκρινε το εκάστοτε υποκείμενο. Η διαφοροποίησή αυτή όμως δε δημιουργούσε χάσμα στην πολιτισμική μνήμη ή την ταυτότητα

της κοινωνίας, αφενός επειδή κάθε εναλλακτική αφήγηση εντάσσεται στο σύνολο των όψεων της υπερ-Ρώμης και, άρα, ακολουθεί τους ρυθμιστικούς του κανόνες, αφετέρου επειδή η μεγάλη πλειοψηφία των παρατηρητών αρκούταν στο οπτικό ερέθισμα (στο μνημείο) και είχαν ελάχιστη πρόσβαση στη θεωρητική ένδυσή του (τις λογοτεχνικές εκδοχές). Επομένως, αρκούσαν στο εκάστοτε «ορθόδοξο» αφήγημα.

Υπό αυτό το πρίσμα θα πρέπει να εξεταστεί και το τελευταίο ερώτημα το οποίο θέτω στην εργασία αυτή, αν δηλαδή η πλουραλιστική απεικόνιση της πρωτο-Ρώμης ειδικά την εποχή του Αυγούστου αποτελεί μία πολιτική δήλωση ή ένα ποιητολογικό παιχνίδι. Κατά τη γνώμη μου είναι και τα δύο. Οι ποιητές προβαίνουν σε μία πολιτική δήλωση στον βαθμό που αναγνωρίζουν στον ηγέτη τη δυνατότητα να αναπλάσει τη μνήμη των πολιτών για την πρωτεύουσα. Και η αναγνώριση αυτή προκύπτει από τον σχολιασμό αυτής της ανασύστασης του παρελθόντος. Παράλληλα, ο σχολιασμός αυτός μπορεί να πάρει πολλές μορφές με τους ποιητές άλλοτε να αποδέχονται το πρόγραμμα του *princeps* (όταν για παράδειγμα ο Βιργίλιος στην ασπίδα του Αινεία παρουσιάζει τον Αύγουστο να τερματίζει τον θρίαμβό του στον Παλατίνο Λόφο και όχι στον ναό του Jupiter Optimus Maximus) και άλλοτε να το αντιμετωπίζουν με συγκεκριμένη ειρωνεία (όταν για παράδειγμα το βιβλίο του Οβιδίου παραβλέπει εντελώς τη χρυσή οροφή του Jupiter Optimus Maximus στο Καπιτώλιο και μπερδεύει τον ναό με το σπίτι του Αυγούστου στον Παλατίνο). Η συγκεκριμένη ειρωνεία δε θα πρέπει να συγχέεται με την ολοκληρωτική άρνηση της πολιτικής του Αυγούστου. Κανένας από τους ποιητές δεν αντιμετωπίζει αρνητικά την οικιστική μεταμόρφωση της Ρώμης του *princeps*, αλλά την υποστηρίζουν σε μεγάλο βαθμό παρέχοντάς της μέσω της λογοτεχνίας ιστορικό βάθος και αιτιολογώντας τη σε θεωρητικό επίπεδο. Η κριτική σταματά στον σκεπτικισμό και τη λεπτή ειρωνεία και δεν προτείνεται ούτε κάποια εκδοχή (δια-κείμενο) του μύθου η οποία να ξεφεύγει εξ ολοκλήρου από το πλαίσιο των διακειμένων της υπερ-Ρώμης ούτε και παρουσιάζεται κάποια εναλλακτική στη διακυβέρνηση του Αυγούστου.

Ταυτοχρόνως οι ποιητές προβαίνουν σε μία ποιητολογική δήλωση. Αυτή η δήλωση απορρέει από την πολιτική δήλωση, η οποία έγινε μέσω της παραδοχής της δυνατότητας στον Αύγουστο να μεταβάλει το οικιστικό τοπίο. Άρα εφόσον ο Αύγουστος μπορεί να αναδιαμορφώσει μια Ρώμη του μαρμάρου επιτρέποντας μάλιστα τις πολλαπλές αναγνώσεις των μνημείων του, οι ίδιοι οι ποιητές μπορούν να πειραματιστούν κατασκευάζοντας πολλαπλές «Ρώμες της πέννας». Ήδη ο Λίβιος (*Praefatio* 10) έχει διατυπώσει την άποψη ότι η λογοτεχνία μοιάζει με μνημείο. Αντίστοιχα, όπως παρατηρεί η Favro (1996: 7) το οικιστικό

περιβάλλον μπορεί να διαβαστεί με ανάλογο τρόπο όπως ένα λογοτεχνικό κείμενο. Η λογοτεχνική αυτή παραγωγή που ξεκίνησε από την ανάγκη θεωρητικής τεκμηρίωσης των διαφόρων οικοδομημάτων και από τον προβληματισμό των ποιητών σύντομα μετατράπηκε σε ένα λογοτεχνικό παιχνίδι, στο οποίο ο κάθε ποιητής διεκδικεί την πατρότητα της πόλης και ανταγωνίζεται τόσο τον Αύγουστο όσο και τους υπόλοιπους ποιητές στο ρόλο του *conditor urbis*. Παρατηρείται, έτσι, μία ιδιότυπη *aemulatio* μεταξύ της αρχιτεκτονικής και των πλαστικών τεχνών, όπως εμφανίζονται στην οικιστική πολιτική του Αυγούστου, και της λογοτεχνίας, η οποία εμπνέεται από αυτά και καταθέτει τις δικές της εκδοχές. Η Ρώμη του μαρμάρου και η Ρώμη της πένας συναγωνίζονται στη διαμόρφωση της πολιτισμικής μνήμης και της ρωμαϊκής ταυτότητας, ενώ παράλληλα και οι ίδιες είναι υποκείμενες σε συνεχείς τροποποιήσεις.

Σε αυτήν την περίοδο αναδιαμόρφωσης της πρωτεύουσας και μαζί με αυτή του παρελθόντος και των θεσμών της, ποιητές και *princeps* εγκαινιάζουν ένα διάλογο με τη Ρώμη ως υπερ-κείμενο. Ο διάλογος αυτός αποδεικνύεται απόλυτα σύμφωνος με τις αρχές της συλλογικής πολιτισμικής μνήμης, όπως διατυπώθηκαν στην εισαγωγή της εργασίας. Μέσω των ομοιοτήτων τους αρχιτεκτονικός και λογοτεχνικός σχεδιασμός οδηγούν στη συστηματοποίηση. Παράλληλα, μέσω των διαφορών τους προωθείται ο προβληματισμός και η πολυφωνία. Με τον τρόπο αυτό η πολιτισμική μνήμη της εποχής του Αυγούστου, όπως διαμορφώνεται μέσω της λογοτεχνικής πρόσληψης των μνημείων, δεν αποτελεί ένα δύσκαμπτο οικοδόμημα μη δεκτικό σε αλλαγές. Αντίθετα, είναι ένα σύνολο αφηγήσεων, οι οποίες έχουν ως αφετηρία μια κοινή βάση και διαφέρουν ως προς τις λεπτομέρειες. Οι λεπτομέρειες αυτές μπορούν να αξιοποιηθούν, όποτε χρειάζεται, είτε λειτουργώντας ως παράλληλη στην «ορθόδοξη» αφήγηση είτε παίρνοντας τη θέση της. Και αυτόν ακριβώς τον πολυεπίπεδο χαρακτήρα της πολιτισμικής μνήμης ο Αύγουστος επιτυχώς αξιοποίησε στην προσπάθειά του να παρουσιάσει την εξουσία του ως αναβίωση των παραδοσιακών αρχών της Ρώμης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

- ΜΑΝΤΟΓΛΟΥ, Α. (2005). *Μνήμες. Ατομικές – Ιστορικές – Συλλογικές*. Αθήνα.
- ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Σ. (2014). «Και οι Ρωμαίοι ήρωες έχουν χιούμορ (ο Numa στους *Fasti*)» στο Μ. Βουτσίνου-Κικίλια, Α.Ν. Μιχαλόπουλος, Σ. Παπαϊωάννου (edd.), *Rideamus igitur: το χιούμορ στη λατινική γραμματεία. Πρακτικά του Θ' Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών Αθήνα, 19-22 Μαΐου 2011*. Αθήνα. Σσ. 158-169
- ADKIN, N. (2001). “A Virgilian crux: *Aeneid* 8.342-43”. *AJPh* 122 (4): 527-531.
- ALFONSI, L. (1979²). *L' elegia di Propertio*. New York.
- AICHER, P. J. (2004). *Rome Alive. A Source-Guide to the Ancient City. Volume I*. Wauconda, IL.
- ANDERSON, W. S. (1964). “Hercules Exclusus: Propertius IV, 9”. *AJPh* 85 (1): 1-12.
- (1992). “The limits of genre” στο K. Galinsky (ed.) *The interpretation of Roman Poetry: Empiricism or Hermeneutics?*. Frankfurt am Mein. Σσ. 96-103.
- ARENA, A. (2005). “Tibullo II.5: la celebrazione di Mesallino?”. *Latomus* 64 (2): 362-376.
- ASSMAN, A. (2008). “Canon and Archive” στο A. Ellis – A. Nünning (edd.), *Cultural Memory Studies. An international and Interdisciplinary Handbook*. Berlin/ New York. Σσ.97-107
- ASSMAN, J. (1995). “Collective Memory and Cultural Identity” (μετάφρ. J. Czaplicka). *New German Critique* 65: 125-133.
- (2008). “Communicative and Cultural Memory” στο A. Ellis – A. Nünning (edd.), *Cultural Memory Studies. An international and Interdisciplinary Handbook*. Berlin/ New York. Σσ.109-118.
- BAKER, R. J. (1976). “Propertius, Cleopatra and Actium”. *Antichthon* 10: 56-62.
- BALL, R. J. (1975). “Tibullus 2.5 and Vergil's *Aeneid*”. *Vergilius* 11: 33-50.
- (1981). “The politics of Tibullus. Augustus, Messala, and Macer.” *GB* X:135-142.
- (1983). *Tibullus the Elegist: a Critical Survey*. Göttingen.
- BARCHIESI, A. (1997). *The Poet and the Prince: Ovid and Augustan Discourse*. Berkley/ Los Angeles.

- BARTHES, R. (1977). "The Death of the Author" στο S. Heath (ed. και μετάφραση) *Image- Music- Text*. London. Σς. 142-147
- BEARD, M., NORTH, J. A., PRINCE, S. R. F. (1998). *Religions of Rome. Volume 1: History*. Cambridge.
- BEN-AMOS, D – WEISSBERG, L. (edd.) (1991). *Cultural Memory and the Construction of Identity*. Detroit.
- BENNETT, J. (1997). *Trajan: Optimus Princeps*. London.
- BINDER, G. (1971). *Aeneas und Augustus. Interpretationen zum 8. Buch der Aeneis*. Meisenham am Glam.
- BISHOP, J. H. (1961). "Palatine Apollo". *CQ* 11 (1-2): 187-192.
- BÖMER, F. (1944). "Studien zum VIII. Buche der Aeneis". *RhM*, n.f., 92 (4): 319-369.
- (1957-8). *P. Ovidius Naso: Die Fasten*. Heidelberg.
- BOUCHER, J. P. (1965). *Études sur Propertius. Problèmes d' inspiration et d' art*. Paris.
- BOYD, B. W. (1984). "Tarpeia's Tomb: A Note on Propertius 4.4". *AJPh* 105 (1): 85-86.
- BOYLE, A. J. (2003). *Ovid and the Monuments: a Poet's Rome*. Bendigo.
- BRIGHT, D. F. (1978). *Haec mihi fingebam: Tibullus in his World*. Leiden.
- BUCHHEIT, V. (1963). *Virgil über die Sendung Roms. Untersuchungen zum 8. Buch der Aeneis*. Heidelberg.
- (1965). "Tibull II.5 und die Aeneis". *Philologus* 109: 104-120.
- BURCK, E. (1966). "Zur Komposition des vierten Buches des Propertius". *WS* 79: 405-427.
- CAIRNS, F. (1979). *Tibullus: A Hellenistic Poet at Rome*. Cambridge.
- (1992). "Propertius 4.9: "Hercules Exclusus" and the Dimensions of Genre" στο K. Galinsky (ed.) *The interpretation of Roman Poetry: Empiricism or Hermeneutics?*. Frankfurt am Mein. Σσ. 65-95.
- CAMPS, W. A. (1965). *Propertius: Elegies Book IV*. Cambridge.
- (1969). *An introduction to Virgil's Aeneid*. Oxford.

- CARTER, J. M. (1982). *Suetonius. Divus Augustus*. Bristol.
- CLAUSEN, W. (2002). *Virgil's Aeneid. Decorum, Allusion, and Ideology*. Leipzig.
- COOLEY, A. E. (2009). *Res Gestae Divi Augusti. Text, Translation and Commentary*. New York.
- D' ELIA, S. (1981). "I presupposti sociologici dell' esperienza elegiac Properziana". *Colloquium Propertianum 2*: 59-80.
- DEBROHUN, J. B. (2003). *Roman Propertius and the reinvention of Elegy*. Ann Arbor.
- DELLA CORTE, F. (1984). "Tibullo II 5 e l' eneide". *Maia 36*: 247-253.
- DENCH, E. (2005). *Romulus' Asylum: Roman Identities from the Age of Alexander to the Age of Hadrian*. New York.
- DUVAL, Y. M. (1972). "La victoire de Remus à la course des Lupercales chez Ovide (*Fastes*, II, 359-80)". *Caesarodunum 7*: 201-219.
- ECO, U. (1984). *The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts*. Bloomington.
- EDEN, P. T. (1975). *A commentary on Virgil: Aeneid VIII*. Leiden.
- EDWARDS, C. (1996). *Writing Rome: Textual approaches to the city*. Cambridge.
- ELLIS, V. (1984). "Why cheese?" *LCM IX*: 80.
- ERLL, A. (2008a). "Cultural Memory Studies: An introduction" στο A. Ellis – A. Nünning (edd.), *Cultural Memory Studies. An international and Interdisciplinary Handbook*. Berlin/ New York. Σσ. 1-15.
- (2008b). "Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory" στο A. Ellis – A. Nünning (edd.), *Cultural Memory Studies. An international and Interdisciplinary Handbook*. Berlin/ New York. Σσ.389-398.
- FANTHAM, E. (1983). "Sexual Comedy in Ovid's *Fasti*: Sources and Motivation". *HSPH 87*: 185-216.
- (1992). "The role of Evander in Ovid's *Fasti*". *Arethusa 25*: 155-171.
- (1997). "Images of the city: Propertius' new-old Rome" στο T. Habinek – A. Schiesaro (edd.) *The Roman Cultural Revolution*. Cambridge. Σσ. 122-135.

- FARRELL, J. (1997). "The Phenomenology of Memory in Roman Culture". *CJ* 92 (4): 373-383.
- FAVRO, D. (1996). *The Urban Image of Augustan Rome*. New York.
- (2005). "Making Rome a World City" στο Galinsky, K. (ed.) *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*. Cambridge. Σς. 234-263.
- FISHWICK, D. (1991). "Ovid and Divus Augustus". *CP* 86: 36-41.
- FORDYCE, C. J. (1977). *P. Vergili Maronis. Aeneidos Libri VII- VIII*. Glasgow.
- FOX, M. (1996). *Roman Historical Myths. The Regal Period in Augustan Literature*. Oxford.
- (1999). "Propertius 4.9 and the Toils of Historicism". *MD* 43:157-176.
- FOWLER, W. W. (1918). *Aeneas at the Site of Rome*. Oxford.
- GALINSKY, K. (1966). "The Hercules – Cacus Episode in *Aeneid* VIII". *AJPh* 87 (1): 18-51.
- (1972). *The Herakles Theme: The Adaptations of the Hero in Literature*. Oxford.
- (1990). "Hercules in the *Aeneid*" στο S. J. Harrison (ed.), *Oxford Readings in Vergil's Aeneid*. Oxford. Σς. 277-294.
- (1996). *Augustan Culture. An interpretive Introduction*. Princeton, NJ.
- (2005). "Vergil's *Aeneid* and Ovid's *Metamorphoses* as World Literature" Galinsky, K. (ed.) *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*. Cambridge. Σς. 340- 358.
- GARANI, M. (2011). "Revisiting Tarpeia's myth in Propertius (IV, 4)". *LICS* 10.3: <<http://arts.leeds.ac.uk/lics/2011/201103.pdf>> (πρόσβαση στις 21 Ιουνίου 2016).
- GEORGE, E. W. (1974). *Aeneid VIII and the Aitia of Callimachus*. Leiden.
- GOSLING, A. (1987). "Tibullus 2.5 and the Augustan Propaganda". *EMC* XXXI: 333-339.
- GOWING, A. M. (2005). *Empire and Memory. The Representation of the Roman Republic in Imperial Culture*. New York.
- (2008). "Rome and the Ruin of Memory". *Mouseion*, s.III, 8: 451-467.
- GRANSDEN, K. (1976). *Virgil Aeneid Book VIII*. Cambridge.

- GREEN, S. J. (2004a). *Ovid, Fasti 1. A commentary*. Leiden/ Boston.
- (2004b). “Contextualization and Textual Criticism: Making Sense of Character in Propertius 4.4 and Ovid *Heroides* 1”. *CW* 97 (4): 363-372.
- (2004c). “Playing with marble: the monuments of the Caesars in Ovid’s *Fasti*”. *CQ* 54 (1): 224-239.
- GRIES, K. (1951). “The Roman Poets and the Government”. *CW* 44: 209-214.
- GRIFFIN, J. (1977). “Propertius and Antony”. *JRS* 67: 17-26.
- GRIMAL, P. (1948). “La promenade d’Évandre et Enée a la Lumière des Fouilles Récentes”. *REA* 50: 348-351.
- (1951). “Énée a Rome et le triomphe d’ Octave”. *REA* 53: 51-61.
- (1953). “Les intentions de Propertius et la composition du livre IV des *Elegies*”. *Collection Latomus* 12: 5-53.
- (1986). *The Dictionary of Classical Mythology* (μετάφραση A.R. Maxwell – Hyslop). Malden, MA/ Oxford/ Carlton.
- GROSS, P. (1976). *Aurea Tempia: recherché sur l’ architecture religieuse de Rome à l’ époque d’ Auguste*. Rome.
- GRUEN, E. S. (1992). *Culture and National Identity in Republican Rome*. Ithaca/ New York.
- GURVAL, R.A. (1995). *Actium and Augustus. The Politics and Emotions of the Civil War*. Ann Arbor.
- HADRILL, A. W. (2005). “*Mutatas Formas: The Augustan Transformation of Roman Knowledge*” στο Galinsky, K. (ed.) *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*. Cambridge. Σς. 55-84.
- HALBWACHS, M. (1992). *On Collective Memory. Edited, Translated, and with an Introduction by Lewis A. Coser*. Chicago/ London.
- HARDIE, P. (1986). *Virgil’s Aeneid. Cosmos and Imperium*. Oxford.
- (2002). *Ovid’s Poetics of Illusion*. Cambridge.
- HARRISON, S. J. (2005). “Hercules and Augustus in Propertius 4.9”. *PLLS* 12: 117-131.

- HARTH, D. (2008). "The Invention of Cultural Memory" στο A. Ellis – A. Nünning (edd.), *Cultural Memory Studies. An international and Interdisciplinary Handbook*. Berlin/ New York. Σσ. 85-96.
- HASELBERGER, L., ROMANO, D. G., DUMSER, E. A. (2002). *Mapping Augustan Rome*. Portsmouth.
- HEINZE, R. (1919). *Ovids elegische Erzählung*. Leipzig.
- HERBERT-BROWN, G. (1994). *Ovid and the Fasti. An Historical Study*. Oxford.
- HICKSON, F. V. (1991). "Augustus 'triumphator': Manipulation of the Triumphal Theme in the Political Program of Augustus." *Latomus* 50.1: 124-138.
- HOLLEMAN, A. W. J. (1973). "Ovid and the Lupercalia". *Historia* 22 (2): 260-268.
- (1977). "Propertius IV 9: An Augustan View of Roman Religion". *RBPh* 55: 79-92.
- HOOGMA, R. P. (1959). *Der Einfluss Vergils auf die carmina latina epigraphica: eine Studie mit besonderer Berücksichtigung der metrischtechnischen Grundsätze der Entlehnung*. Amsterdam.
- HORSFALL, N. (2000). *A companion to the study of Virgil*. Leiden/ Boston/ Köln.
- HUBBARD, M. (1974). *Propertius*. London.
- HUSKEY, S. J. (2006). "Ovid's (Mis)Guided Tour of Rome: Some Purposeful Omissions in *Tr.* 3.1". *CJ* 102 (1): 17-39.
- HUTCHINSON, G. O. (1984). "Propertius and the Unity of the Book". *JRS* 74: 99-106.
- (2006). *Elegies. Book IV*. Cambridge, UK/ New York.
- INSTITUTO DELLA ENCICLOPEDIA ITALIANA (1991). *Enciclopedia Virgiliana*. τ. 1-5. Rome.
- JAEGER, M. (1997). *Livy's Written Rome*. Ann Arbor.
- (2015). "Urban Landscape, Monuments, and the Building of Memory in Livy" στο Mineo, B. (ed.), *A Companion to Livy*. Malden/ Oxford/ West Sussex. Σσ. 65-77.
- JANAN, M. (2008). "Refashioning Hercules: Propertius 4.9". *Helios* 25 (1): 65-77.

- (2001). *The Politics of Desire. Propertius IV*. Berkley/ Los Angeles/ London.
- JOHNSON, W. R. (2001). “Imaginary Romans: Vergil and the Illusion of National Identity” στο S. Spence (ed.) *Poets and Critics Read Virgil*. New Haven/ London. Σσ. 3-16.
- KELLUM, B. (1997). “Concealing/ revealing: gender and the play of meaning in the monuments of Augustan Rome” στο T. Habinek – A. Schiesaro (edd.) *The Roman Cultural Revolution*. Cambridge. Σσ. 158-181.
- KIRSOPP MICHELS, A. (1953). “The Topography and Interpretation of the Lupercalia”. *Aph* 84: 35-59.
- KLEINER, D. E. E. (2005). “Semblence and Storytelling in Augustan Rome” στο Galinsky, K. (ed.) *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*. Cambridge. Σς. 197-233.
- KONDRATIEFF, E. J. (2015). “Future City in the Heroic Past: Rome, Romans and Roman Landscape in *Aeneid* 6-8” στο A. M. Kemezis (ed.), *Urban Dreams and Realities in Antiquity. Remains and Representations of the Ancient City*. Leiden/ Boston. Σσ. 165-228.
- KRAUS, C. S. – WOODMAN, A. J. (1997). *Latin Historians* [Greece and Rome. New Surveys in the Classics Nr. 27]. New York.
- LA ROCCA, F. (1995). “Prima del Palazzo Senatorio: I monumenti *inter duos lucos*” στο M. E. Tittoni (ed.), *La facciata del Palazzo Senatorio in Campidoglio: monumenti di un grande restauro a Roma*, Pisa. Σσ. 15-30.
- LACHMANN, R. (2008). “Mnemonic and Intertextual Apects of Literature” στο A. Ellis – A. Nünning (edd.), *Cultural Memory Studies. An international and Interdisciplinary Handbook*. Berlin/ New York. Σσ.301-310.
- LATTE, K. (1960). *Römische Religionsgeschichte*. München.
- LAURENCE, R. (1999). *The Roads of Roman Italy. Mobility and Cultural Change*. London and New York.
- LE GOFF, J. (1992). *History and Memory* (μετάφρ. S. Rendall – E. Claman). New York.
- LEACH, E. W. (1964). “Georgic Imagery in the *Ars Amatoria*”. *TAPA* 95: 142-154.
- LEVIN, D. N. (1983). “Reflections of the Epic Tradition in the Elegies of Tibullus”. *ANRW* 2.30.3: 2000-2127.

- LITTLEWOOD, R. J. (1975). "Ovid's Lupercalia (*Fasti* 2.267-452): A Study in the Artistry of the *Fasti*". *Latomus* 34: 1060-1072.
- LUCK, G. (1977). *P. Ovidius Naso. Tristia*. τ. 2. Heidelberg.
- MACLEOD, C. W. (1983). "Propertius 4.1" στο MacLeod, C.W. (ed.). *Collected essays*. Oxford.
- MACPARLAND, E. H. (1970). "Propertius 4.9". *TAPA* 101: 349-355.
- MALTBY, R. (2002a). *Tibullus Elegies: text, introduction and commentary*. Cambridge.
- (2002b). "Tibullus 2.5 and the early history of Rome: a comparison of Tibullus 2.5, Virgil's 'Aeneid' and Propertius 3.9 and 4.1". *Kleos* 7: 291-304.
- MARINČIČ, M. (2002). "Roman archaeology in Virgil's Arcadia (Virgil *Eclogue* 4; *Aeneid* 8; Livy 1.7)" στο D. S. Levene – D. P. Nelis (eds.), *Clio and the poets: Augustan poetry and the traditions of ancient historiography*. Leiden. Σσ. 143-161.
- MILES, G. B. (1997). *Livy. Reconstructing Early Rome*. Ithaca/ London.
- MILLER, J. F. (2000). "Triumphus in Palatio". *AJPh* 121 (3): 409-422.
- (2002). "Ovid on the Augustan Palatine (*Tristia* 3.1)" στο J. F. Miller, C. Damon, K. S. Myers (edd.) *Vertis in usum. Studies in Honor of Edward Courtney*. München/ Leipzig. Σσ. 129-139.
- (2014). "Virgil's Salian Hymn to Hercules". *CJ* 109 (4): 439-463
- MORGAN, L. (1998). "Assimilation and Civil War: Hercules and Cacus. *Aeneid* 8." Στο H.P. Stahl (ed.), *Vergil's Aeneid: Augustan Epic and Political Context*. London. Σς. 175-197.
- MORWOOD, J. (1991). "Aeneas, Augustus, and the Theme of the City". *G&R* 38 (2): 212-223.
- MURGATROID, P. (1994). *Tibullus. Elegies II*. Oxford.
- MURGIA, C. E. (1989). "Propertius' 4.1.87-88 and the Division of 4.1". *HSCP* 92: 257- 272.
- NAGLE, B. R. (1980). *The Poetics of Exile. Program and Polemic in the Tristia and Epistulae ex Ponto* [Collection Latomus, τ. 170]. Bruxelles.
- NASH E. (1968). *Pictorial Dictionary of Ancient Rome*. τ. 1& 2. London.

- NEEL, J. (2015). *Legendary Rivals: Collegiality and Ambition in the Tales of Early Rome*. Leiden/ Boston.
- NEUMANN, B. (2008). “The Literary Representation of Memory” στο A. Ellis – A. Nünning (edd.), *Cultural Memory Studies. An international and Interdisciplinary Handbook*. Berlin/ New York. Σσ.333-343
- NEWLANDS, C. (1997). “The Role of the Book in *Tristia* 3.1”. *Ramus* 26 (1): 57-79.
- NISBET, R. G. M. – Rudd, N. (2004). *A commentary on Horace Odes, Book III*. Oxford.
- NORTH, J. (2008). “Caesar at the Luprecalia” *JRS* 98: 144-160.
- O’ NEILL, K. (1995). “Propertius 4.4: Tarpeia and the Burden of Aetiology”. *Hermathena* 158: 53-60.
- OGILVIE, R. M. (1965). *A commentary on Livy. Books 1-5*. Oxford.
- ORLIN, E. M. (2007). “Augustan Religion and the Reshaping of Roman Memory”. *Arethusa* 40 (1): 73-92.
- OTIS, B. (1963). *Virgil: A study in civilized poetry*. Oxford.
- PAPAIOANNOU, S. (1998). *Romanization and Greeks in Vergil’s Aeneid*. (Dissertation, The University of Texas at Austin).
- (2003). “Founder, Civilizer and Leader: Vergil’s Evander and His Role in the Origins of Rome”. *Mnemosyne*, 4th s., 56 (6): 680-702.
- PARATORE, E. (1971). “Hercule et Cacus chez Virgile et Tite- Live” στο H. Bardon – R. Verdiere (eds.), *Vergiliana, Recherches sur Vergile, Roma Aeterna* 3. Leyde. Σς. 260-282.
- PARKES, R. (2007). “Where was Hercules?: a note on Vergil *Aeneid* 8.201 – 212.” *Vergilius* 53: 100-103.
- PASCHALIS, M. (1997). *Virgil’s Aeneid: Semantic Relations and Proper Names*. Oxford.
- PILLINGER, H. E. (1969). “Some Callimachean Influences on Propertius’ Book 4”. *HSCP* 73: 171-199.
- POMEROY, A. J. (2000). “Silius’ Rome: The Rewriting of Vergil’s Vision”. *Ramus* 29 (2): 149-168.
- PUTNAM, M. C. J. (1965). *The poetry of the Aeneid: four studies in imaginative unity and design*. Cambridge, MA/ London.

- (1973). *Tibullus: A Commentary*. Norman.
- REA, J. A. (2007a). *Legendary Rome. Myth, Monuments, and Memory on the Palatine and Capitoline*. London.
- (2007b). “Finding archaic- Augustan Rome in Tibullus 2.5”. *Scholia* n. s. 16: 93- 110.
- REED, J. D. (2007). *Virgil’s Gaze. Nation and poetry in the Aeneid*. Princeton/ Oxford.
- REHM, B. (1932). *Das geographische Bild des alten Italien in Vergils Aeneid*. Leipzig.
- RICHARDSON, L. (1976). *Propertius Elegies I- IV*. Norman, OK.
- RICHARDSON, Jr., L. (1992). *A New Topographic Dictionary of Ancient Rome*. Baltimore.
- RIGNEY, A. (2008). “The Dynamics of Remembrance: Texts Between Monumentality and Morphing” στο A. Ellis – A. Nünning (edd.), *Cultural Memory Studies. An international and Interdisciplinary Handbook*. Berlin/ New York. Σσ. 345-353
- RIPOSATI, B. (1942). “*L’ elegia a Messalino di Albio Tibullo (II.5)*”. Milan.
- ROBINSON, M. (2011). *Ovid Fasti Book 2*. New York.
- RONNICK, M. V. (1997). “*Res Gestae 25: Damnatio Memoriae as a Strategy of Rhetoric*”. *Maia* 49: 381-384.
- ROSTAGNI, A. (1942). *Da Livio a Virgilio e da Virgilio a Livio*. Padoue.
- ROTHWELL, Jr., K.S. (1996). “Propertius on the Site of Rome”. *Latomus* 55 (4): 829-854.
- SANDBACH, F. H. (1962). “Some Problems in Propertius”. *CQ* 56: 262-276.
- SANTORO, M. (1938). *I problem della composizione dell’ Eneide. Livio fonte di Virgilio*. Altamura.
- SCHEID, J. (2005). “Augustus and Roman Religion: Continuity, Conservatism, and Innovation” στο Galinsky, K. (ed.) *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*. Cambridge. Σς. 175-193.
- SCHILLING, R. (1961). “Romulus l’ élu et Rémus le réprouvé”. *REL* 38: 182-199.

- SCHMIDT, S. J. (2008). "Memory and Remembrance: A Constructivist Approach" στο A. Ellis – A. Nünning (edd.), *Cultural Memory Studies. An international and Interdisciplinary Handbook*. Berlin/ New York. Σσ.191-201
- SEIDER, A. (2013). *Memory in Virgil's "Aeneid": creating the past*. New York.
- SMALL, J. P. (1982). *Cacus and Marsyas in Etrusco-Roman Legend*. Peinceton, NJ.
- SOMMELLA, A. M. (1997). "Inter duos lucos: problematiche relative alla localizzazione dell' *Asylum*" στο G. Nardi (ed.) *Etrusca et Italica. Scritti in ricordo di Massimo Pallotino*. Pisa/ Roma. Σσ. 425-4420
- SPENCER, D. (2001). "Propertius, Hercules, and the Dynamics of Roman Mythic Space in Elegy". *Arethusa* 34 (3): 259-284.
- (2010). *Roman Landscape: Culture and Identity*. [Greece and Rome: New Surveys in the Classics v. 39]. Glasgow.
- STAHL, H. P. (1985). *Propertius "Love" and "War". Individual and state under Augustus*. Berkeley.
- SULLIVAN, J. P. (1976). *Propertius: A critical introduction*. Cambridge.
- SUMI, G.S. (2009). "Monuments and memory: The Aedes Castoris in the formation of Augustan ideology". *CQ* 59 (1): 167-186.
- SYED, Y. (2005). *Vergil's Aeneid and the Roman Self. Subject and Nation in Literary Discourse*. Ann Arbor.
- TARRANT, R. J. (1997). "Poetry and power: Virgil's poetry in contemporary context" στο C. Martindale (ed.), *The Cambridge Companion to Virgil*. Cambridge. Σς. 169-187.
- TRÄNKLE, H. (1983). "Properzio poeta dell' opposizione politica?". *Colloquium Propertianum* 3: 149-162.
- TOLL, K. (1997). "Making Roman-ness and the *Aeneid*" *ClAnt* 16 (1): 34-56.
- TORTORICI, E. (1991). *Argiletum. Commercio speculazione edilizia e lotta politica dall' analisi topografica di un quartiere di roma di età repubblicana*. Roma.
- URSINI, F. (2008). *Ovidio, Fasti, 3. Commento filologico e critico-interpretativo ai vv. 1-516*. Fregene, RM.

- VASALY, A. (2015). “The Composition of the *Ab Urbe Condita*” στο Mineo, B. (ed.), *A Companion to Livy*. Malden/ Oxford/ West Sussex. Σσ. 217-229
- WALLACE-HADRILL, A. (1987). “Time for Augustus: Ovid, Augustus and the *Fasti*” στο M. Whitby, P. Hardie, M. Whitby (edd.), *Homo Viator: Classical Essays for John Brumby*. Bristol/ Oak Park, IL. Σσ. 221-230.
- WARDEN, J. (1978). “Another Would- Be Amazon: Propertius 4. 4. 71-72”. *Hermes* 106 (1): 177-187.
- (1980). *Fallax Opus: Poet and Reader in the Elegies of Propertius*. Toronto.
- (1982). “Epic into Elegy: Propertius 4. 9. 70f.”. *Hermes* 110 (2): 228-242.
- WARDLE, D. (2014). *Suetonius: Life of Augustus*. New York.
- WEEBER, K. W. (1978). “Properz IV 1, 1-70 und das 8. Buch der *Aeneis*”. *Latomus* 37: 489-506.
- WELCH, T. S. (2004). “Masculinity and Monuments in Propertius 4.9”. *AJPh* 125 (1): 61-90.
- (2005). *The Elegiac Cityscape: Propertius and the Meaning of Roman Monuments*. Columbus.
- (2012). “Perspectives on and of Livy’s Tarpeia”. *EuGeSta* 2: 169-200.
- WEST, D. (2002). *Horace Odes III. Dulce Periculum. Text, Translation and Commentary*. New York.
- WHITE, P. (1993). *Promised Verse: Poets in the Society of Augustan Rome*. Cambridge, MA.
- WILLIAMS, D. R. (1998). *Virgil Aeneid VII- XII*. Bristol.
- WILLIAMS, G. W. (1969). *The third book of Horace’s “Odes”*. Oxford.
- WILSON, M. (2009). “The politics of elegy: Propertius and Tibullus” στο W. J. Dominik, John Garthwaite & Paul A. Roche (edd.), *Writing politics in imperial Rome*. Leiden. Σσ. 173-202.
- WISEMAN, T. P. (1993) s.v. “Asylum” στο E. M. Steinby (ed.), *LTUR*, τ.1. Rome. Σσ. 130.
- (1995). *Remus: a Roman myth*. Cambridge.
- YATES, F. (1966). *Selected Works. Volume III: The Art of Memory*. London and New York.
- ZANKER, P. (1988). *The Power of Images in the Age of Augustus* (μετάφρ. Alan Shapiro). Ann Arbor.

ZETZEL, J. E. G. (1997). "Rome and its traditions" στο C. Martindale (ed.), *The Cambridge Companion to Virgil*. Cambridge. Σσ. 188-203.